

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ АРХІВІВ УКРАЇНИ

Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

Європейський університет

СТУДІЇ

*з архівної справи
та документознавства*

Том чотирнадцятий

Київ
2006

ББК 79.3 я53
С 88

Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД;
Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2006. – Т. 14. – 132 с.

Щорічник включає проблемні статті з вітчизняної та зарубіжної історії, теорії та практики архівознавства, документознавства, підготовки кадрів для архівних установ, висвітлює досвід роботи з документами особових архівних фондів. Подана інформація про широке коло наукових заходів із галузевих проблем.
Для істориків, архівістів, викладачів вищих навчальних закладів та інших зацікавлених читачів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. Б. Матяш (головний редактор), *Г. К. Волкотруб* (відповідальний секретар),
Г. В. Боряк, І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна,
С. Л. Зворський, С. Г. Кулешов, М. В. Ларін, Л. П. Одинока,
Ю. І. Палеха, Г. В. Папакін, Р. Я. Пиріг, В. А. Смолій,
З. І. Тимошенко, Н. М. Христова

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси
та інформації 04.07.96 серія КВ № 2110

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання зі спеціальності “Історичні науки”
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4, с. 47)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства
(протокол № 3 від 5 червня 2006 р.)

*Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського
науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства забороняється.
Редколегія не завжди поділяє точку зору авторів, зберігає оригінальний стиль матеріалів,
залишає за собою право скорочувати тексти.
Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються.
При передруку публікацій посилання на “Студії з архівної справи
та документознавства” обов’язкове*

© Український науково-дослідний інститут архівної
справи та документознавства, 2006
© Автори публікацій, 2006

ЗМІСТ

Теорія і методика архівознавства

- Матяш Ірина** Українська архівна наука на сучасному етапі: архівознавство в колі історичних дисциплін 5
- Горовий Валерій** Фонди ресурсів соціальних інформаційних баз в процесі виробництва нових знань: загальні перспективи 12
- Косенко Олена** Формування особових архівних фондів 19
- Пристайко Валерій** Адміністративна відповідальність за порушення законодавства щодо Національного архівного фонду і архівних установ: теоретичні засади та шляхи вирішення проблеми 24

Джерелознавчі галузі знань

- Коротков Сергій** Національна символіка суб'єктів Югославської Федерації 28
- Привалко Тетяна** Освітня статистика як джерело з історії дворянства Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. 30
- Філіппов Олексій** Князь Федір Коріатович мав герб угорського короля 35
- Пуцко Василь** Ікона чуда в Хонех з волинського села Щурівці 38
- Дорохіна Тамара** Українська історія XIX – початку XX ст. та її висвітлення на сторінках «Визвольного шляху» 40

Документознавство: історія, теорія, практика

- Антоненко Ірина** Сучасні нормативно-правові акти з керування документаційними процесами (зарубіжний досвід) 48
- Кулешов Сергій** Документологія як навчальний курс та наукова дисципліна 58
- Марченко Петро** Архівний електронний документ: XML інкапсуляція 61
- Корнієнко Валентина** Деponування наукових рукописів – надійний засіб збереження інтелектуальної власності 63
- Палеха Юрій** Впровадження цілісної системи керування діловодством на підприємстві 67

Історія установ, товариств і об'єднань

- Виноградова Олена, Марченко Оксана** Книгозбирання на теренах Києво-Печерської лаври 71
- Винниченко Ігор** Українці в Латвії у першій половині XX ст.: до характеристики організованого життя 74
- Солодова Віра** Втрати в музейних зібраннях Одеси: причини і наслідки 75

Огляди архівних фондів

- Ткаченко Вікторія** Кінохроніка Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) 81
- Вовченко Вікторія** Особовий архівний фонд кооператора і літератора Миколи Васильовича Левитського (1859–1936): походження, структура, зміст 86
- Максимчук Євген** Огляд фонду Української республіканської комісії з обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками 92

Персоналії

- Волкотруб Ганна** Останні роки життя українського історика Пилипа Клименка (маловідомі факти з біографії вченого) 95
- Крячок Микола** Маловідомий автограф із публіцистики Івана Франка 101

Архівознавство за кордоном

- Поллей Райнер** Зміст та форма академічних курсів з архівознавства в архівній школі Марбурга 105
- Хорхордина Татьяна** Наукообразие вместо науки .. 108

Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

- Андрієвська Лариса** Проблеми історії, вивчення, реконструкції церковних архівів у сучасній науці 119
- Загорецька Олена** III міжнародна конференція з документознавства, бібліотекознавства й інформаційної діяльності 121
- Солодова Віра, Слюсар Юрій** III міжнародна науково-практична конференція «Музей. Історія. Одеса» . 122
- Шумейко Михайл** 100-летие со дня рождения Н. Н. Улащика (1906–1986) 124
- Хмарський Вадим** Перші випуски «Вісника Одеського історико-краєзнавчого музею» 127

Ювілеї

- Маврін Олександр** Павлу Степановичу Соханю – 80 129
- Відомості про авторів**..... 131

Розділ I

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА АРХІВОЗНАВСТВА

Ірина Матяш

УКРАЇНЬСЬКА АРХІВНА НАУКА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: АРХІВОЗНАВСТВО В КОЛІ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН*

Архівознавство як наука про архіви – порівняно молода історична дисципліна. Її конституювання пов'язане з ХІХ ст. і символізоване, зокрема, статтею Ш. Ланглуа «Наука про архіви», опублікованою у «Міжнародному журналі архівів, бібліотек і музеїв» (1885), та підручником голландських архівістів С. Мюллера, Й. Фейта та Р. Фруїна «Правила упорядкування та описування архівів» (1898). 1905 р. «Правила...» було перекладено німецькою мовою, 1908 – італійською, 1910 – французькою, 1924 – українською¹, 1925 – російською, 1940 – англійською мовами. Переклад українськими архівістами «архівного бестселера» свідчив не лише про актуальність для них висвітлених у праці питань, а й про відсутність (ще!) їх самоізоляції від світової архівознавчої думки.

1920-ті рр. на теренах України та добу незалежності нашої держави від початку 1990-х слід вважати періодами найактивнішого її поступу, яким притаманні подібні процеси внутрішнього розвитку: формування структури науки, виокремлення напрямів досліджень, створення наукових шкіл. Саме впродовж 1920-х – початку 1930-х рр. відбулося становлення національної школи архівознавства, розроблено теоретико-методичні засади архівних технологій (обліку, описування, зберігання архівних документів та використання інформації, що міститься в них), при Українському центральному архівному управлінні створено першу наукову установу – Кабінет архівознавства, започатковано архівну періодику, апробовано різні форми архівної освіти, розпочато співпрацю з зарубіжними фахівцями.

Традиції «золотої доби» українського архівістики склали підґрунтя розвитку архівної науки на сучасному етапі. В основу розуміння змісту архівознавства покладено сформульоване відомим

* Текст виступу на ІV Конгресі українських істориків (Луцьк, 17–19 травня 2006р.)

істориком-архівістом В. О. Романовським визначення архівної науки як самостійної, а не «допоміжної для історії» науки, «системи знань» про «історію архівів і архівних фондів, історію розвитку архівної науки, архівного законодавства», покликаної «дати керуючі вказівки для раціональної класифікації архівного матеріалу, форм і засобів охорони, обліку та вивчення, і, нарешті, встановити відношення до архівознавства близьких до нього наук»². У розумінні ученим архівознавства як прикладної науки, орієнтованої на вироблення оптимальних форм і методів забезпечення суспільства ретроспективною інформацією, мала місце смілива думка про комплексність і самостійність архівної науки. Справедливість його ідеї було належно оцінено лише в 1990-х, оскільки впродовж другої половини 1930-х рр. аж до кінця 1980-х визначальними були технологічні та ідеологічні домінанти, що гальмувало розвиток архівознавства. Глобальні зміни в парадигмі наукового знання на межі ХХ і ХХІ ст., формування інформаційного суспільства істотно вплинули стан архівознавства, зумовили коригування його інтелектуального інструментарію, розширення та зміни характеру зв'язків з іншими науками, опанування результатів, отриманих цими науками, й міждисциплінарного синтезу знання. Проведена в середині 1990-х рр. Міжнародною радою архівів дискусія щодо змісту поняття «архівна наука»³, в якій взяли участь понад 50 країн, засвідчила існування багатьох нерозв'язаних теоретичних проблем архівознавства й нагальну необхідність подальшого внутрішнього розвитку науки.

В Україні на сучасному етапі (якщо вважати його початком час відновлення державної незалежності) показовими для розвитку архівної науки є суспільно-політичні та соціокультурні закономірності її функціонування. Перша половина 1990-х рр. позначена результативністю науково-організаційної діяльності в цій сфері, що забез-

I. Теорія і методика архівознавства

печило умови для розвитку архівознавства (до речі, одна з публікацій в «Урядовому кур'єрі» мала назву «І архівна наука потрібна»). Своєрідною відповіддю на виклики часу, потребу в розвитку на нових методологічних засадах історико-архівознавчих, джерелознавчих, археографічних досліджень стало створення спеціалізованих наукових установ як у академічному секторі, так і в галузевому – в системі Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (нині – Державний комітет архівів України).

На базі відновленої 1987 р. Археографічної комісії УРСР у липні 1990 р. розпочав діяльність Інститут української археографії (з лютого 1995 р. – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України). Зусилля співробітників інституту (кадровий склад якого було сформовано як із науковців академічних інститутів, так і з перспективних співробітників архівних установ) зосередилися на цілеспрямованому виявленні, науковому опрацюванні та публікації історичних джерел, виданні творчої спадщини українських учених та громадсько-політичних діячів, розробленні питань історії та теорії археографії. У вересні 1992 р. було створено Інститут рукопису (на базі відділу рукописів) та Інститут архівознавства (на базі відділу архівних фондів) ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України (нині – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського). На обидві наукові установи, крім розвитку досліджень у галузі науково-дослідної, науково-методичної і науково-інформаційної роботи з рукописними та архівними фондами, поклалися функції центрів зберігання писемних джерел та рукописних книг, архівних колекцій, Архівного фонду НАН України. Це, з одного боку створювало ідеальні умови наукової лабораторії з безпосередньою близькістю фондів, в з іншого – ускладнювало «чисту» дослідницьку роботу іманентною потребою формування, обліку, описування, зберігання документів та використання архівної інформації. В травні 1994 р. архівна система України вперше після закриття 1934 р. Кабінету архівознавства Укрцентархіву та неодноразових спроб відкриття подібної установи за радянської доби отримала галузеву наукову інституцію – Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, покликаний забезпечити архіви теоретико-методичною базою для здійснення їхніх основних функцій. Перед новоствореними інститутами висувалися завдання проведення фундаментальних і прикладних досліджень у галузі архівознавства, документознавства, археографії, джерелознавства, інших спеціальних істо-

ричних дисциплін. Специфіка діяльності кожної установи створювала умови для локалізації завдань і сприяла інтеграції зусиль науковців для виконання спільних проєктів, продукування нових знань.

Зокрема, спільно з іншими академічними інститутами, вищими навчальними закладами, спорідненими профільними установами ІУАД розробив і почав реалізовувати широкий план створення фундаментальної джерельної бази для розвитку гуманітарних наук. Істотне значення для архівної справи мав також розроблений академічними інститутами спільно з Головним архівним управлінням і прийнятий 1992 р. Державним комітетом України з питань науки і технологій комплекс проєктів, об'єднаних у програму «Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та археографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності». Одним із напрямів програми («Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації») стало створення бази даних і комплексу документальних публікацій Україніка. В ході розроблення основних положень програми вироблялися методологічні принципи та методичні прийоми міждисциплінарного характеру, активно застосовувані в роботі архівних установ.

Зауважимо, що заснування таких інститутів на етапі трансформування наукової системи України зі складової частини союзної в самостійну відбувалося на тлі поглиблення економічної кризи й супроводжувалося зниженням обсягів фінансування науково-технічної діяльності в Україні (загальні витрати на проведення НДР зменшилися за цей час у 3,1 рази), масовим відпливом висококваліфікованих працівників з наукових організацій (зокрема, виїздом за кордон перспективних науковців віком 30–50 рр.), втрати наукою державного пріоритету⁴. Тим більш важливою була державна підтримка розвитку спеціальних історичних дисциплін в умовах переосмислення методологічних засад суспільних наук, початку інтеграції в світове наукове товариство. Відкривалася реальна можливість надати повноцінності напівзнищеним і заангажованим за радянської доби маргінальним дисциплінам, зокрема архівознавству, археографії, джерелознавству. Водночас мінімізоване матеріально-технічне й фінансове забезпечення новостворених інститутів ставило їх перед небезпекою отримати невідповідний кадровий склад (на той час, зокрема, архівознавців готував лише Московський державний історико-архівний інститут та архівістів – Київський університет) й змушувало ранжувати наукові завдання, віддаючи

I. Теорія і методика архівознавства

пріоритет нагально необхідним прикладним дослідженням і відсуваючи вирішення теоретичних проблем (що в перспективі створювало серйозну загрозу для науки). Відтак результативність наукових досліджень певною мірою залежала від об'єднання зусиль академічних і галузевих наукових установ у розробленні спільних проектів, посиленні міждисциплінарних зв'язків спеціальних історичних дисциплін, встановлення втрачених контактів із зарубіжними науковими й навчальними закладами та товариствами. Її мало забезпечити підписання в першій половині 1990-х рр. двота тристоронніх угод про співпрацю між Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського та Українським науковим інститутом Гарвардського університету, Канадським інститутом українських студій, НТШ в Європі, Варшавським університетом та ін., між УНДІАСД та Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, УНДІАСД і НБУВ, між архівознавчими інституціями України, Росії, Білорусі (УНДІАСД, ВНДІДАС, БілНДІДАС).

Теоретичні й прикладні архівознавчі (поспіль із документознавчими) дослідження набули пріоритетного значення в діяльності УНДІАСД. Наукові завдання щодо створення концепцій та моделей розвитку архівної справи і документального забезпечення управління в умовах формування інформаційного суспільства, удосконалення методів архівознавства, осучаснення понятійного апарату та термінологічного інструментарія, дослідження правових аспектів роботи з документами Національного архівного фонду України, розроблення засобів і способів захисту документів від біопшкоджень, організації та проведення робіт з науково-технічної інформації визначили основні напрями досліджень інституту.

Перший (зумовлений методологічними пошуками) – історико-архівознавчий – напрям склало вивчення історії архівів, архівних фондів та архівної науки (як засаднича складова архівознавства, за В. О. Романовським). Потреба проведення таких досліджень на першому етапі діяльності інституту обґрунтовувалася, по-перше, їх аксіологічним та когнітивним значенням, активним впливом на формування історичної пам'яті, по-друге, необхідністю здійснення об'єктивного морфо-генетичного аналізу здобутків українського архівознавства з метою осмислення теоретичних засад архівної науки в сучасних умовах та інтеграції вітчизняних науковців в світове наукове співтовариство. Вивчення історії архівної науки розглядалося як необхідна передумова посилення її впливу на су-

спільну свідомість, у якій архіви й архівістика займають зовсім не пріоритетне місце. Для українського архівознавства абсолютно прийнятною була класична формула М. С. Грушевського: «Без знання минулого неможливе точне поняття про сучасне»⁵. У процесі історико-архівознавчих досліджень вдалося з'ясувати, що особливо плідним періодом з точки зору розвитку архівознавства як науки, його внутрішньої структури, формування поглядів та ідей, розроблення понятійного апарату були 1920-ті – початок 1930-х рр. Водночас результати досліджень певною мірою сприяли популяризації архівної справи, вливали на підвищення рейтингу професії архівіста. Це питання як нагальне набуло актуальності саме в 1920-х рр., але й досі в більшості країн світу належно не вирішено. Найпомітнішими результатами історико-архівознавчих досліджень слід вважати колективну працю «Нариси історії архівної справи в Україні» (К., 2002), монографії І. Б. Матяш «Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х рр.» (К., 2000) та «Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія» (К., 1999), дисертаційні дослідження Г. В. Папакіна «Археографічна комісія Центрального архівного управління УСРР: історія створення і науковий доробок (1928–1934)» (1995), Н. М. Христової «Науково-довідковий апарат архівів та рукописних підрозділів бібліотек в Україні у 1920–1990 рр.» (1999), Н. П. Московченко «Розвиток архівної справи в Україні (1919–1932 рр.)» (2003), Т. А. Клименко «Розвиток архівної справи на Черкащині (1919–2000 рр.)» (2004) та ін., започаткування видавничих серій «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела», «Історіографічні та бібліографічні джерела української історичної думки», спеціальної рубрики «Архівна справа: історія та сучасність» у «Студіях з архівної справи та документознавства». У процесі досліджень викристалізувалися й перспективні напрями. Так, попри наявність історіографічних розділів у згаданих працях, поглибленого вивчення вимагає історіографія та джерельна база архівознавства. Цілісне вивчення історіографії української архівної науки дозволить дослідити розвиток архівознавчої думки в Україні на тлі загального стану науки в різні періоди, з'ясувати недосліджені проблеми. Потребу виокремлення архівознавчого джерелознавства як субдисципліни під назвою архівологія переконливо обґрунтував відомий російський учений Є. В. Старостін. Належить зробити ще один крок – до компаративного архівознавства, до вивчення історії української архівістики у контексті всесвітньої історії архівів з ог-

I. Теорія і методика архівознавства

ляду на притаманну архівам властивість все-світності, загальнонародськості як одного з феноменів культури, забутого за доби тоталітаризму.

Тісно пов'язаний з першим, позначеним присутністю особистісного компоненту, і другий напрям – біографічний (біоісторіографічний), спрямований на поцінування персонального внеску архівістів у розбудову архівної справи та архівознавців – у розвиток архівної науки. Не можна не погодитися з думкою відомої російської ученої Т. І. Хорходіної про те, що за радянської доби «з історії архівної теорії та практики зникли імена живих людей – залишилися лиш постанови, інст-
дббб³zàà 3f ø³ aî êóí aî òè»⁶. Ознакою зміни парадигми історичних досліджень, зокрема, є увага до особи, локальної історії. Для усвідомлення ролі особи в історії науки особливо важливий аналіз її діяльності як personalities в єдності соціальних і психологічних характеристик. Саме на такому підході ґрунтувалися біоісторіографічні дослідження, в основі яких – розуміння специфіки історичного знання, понять «історичний час», «історичний процес», використання методів і методик історичного дослідження. Неординарна особистість була одним із важливих його чинників у архівознавстві. В цьому контексті істотне значення мало вивчення життя та діяльності репресованих учених. Йшлося не лише про суспільну реабілітацію (навіть чи хтось справді-таки вважав їх «ворогами народу»), повернення із забуття, а (чи не найголовніше) про осмислення й переосмислення творчих здобутків, наукових праць. Закриті в спецхрани, невидрукувані чи знищені повними накладками, праці архівознавців, археографів, джерелознавців 1920–1930-х рр. засвідчують високий рівень української науки, її конкурентоспроможність, часто – світове визнання. Скажімо, праця В. О. Романовського «Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах» (Харків, 1927) була першою не лише в УСРР, але й у тодішній союзній державі, здобувши належне визнання. Етапним на цьому напрямі став біобібліографічний довідник «Українські архівісти», пілотний проект якого побачив світ у 1998–2001 рр. Мета проекту полягала передусім у встановленні через призму особистості періодизації історії архівної справи в Україні, з'ясуванні внеску кожного покоління архівістів у формування суспільної значущості архівної спадщини, аналізі здобутків та прорахунків в управлінні галуззю, осмисленні теоретичних досягнень українських архівознавців як складової світового досвіду розвитку архівістики, піднесенні соціального рейтингу професії архіві-

ста. Удосконалений і виправлений, об'єднаний в один том, проект «Українські архівісти XIX–XX ст.» уже 4 роки поспіль блукає коридорами влади в сподіванні потрапити до Національної програми підготовки соціально значущих видань, з минулого року модифіковану в програму «Українська книга». Поцінуванню наукової спадщини видатних українських архівознавців прислужилися й біографічні нариси І. Б. Матяш «Особа в українській архівістиці» (К., 2001), дисертаційні дослідження О. Д. Василюк «В. Б. Антонович як археограф» (1999), І. Н. Войцехівської «Історичне джерелознавство у творчості В. С. Іконникова» (2000), І. М. Маги «Віктор Олександрович Романовський – історик та архівіст» (2003), Н. П. Павловської «В. І. Веретенников як архівознавець та архівіст» (2003), Г. К. Волкотруб «Пилип Васильович Клименко (1887–1955) – історик, джерелознавець, архівознавець» (2005), Л. Ф. Приходько «Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог» (2005), О. В. Вербового «Наукова та педагогічна діяльність Василя Базилевича (1892–1943)» (2004) та ін.

Поспіль із історичними та біоісторіографічними дослідженнями було розпочато теоретичні пошуки, що на першому етапі зосередилися на «концепцієтворчості». Розроблення прогностичної моделі організації архівної справи, концепцій інформатизації, архівної освіти та захисту національних інтересів у галузі архівної справи, організації науково-технічної інформації склали зміст теоретичних досліджень. У якості оптимальної моделі організації архівної справи К. Т. Селіврстовою було запропоновано створення Національного архіву. Концепція захисту національних інтересів в архівній справі (автори: Драгомірова Л. О., Новохатський К. Є.)⁷ пропонувала комплекс заходів, спрямованих на забезпечення верховенства національних інтересів в галузі архівної справи в умовах техногенних катастроф, політичних і економічних криз. Тісно пов'язана з цією Концепцією методика грошової оцінки документів НАФ (розробники С. Г. Кулешов, Н. М. Христова), спрямовувалася вирішення питань захисту законних інтересів держави, юридичних і фізичних осіб – власників документів Національного архівного фонду, що встановлює порядок проведення грошової оцінки документів НАФ на підставі загальновизнаних критеріїв їх цінності, й упередження світоглядно-етичних та економічних загроз у архівній справі. Відповіддю на виклики часу стало розроблення питань інформатизації архівної справи. Створена колективом авторів за керівництвом чл.-

I. Теорія і методика архівознавства

кор. НАН України Л. А. Дубровіної «Концепція системної комп'ютеризації архівної справи» (1998)⁸ склала «методичний фундамент для подальших розробок» у цьому напрямі⁹, подавши бачення конфігурації програмного і технічного забезпечення та структури комп'ютерного комплексу архівної системи.

Водночас ширші теоретичні завдання поки що не ставилися. Якщо в «післяавтократовській» Росії розроблялися й обговорювалися ідеї «архівів як соціальної пам'яті суспільства» (Б. С. Ілізаров), «двополюсності» професії архівіста «як вченого в особі адміністратора і адміністратора-ученого» (О. М. Медушевська), «самоцінності архівного документа» (В. П. Козлов), періодизації архівознавства та обґрунтування поняття «архівологія» (Є. В. Старостін), аналізувався вплив джерелознавства й архівознавства на гуманізацію історичного знання (О. М. Медушевська, М. Ф. Румянцева, Т. І. Хохордіна), то в українському архівознавстві актуальні потреби галузі (необхідність розроблення підзаконних актів до прийнятого в грудні 1993 р. «Закону про Національний архівний фонд та архівні установи України» та інших нормативних документів, українських стандартів щодо забезпечення збереженості та описування архівних документів, основних правил роботи державних архівів, підготовки галузевих переліків документів зі строками зберігання та ін.) визначали прикладний характер досліджень.

Започаткування термінознавчого напрямку зумовлювалося необхідністю оновлення терміносистеми архівознавства, створення національних термінологічних архівних словників. Однак дослідження у цій сфері не вийшли за межі практичної архівознавчої лексикографії. Результати співпраці УНДІАСД з Інститутом мовознавства НАН України реалізувалися в термінологічному тлумачному нормативному словнику «Архівістика» (К., 1999), підготовленому авторським колективом за керівництвом К. Є. Новохатського та К. Т. Селіверстової.

Хіміко-біологічні дослідження (як окремий напрям) у галузі архівістики зосередилися на «вічній» проблемі архівів – розробленні оптимальних засобів і способів забезпечення збереженості архівних документів з різними видами носіїв. Однак для проведення дослідження механізму старіння документів та визначення методів продовження строків їх зберігання, удосконалення методів консервації та реставрації документів, нейтралізації кислотності паперу, відновлення текстів, що згасають, розроблення засобів та способів захисту документів від біоушкоджень у провідній

архівознавчій установі України (УНДІАСД) умови були порівняно гірші, ніж в Хімічній лабораторії Кабінету архівознавства ЦАУ (тоді офіційно отримувалося обладнання з-за кордону, фінансувалися прикладні дослідження й практичні роботи). На перешкоді створення хімічної лабораторії в УНДІАСД стало не лише небажання відповідних фахівців посісти менш оплачувані посади, але й практична відсутність коштів на придбання обладнання. Куплені на кошти, отримані за спеціальною програмою, мікроскоп і холодильник, складають неабиякий «капітал» цього напрямку архівної науки. Завідувач відділу фізико-хімічних та біологічних досліджень – канд. біол. наук., ст. наук. с. О. П. Володіна демонструє в таких умовах справжню відданість справі, але не здатна подолати бар'єри, штучно створені ще під час організації інституту. Йдеться про відсутність у штатному розписі посад лаборантів, брак приміщення та коштів на придбання реактивів для проведення дослідів, вкрай необхідних для забезпечення належного функціонування архівів. Відтак реальним здобутком спеціального відділу інституту стали галузеві стандарти ГСТУ 55.001–98 «Галузевий стандарт України. Документи з паперовими носіями. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги» та ГСТУ 55.002–2002 «Фотодокументи. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги». Довгострокова стратегія забезпечення збереженості НАФ актуалізувала потребу формування загальнодержавної системи архівного моніторингу, до якої мають підключитися усі архівні установи незалежно від їх категорії, підпорядкованості, форми власності. Структуру такої служби розроблено Н. М. Христовою. Загальнодержавна система моніторингу збереженості НАФ планується як ієрархічна багаторівнева структура з такими рівнями: 1) Центральна моніторингова служба, підпорядкована безпосередньо Державному комітету архівів України; 2) моніторингові служби центральних, обласних державних архівів, галузевих державних архівів та інших архівних установ, які зберігають документи НАФ; 3) моніторингові служби окремих архівосховищ державних архівів. Створення системи моніторингу дозволить запобігти втратам документів у кризових ситуаціях, або попередити такі втрати.

Для поширення наукових ідей, публікації та обговорення результатів наукових досліджень з архівознавства, документознавства, спеціальних історичних дисциплін, публікації архівних документів у 1990-х рр. було засновано низку спеціальних видань: «Український археографічний щоріч-

I. Теорія і методика архівознавства

ник» (1994, ІУАД), «Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів» (1994, Інститут рукопису НБУВ), в УНДІАСД – науковий щорічник «Студії з архівної справи та документознавства» (1996), археографічний щорічник «Пам'ятки» (1998), серійні видання «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела», «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки» (1998), міжвідомчий науковий збірник «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство» (1999), «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія» (2004, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв). Канали наукової комунікації в галузі спеціальних історичних дисциплін виконують свою функцію, однак у деяких аспектах потребують оновлення. Йдеться хоча б про необхідність розширення поля публікації теоретичних праць і рецензій, проведення наукових дискусій, більшої уваги до формування редакційного портфелю.

Розвиток науки залежить і від оновлення наукових кадрів, притоку свіжих думок та ідей. Галузевій архівній науці залишається лише констатувати більшу увагу до цього питання з боку Національної академії наук України. Згадаємо, зокрема, постанови Президії НАН України від 23.06.99 № 206 «Про стан забезпечення наукових установ НАН України молодими науковими співробітниками», № 43 від 16.02.01 «Про стан та невідкладні заходи щодо залучення та закріплення наукової молоді в НАН України». В академії розроблено чітку систему адресної підтримки талановитої молоді та посилення її мотивації до роботи в науковій сфері. Так, починаючи з 1994 р. в НАН України на конкурсних засадах призначається 200 стипендій Президента України та 300 стипендій НАН України, з 2000 р. молодь отримала додатковий стимул у вигляді 10 щорічних премій Президента України за видатні досягнення в галузі природничих, технічних та гуманітарних наук, встановлено 90 грантів для фінансування робіт переможців конкурсу проектів науководослідних робіт молодих учених, майже одночасно (1999 та 2001 р. відповідно) було встановлено щорічні стипендії для талановитих молодих учених та спеціалістів Глав Львівської та Київської міських державних адміністрацій, а в окремих установах – премії та стипендії імені видатних учених, діяльність яких була пов'язана з цими установами. Запроваджена 1996 р. галузева премія імені В. І. Веретенникова за кращі наукові праці в галузі архівознавства і документознавства може слугувати лише моральним стимулом через

незначні суми виплат, тому конкурсні роботи поки що складно назвати конкурентноздатними з наукової точки зору.

Науковій підготовці кадрів для архівних установ слугує діяльність аспірантури та спеціалізованої вченої ради в УНДІАСД. Захист дисертацій, тематично пов'язаних із історією та теорією архівної справи, аналізом інформаційного потенціалу архівних фондів, відбувається в межах двох спеціальностей 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни та 07.00.10 – документознавство, архівознавство. Слід зауважити, що паспорт першої спеціальності передбачає наукові дослідження з проблем «виявлення, відбір, аналіз та синтез історичних джерел», «методи дослідження інформаційних можливостей джерел різних типів та видів: застосування комплексного підходу до використання історичних джерел», «закономірності появи, поширення, відмирання різних типів джерел та їх роль у розвитку історичних знань», «джерелознавчий аналіз і синтез в історичних дослідженнях», «теорія і методика видання історичних джерел», «розвиток архівознавства й археографії в Україні та за рубежом», «історія архівної справи», а другої – «наукове використання документальних фондів та архівних інформаційних ресурсів, створення науково-довідкового апарату до документальних систем та інформаційних аналітичних документів», «вивчення різних категорій споживачів документної інформації, доступ до документально-інформаційних ресурсів, наукові основи зберігання і забезпечення збереженості документів».

Захисти дисертацій з цієї проблематики відбуваються в спеціалізованих вчених радах при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Дніпропетровському, Запорізькому та Львівському національних університетах, Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, УНДІАСД, Інституті історії України НАН України, Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, УНДІАСД. При цьому захищені практично в усіх радах дисертації мають спільні риси. По-перше, відчутно бракує концептуальних праць. Натомість широко практикуються дисертації біографічного характеру з формулюванням теми на кшталт «Хтось як учений» і «умовно» джерелознавчі праці «Щось як історичне джерело», в яких джерелознавчий аспект часто має випадковий характер, а самі дисертації нічого нового не дають ні джерелознавству, ні архівознавству. Безпрецедентним фактом є захист дисертації в Донецькому національному університеті у січні 2002 р. дисертації

I. Теорія і методика архівознавства

Т. М. Глушко «Історія архівної справи в Донбасі у 1920–1930-х роках» за спеціальністю 07.00.01 – історія України. В списку публікацій авторки в авторефераті дисертації міститься 6 позицій, з яких 5 опубліковано в 2001 р., 1 – в 2000 р. Із них 3 – матеріали конференцій. Судячи з усього, наукова експертиза цих праць, опублікованих у виданнях «Наукові праці: Збірник. Історичні науки» (Миколаїв), «Нові сторінки історії Донбасу» (Донецьк), «Вісник Східноукраїнського національного університету. Історичні науки» (Луганськ), не проводилася, оскільки не зауважити в них плагіат з праць І. Б. Матяш і Я. С. Калакури, що складав 60–90 відсотків, було складно. Годі говорити, що подібні випадки – ганьба для системи наукової атестації кадрів. Відтак нагальна потреба полягає в створенні спеціальної координаційної ради чи розширенні повноважень експертної комісії ВАК України, посиленні якості дисертаційних досліджень, а, можливо, серйозних змін в атестації наукових кадрів.

Тісно пов'язана з науковою підготовкою й система архівної освіти. Організація підготовки кадрів для архівних установ традиційно залишається однією з пріоритетних і далеко не вирішених проблем української архівістики. Спеціалізованого вищого навчального закладу, на відміну від 1920-х рр., коли подібний функціонував, не існує. Натомість значно розширилася мережа вузів, котрі включають до навчальних планів архівознавчі дисципліни, практикують залучення до їх викладання фахівців Державного комітету архівів України, Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, центральних і місцевих архівних установ. Відтак досі не втратила актуальності сформульована в «Концепції підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ» (1998)¹⁰ пропозиція щодо заснування спеціального Центру архівної післядипломної освіти. Організація такого центру при УНДІАСД зумовлена необхідністю протиставити фахове викладання різноманітним «самодіяльним» курсам перепідготовки кадрів ділових і архівних служб. Водночас дозволить вирішити проблему оновлення знань працівників архівів, отримання ними додаткової спеціалізації, організації стажування, в тому числі зарубіжного, для архівістів. Проте основні положення залишаються не втіленими. Спроба включити створення центру до Державної програми розвитку архівної справи на 2006–2010 рр. зазнало краху. При цьому в силу різних обставин фахово-ресурсний потенціал архівних установ потребує істотного притоку молодих висококваліфікованих

кадрів та створення умов для постійного оновлення знань.

У ході підготовки Концепції викристалізувався ряд конкретних проблем, що вимагають широкого обговорення і практичного рішення. Це, насамперед, створення міжнародного стандарту архівної освіти, який би визначав обов'язкове коло знань, необхідних архівістам, переліки знань і умінь для різних спеціалізацій та ін. У цьому контексті вирішальне значення може мати створення координаційного бюро в складі представників зацікавлених країн; проведення циклу тематичних нарад, семінарів, конференцій, присвячених питанням архівної освіти; вироблення та апробація спочатку хоча б на базі провідних російських, українських та білоруських вищих навчальних закладів програм і навчальних планів. Актуальним видається й оформлення архівної професіології й архівної професіографії в самостійний напрям в архівознавстві задля ефективного прогнозування перспектив розвитку архівної освіти, удосконалення науково-методичного забезпечення підготовки кадрів.

Позитивним моментом є те, що архівознавство по суті єдина серед спеціальних галузей історичної науки дисципліна, викладання якої забезпечене навчально-методичним комплексом: підручник «Архівознавство» (1-е видання 1998, 2-е – 2001), «Нариси історії архівної справи в Україні» (2002) та «Хрестоматія з архівознавства» (К., 2003). Статус навчального посібника отримав і перший український термінологічний тлумачний нормативний словник «Архівістика» (1998).

У зв'язку з цим в архівній науці знову актуалізувалася проблема інтелектуальної власності й авторського права. Так, не обтяжуючи себе зайвою роботою, Ю. В. Трач вирішила позбавити авторів підручника їхньої праці, вилучивши їхні прізвища й опублікувавши у видавництві університету «Україна» підручник для дистанційного навчання під своїм прізвищем. Для впевненості додала ще майже увесь термінологічний словник (так само без прізвищ авторів) та додатки до «Основних правил робот и державних архівних установ». Ступінь її «творчості» належить вирішити суду.

На нашу думку, уникнути подібних колізій можна лише шляхом ширшого спілкування, рецензування наукових праць, апробації результатів досліджень на наукових конференціях, котрі в другій половині 1990-х рр. стали важливим чинником розвитку архівознавчої думки. Зокрема, проблематика конференцій, проведених на базі УНДІАСД і ДКАУ, як правило, відповідала пріоритетним проблемам архівістики. Так, у ході кон-

I. Теорія і методика архівознавства

ференції «Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи» (1996) розглядалися актуальні питання архівного будівництва, шляхи розвитку архівознавства як науки в незалежній Україні, проблеми викладання архівознавчих дисциплін. Наукова конференція «Архівна та бібліотечна справа в Україні 1917–1921 рр.» (1997) присвячувалася 80-літтю створення Бібліотечно-архівного відділу і засвідчила ідентичність багатьох професійних проблем архівної та бібліотечної справи. Проблеми забезпечення збереженості архівних документів аналізувалися на Міжнародній науковій конференції «Національна архівна спадщина: проблеми збереженості» (1999). Ширшому залученню молоді до розроблення пріоритетних тем архівознавства, вивчення історії архівної справи, розширення діапазону використання архівної інформації сприяла наукова конференція молодих дослідників «Архів і особа» (1999). Вперше за межі Києва було винесено Міжнародну наукову конференцію «Архіви і краєзнавство: шляхи інтеграції» (2003), яка відбулася у м. Дрогобичі та Трускавці Львівської обл.

Однак формат великих конференцій в сучасних умовах втрачає актуальність через відсутність конкретики й розмаїття тематики виступів. Видається значно ефективнішим проведення тематичних конференцій із дискусіями, здатними знайти відповіді на серйозні проблеми, і конкретними результатами, ніж зібрання для апробації наукових результатів дисертаційних досліджень, під час яких у багатьох учасників не вистачає часу вислухати колег, не говорячи про дискусію.

У підсумку варто зазначити, що сучасний період для української архівної науки є періодом випробувань. У зв'язку з цим актуалізується проблема наукової етики й відповідальності науковців за результати своїх досліджень. Переважно позитивні результати спостерігаються в галузі науково-організаційної, науково-інформаційної, науково-видавничої роботи. Нагальною необхідністю є поглиблення теоретичних досліджень, вивчен-

ня міжнародного досвіду в цій сфері, розширення міждисциплінарних зв'язків, удосконалення системи наукової атестації кадрів. Яскраво виражені інтеграційні тенденції в діяльності УНДІАСД, вищих навчальних закладів та академічних інститутів сприятимуть розвитку архівознавчої думки, підвищенню якості спеціальних архівознавчих видань як каналів професійної комунікації і загалом – позитивній перспективі функціонування архівної науки в ХХІ ст.

¹ *Водолажченко О.* Підручник до класифікування та опису архівів Мюлер'а, Фейт'а та Фруен'а // *АС.* – 1925. – Кн. 1. – С. 24–33.

² *Романовський В. О.* Вступні uwagi // Романовський В. О. Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – С. 5–10.

³ Див.: *Норберт Ерик.* Информационные технологии, архивное дело и история // *Международная научная конференция «Историки и архивисты: сотрудничество в сохранении и познании прошлого в интересах настоящего и будущего», 27–28 ноября 1997 г.?* Доклады и тезисы научных сообщений. – М., 1997. – С. 40–51.

⁴ *Яцків Я. С., Малицький Б. А., Бублик С. Г.* Трансформація наукової системи України: перехід до ринку // *Яцків Ярослав.* Проблеми розвитку наукової та науково-технологічної сфери України: Вибрані статті, матеріали та інтерв'ю. – К., 2006. – С. 13.

⁵ *Грушевський М. С.* Записка-протест з приводу висновків комісії чистки апарату ВУАН // *П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв.* М. С. Грушевський і academia. – К., 1993. – С. 261.

⁶ *Хорходина Т. І.* Архивист и реальность // *Вестник архивиста.* – 1995. – № 6 (30). – С. 29.

⁷ *Новохатський Костянтин, Скрицька Лариса.* Концепція забезпечення // *Студії з архів. справи та документознавства.* – 2002. – Т. 8. – С. 53–79.

⁸ Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи // *Студії з архів. справи та документознавства.* – 1998. – Т. 3. – С. 6–17.

⁹ *Боряк Г. В.* Десять років інформатизації архівної справи в Україні: проблеми, здобутки, перспективи // *Хрестоматія з архівознавства.* – К., 2003. – С. 358–368.

¹⁰ *Матяш І. Б. (кер.), Калакура Я. С., Лозицький В. С., Селіверстова К. Т.* Концепція підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ // *Студії з архів. справи та документознавства.* – 1998. – Т. 3. – С. 17–24.

Валерій Горвий

ФОНДИ РЕСУРСІВ СОЦІАЛЬНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ БАЗ В ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ: ЗАГАЛЬНІ ПЕРСПЕКТИВИ

На межі тисячоліть критична маса в суспільній свідомості досягла простої у своїй суті істини про значення інформації як глобального, практично невичерпного ресурсу розвитку суспільства. Два останні десятиріччя дослідники визначають як період якісних змін в організації використання ін-

формації, що циркулює в суспільстві і відбивається в свідомості людей. На цей час припадає широке освоєння засобів її оцифрування, створення гігантських за обсягами інформаційних баз на різноманітних носіях. Водночас впровадження високоякісних засобів зв'язку, що сприяють зміцненню

I. Теорія і методика архівознавства

кооперації між базами, в свою чергу підвищує їх сукупний потенціал.

Нині засвоєння суспільством нових знань, нових обсягів інформації є запорукою його еволюції. Зростаючі обсяги інформації, що переробляється, використовується ним, є прямою характеристикою динаміки його розвитку. Однак, при цьому, говорячи про обсяги інформації в активному обігу, потрібно мати на увазі ту обставину, що при найвищій можливій динаміці розвитку суспільства ця інформація в принципі не може складатися лише з нового знання.

Як зазначав В. І. Вернадський, «у наукових світоглядах поліпшилися і створилися нові прийоми мислення, поглибилося розуміння наукового ставлення, але і те, й інше споконвіку існувало в науці... Історія методів пошуку, наукового ставлення до предмета як у розумінні техніки міркувань, так і техніки приладів чи прийомів, займає помітне місце за своїм значенням і повинна підлягати найуважнішому вивченню»¹. Це зумовлюється виробленими людством методами наукового пізнання дійсності, що тепер є провідною формою продукування інформації. В основі процесу пізнання протягом людської історії в різних пропорціях у єдиному сплаві проявились логічний і історичний методи освоєння об'єкта пізнання. Конкретизацією цієї думки в співвідношенні із сучасними інформаційними технологіями може бути теза українських філософів, які зазначають, що «для продуктивного функціонування думки потрібен блок оперативної і довготривалої пам'яті і, нарешті, різноманітні програми інформації. Однак наявність програм уже знаменує собою перехід від чуттєвого ступеня пізнання до раціонального. Таким чином, пізнавальний образ є результатом накладання двох протилежних процесів – процесу надходження інформації про зовнішній об'єкт і процесу опрацювання даних на основі наявних у суб'єкта перцептуальних і понятійних засобів (інтерпретативних матриць і програм)»².

Іншими словами, сучасний виробник нової інформації в усіх сферах суспільного життя в процесі контакту з навколишньою дійсністю не лишається один на один з природою і продукує результати цього контакту в нові обсяги інформації, а опирається в інформативній діяльності на існуючу вже у відповідних суспільних базах інформацію, з її допомогою розуміє, оцінює об'єкт пізнання, надає йому, по-можливості, найбільш точної форми, формулює кінцевий результат пошуку.

Безумовна необхідність, таким чином, базової (вже наявної) інформації при виробленні нової свідчить про наявність постійно існуючого спів-

відношення в цьому процесі. Звичайно, на різних етапах розвитку суспільства, в різних сферах його розвитку ці співвідношення є досить різними. Сьогодні, для нинішнього етапу розвитку вони мають свої характерні особливості.

По-перше, рівень наповнення баз, що використовуються при генеруванні нової інформації, для забезпечення допустимих логічних гарантій достовірності визначає глибину проникнення в навколишню дійсність. При цьому наявність надлишкової інформації, виходячи з формування завдання на творення нової інформації (спонукальний мотив), призводить лише до зайвих трудовитрат організаційно-стартового моменту і негативно не впливає на результат дії. Водночас, якщо базова інформація є недостатньою, то нова інформація може лише частково відповідати меті пошуку або ж зовсім їй не відповідати, може бути частково, або ж повністю хибною і практично дуже малою-мовірним, випадковим при цьому може бути позитивний результат. Іншими словами, *одержання точного результату залежить від точно сформульованого завдання, а це формулювання потребує вивчення вже існуючого в базах відповідного обсягу інформації*. Слід зазначити, що в умовах, коли стрімко зростають обсяги інформації, в умовах сьогодення все більше зростає значення саме точного і достатнього обсягу вихідної інформації для формування необхідних параметрів і змісту нової інформації. Особливо це стосується науки, сфери вдосконалення господарського механізму, державотворчого процесу, демократичних перетворень.

Важливим при цьому є встановлення необхідної системи логічних зв'язків між наявною і новою інформацією, що визначають місце і значення останньої в інформаційній базі, сприяють з'ясуванню змісту і можливостей її практичного використання. Глибину проникнення в дійсність для одержання нової інформації не слід плутати з обґрунтуванням напряму пошуку. Глибина проникнення в неї з метою одержання нової інформації завжди орієнтована на певний проміжний чи кінцевий результат, потрібний для тієї чи іншої інформаційної бази (тобто здійснюється в інтересах тієї чи іншої людської спільності). Водночас напрям пошуку не передбачає здобування якихось конкретних результатів, точніше, при цій формі організації пошуку прийнятним є будь-який результат. Підміна одного поняття іншим підводить, як правило, до несподіваних результатів.

Наступним питанням, що стосується співвідношення між новою і вже наявною інформацією є питання визначення якісної структури інформації

I. Теорія і методика архівознавства

в базах. Згідно з основними методами формування інформаційних баз найбільш давнім і всеохоплюючим є досвідний метод. Суспільні інформаційні бази всіх існуючих людських спільностей у тій чи іншій мірі як джерело свого наповнення використовують насамперед цей метод. Він пов'язаний із сферою практичної діяльності людей і містить насамперед описовий матеріал, або ж матеріал першого рівня узагальнення – «інформація – на базі інформації». Цей рівень інформації найчастіше використовується людьми у будь-якому виді діяльності, що не потребує спеціальної теоретичної підготовки і здійснюється за принципом «роби як я» (рухонаслідування), на базі переліку конкретних технологічних операцій (наприклад, збиральний конвеєр на автозаводі тощо), узагальнення досвіду вдосконалення насамперед виробничих та інших процесів і т. п. Необхідно відзначити, що своєчасне забезпечення такого роду новою інформацією бази відповідно до принципів доцільності, достатності та безперервності забезпечує значною мірою адекватність у реагуванні даної конкретної людської спільності на повсякчасні, ординарні життєві ситуації. Тобто, створює умови для вирішення проблем тактичного рівня впливу.

Говорячи про нову інформацію, що наповнює базу із застосуванням досвідного методу її формування і розвитку, маємо на увазі всю нову інформацію саме для даної бази. Це може бути і щойно створена інформація на підставі вивчення практичного досвіду і вже відома в суспільстві, або ж забута ним і відновлена для сучасних потреб інформація (наприклад, технологічні прийоми виготовлення дамаської сталі, відновлені прийоми рукоділля чи, скажімо, спроби освоїти на Полтавщині технологію вирощування женьшеню). Уся ця інформація, будучи досвідом, добре освоєною в якійсь іншій соціальній групі, одержує в інформаційній базі даної людської спільності статус нової. Оскільки вона відкриває фактично нові можливості для розвитку даної спільності. В останні десятиріччя можливості для залучення такої інформації в діючі бази різко збільшилися завдяки розвитку інтернет-технологій, зростаючим можливостям видобування її з глобального інформаційного простору.

Щодо використання досвідної інформації практика інформатизації виявила два застереження.

По-перше, за винятком інформаційного продукту, створеного представниками даної людської спільності в її інтересах, вся інша інформація, як правило, потребує адаптації до умов використання в даній конкретній ситуації. Причому, більшої

прив'язки до реальних умов потребує складніша інформація.

По-друге, в умовах, коли стрімко зростають можливості для продукування нової інформації, в умовах швидкого зростання її обсягів, виникає проблема структурного перенасичення бази описовим, досвідним матеріалом. Навіть за умови грамотного структурування інформації ефективність її використання без необхідного узагальнення, осмислення може зменшуватись із зростанням обсягів. Надалі пошуку може все більше відчуватись зміщення пріоритетів, розмивання мети інформотворення та ін. Прикладом цьому можуть бути, скажімо, спроби узагальнення реформ у сільському господарстві в країнах СНД у пострадянський період, спроби сформулювати концепцію розвитку туристичної галузі в Україні тощо.

У ході суспільного розвитку посилюється проникнення людини в навколишній світ, розвивається система уявлення про нього, процес самоусвідомлення і зменшується її залежність від найпростіших впливів природи: холоду, спеки, вітру тощо. Поряд із цим, проникнення в навколишню дійсність зумовлюється проявом нових впливів і виликів, що потребують реакції на базі опосередкованої інформації. Збільшується опосередкований зв'язок людини з природою. «Більшість гуманітарних наук рано чи пізно пододала свій інтелектуальний снобізм і зацікавилась реконструкціями відповідних тенденцій масової практики... У категорії практичного розуму і близьких до неї понять – своя, досить довга і плідна історія», – зауважив С. П. Щавелев³.

Людина вступає у дедалі глибші і всебічні контакти, включаючи у сферу відповідних реакцій зростаючу кількість процесів навколишньої дійсності. У зв'язку з цим набуває важливості використання *науково-теоретичного методу* наповнення суспільних інформаційних баз. Цей метод пов'язаний із процесами узагальнення масивів інформації, узагальнення процесів самого узагальнення, самоусвідомлення у співвідношенні з навколишньою дійсністю.

Професор Р. Ф. Абдєєв наголосив на тому, що у наш час інтенсивність процесу узагальнення досвідної інформації виражається в стрибкоподібному зростанні інформаційних процесів у контурах управління і пізнання з використанням наукової методології і технічних засобів кібернетики, що є змістом сучасної, науково-технічної революції. Таким чином, якісна відмінність нинішнього етапу процесу пізнання дійсності полягає у використанні науково-теоретичного методу формування інформаційних масивів. Це є рельєфно ви-

I. Теорія і методика архівознавства

ражена особливість сучасності. «Якщо раніше, – відзначив дослідник, – революції розгортались в окремих сферах науки і техніки, то нині вона пронизує всі галузі науки і техніки, охоплює всі виробничо-економічні, соціальні, культурні та інші галузі людської діяльності, скрізь, де є інформаційно-управлінські процеси»⁴.

Оскільки процес постійного проникнення в неосвоєну навколишню дійсність є необхідною умовою розвитку суспільства, його інфраструктури, умовою розвитку всяких інформаційних баз, глибина цього проникнення визначається двома основними факторами: суспільною потребою і наявним інформаційним ресурсом, необхідним запасом узагальненої інформації. На базі цього ресурсу має бути виявлено закономірності, сформульовано параметри пошуку, розроблені відповідні програми, параметри і гіпотези. Творення «інформації на базі інформації», застосування вищих форм аналітичного узагальнення інформаційного матеріалу, таким чином, є важливим напрямом наповнення баз новоствореною суспільнозначущою інформацією, підвищує ефективність використання наявних інформаційних масивів.

У практиці нині існує ще два джерела нової інформації для наповнення баз. Одне з них пов'язане з подальшою переробкою уже наявних у базі масивів інформації, вивченням її змісту, логічних зв'язків. Таким чином, розв'язується можливість ефективної переробки і використання наявних в обігу інформаційних ресурсів у масштабах даної бази. Друге джерело пов'язане з внесенням у базу готової інформації, як здобутої досвідним методом, так і науково-теоретичним, з інших баз, з глобального інформаційного простору.

Слід лише ще раз зауважити, що інформація, вироблена для наповнення конкретних інформаційних баз, поза цими базами, як правило, може ефективно використовуватись лише з відповідною адаптацією стосовно нових завдань. Особливо це стосується інформації вищих рівнів узагальнення, що відображає порівняно швидкоплинні процеси, наприклад, у сучасному суспільному житті.

Як уже зазначалося вище, ефективно, корисне для дальшого розвитку певної людської спільності проникнення в навколишню дійсність можливе тільки при опорі на наявні вже інформаційні ресурси інформаційної бази.

При цьому нинішня реальна дійсність створює досить парадоксальну ситуацію: розвиток суспільства наштовхується на все нові й нові виклики сучасності, реагування на які потребує введення в обіг все більшої кількості нової інформації, забезпеченої науково-технічним і власне люд-

ським прогресом. При цьому однак увесь практичний досвід людства свідчить, що такий прогрес можливий лише при опорі на раціональний досвід минулих поколінь, на традиційну інформаційну основу розвитку людства. Таким чином хоча суспільство, засноване на знаннях, стрімко завойовує світ масовим випродуктуванням і розповсюдженням знань⁵, значення традиційних інформаційних фондів для нього зростає. При цьому, однак, мається на увазі не лише пряме використання інформації, одержаної досвідним або ж науково-теоретичним методом. Розвиток всякої людської спільності і, отже, розвиток її інформаційної бази завжди пов'язується із системою відповідних духовних цінностей і орієнтирів. Моральна позиція всіх категорій членів суспільства і особливо його найактивнішої частини є дороговказом, підтвердженням, вивіренням соціальною практикою, що забезпечує потенціал життєздатності даної людської спільності, його пізнавальний потенціал.

Всяка така спільність як сукупність соціальних істот потребує і розвиває свою систему святково-обрядових урочистостей. Вона в рамках цієї системи солідаризується із загальнонародними, загальнодержавними духовними цінностями, підтверджує значущість власних, навколо яких об'єднується дана людська спільність, робить свій внесок у сімейно-побутові урочистості своїх членів. Інформація про систему урочистостей даної людської спільності, про значення символів та символічних дій, стверджуваних святково-обрядовою практикою, про історію виникнення і побутування урочистостей є важливою складовою інформаційної бази всякої людської спільності. Ця складова за функціональним призначенням нині є суспільним механізмом передавання найважливіших духовно-ціннісних орієнтирів новим поколінням людей, механізмом консолідації членів людських спільностей навколо цих цінностей, механізмом прилучення членів цих спільностей до цінностей загальносуспільних. Опосередковано вона впливає на процеси збагачення соціальних інформаційних баз.

Художньо-естетичний метод наповнення баз відображає різноманітність явищ і подій дійсності не в поняттях, а в художніх образах, у емоційно забарвленій формі, що відбиває сплав соціального досвіду і відповідних емоційних переживань. Цей метод наповнення інформаційної бази забезпечує одержання специфічного інформаційного продукту. Його складові мають у собі в знятому вигляді результати розумової діяльності, в яких синтезується загальне і конкретне з особистісною

I. Теорія і методика архівознавства

емоційною формою вираження. «Вищі, соціальні емоції є формою вираження, закріплення і оцінки соціально-історичного досвіду людських відносин. Художній образ у мистецьких творах історично пристосований для закріплення і вираження такого досвіду... художні емоції фіксують соціально-історичне, необхідне, стійке, важливе для багатьох людей»⁶.

У базах, таким чином, фіксується інформація про прекрасне, його зміст і форму та соціальне значення. Інформація, одержана з допомогою художньо-естетичного методу наповнення баз, є інформацією, що свідчить про рівень духовної культури даної людської спільності. Її члени, долучаючись до кожного з видів мистецтва, вивчаючи його, збагачуючи його новими творчими здобутками, формують себе як культурно-історичні істоти. Як і у випадку використання святково-обрядового методу наповнення баз, масиви художньо-естетичної інформації є дуже важливим фактором регламентації суспільно значущими інтересами та культурною традицією всякої діяльності людини, і насамперед пізнавальної.

Та інформація в соціальній інформаційній базі, що забезпечує спадкоємність культурної традиції, духовно-ціннісних орієнтирів, необхідна для виживання і розвитку людських спільностей. Створені ними нові масиви художньо-естетичної інформації не можуть набути суспільної значущості без опори на відповідну культурну традицію. Більше того, культурна традиція як історична пам'ять – обов'язкова умова не лише існування, а й розвитку культури навіть у випадку кардинальних змін у суспільстві, як це відбувається в Україні та інших країнах СНД. Спадкоємність культури, система духовно-ціннісних орієнтирів проявляється у використанні й засвоєнні позитивних результатів попередньої діяльності, на її базі вироблення і впровадження нових, відповідних новим умовам існування суспільних орієнтирів і відозміну невідповідних новим умовам чи відмову від них.

Співвідношення при використанні нової і наявної вже в базах інформації може залежати від асортименту цілей і бути різним. На це співвідношення може впливати ступінь новизни вирішуваної людською спільністю проблеми, глибина проникнення в невідоме, значення вирішуваної проблеми для життєздатності цієї спільності і т. ін. Однак, процес збагачення баз новою інформацією як елемент культурного розвитку в широкому значенні цього слова, не може існувати у відриві від культурної традиції суспільства, від духовної спадкоємності поколінь. Очевидно, наше сучасне ук-

раїнське суспільство ще має усвідомити давно вже бездискусійну в більшості цивілізованих країн світу просту в своїй суті аксіому стосовно того, що наявна система бібліотечних, архівних та інших державних і громадських інформаційних центрів якраз і виконує своєрідну місію гаранта дотримання культурної традиції і духовної спадкоємності. І усвідомивши – сформувані відповідне ставлення до цих установ.

Для активної участі в суспільних інформаційних обмінах потрібне невинне збагачення базових ресурсів інформації. Серед них зростаючою має стати роль системи загальносуспільних інформаційних баз – бібліотечних закладів. Важливими орієнтирами при їхньому створенні мають бути зводи рукописної, друкованої, електронної україніки. При цьому необхідний подальший розвиток електронних баз даних, науково-бібліографічних видань серії «Національна бібліографія України», покажчиків та каталогів широкого видового спектру: книг, газет, рукописів та ін. З розвитком бібліотечних установ, упровадженням сучасних технологій, вони мають відігравати функцію джерела якісного, важливого для всієї соціальної структури суспільства, інформування, своєрідних банківських установ нового типу, в яких будуть акумулюватись і використовуватись в обігу духовні цінності людської праці.

На нинішньому етапі розвитку інформатизації в Україні наявні інформаційні бази слабо включені в систему циркуляції інформації через зберігання основної маси інформаційних ресурсів на складних у використанні доелектронних носіях. Тим самим вони слабо доступні при застосуванні комп'ютерних технологій управління інформацією, основних інформаційних технологій на даному етапі суспільного розвитку. У зв'язку з цим, одним з найактуальніших завдань сьогодення є формування електронних ресурсів бібліотечних закладів двома шляхами: перетворенням наявної в бібліотечних базах (фондах) інформації на всіх носіях в електронну форму і систематичним наповненням цих баз новою електронною інформацією.

Стрімке зростання ефективності бібліотечних інформаційних баз може бути досягнуте завдяки розвитку кооперативних зв'язків між бібліотеками з допомогою електронних ліній зв'язку. Цим самим досягається спеціалізація комплектування бібліотечних закладів, доступ до будь-яких масивів інформації, відповідних до загального обсягу всієї інформації в бібліотечних закладах України, забезпечення глибинного вузькотематичного інформаційного пошуку. Усе це дає змогу забезпечити не лише більш дієві, порівняно з ни-

I. Теорія і методика архівознавства

нішнім забезпечення інформаційних потреб усіх категорій користувачів, а й достойніше представлення України в глобальному інформаційному просторі.

Важливим фактором розвитку інформаційних баз в Україні є також удосконалення комунікаційного середовища інформаційної сфери держави та суспільства. Актуальними завданнями при цьому є збалансований розвиток телекомунікаційних систем, комп'ютерної телефонії, інформаційно-телекомунікаційних технологій для впровадження дистанційних форм співробітництва з користувачами.

Спеціальними інформаційними базами є також архівні заклади. Ці інформаційні бази нині, у період розбудови української державності, утвердження демократичних засад, є важливим інформаційним ресурсом, необхідним для аналізу закономірностей розвитку нашого суспільства. Із входженням в інформаційну епоху, розвитком системи зв'язків, виробничих відносин глобального рівня значення таких баз даних зростатиме. Вони відіграватимуть все важливішу роль у системі ідентифікації та самоідентифікації в процесі міжнародних інформаційних обмінів соціальних структур нового, постіндустріального суспільства. У зв'язку з цим зростає значення систематичного, цілеспрямованого формування Національного архівного фонду України, забезпечення належних умов зберігання документів у державних архівах, здійснення програм створення страхового фонду найважливіших архівних документів (особливо унікальних, не тиражованих і не відтворюваних). Необхідно розширити співробітництво українських архівістів із зарубіжними українознавчими центрами для організації передавання в Україну в оригіналах або копіях архівних документів, фондів, колекцій, усієї документальної бази, що фіксує життя української діаспори в різних країнах світу, та роботу щодо повернення в Україну незаконно переміщених архівів. У цьому разі йдеться про необхідність наповнення найбільших, найважливіших для українського народу, української держави спеціальних баз інформацією стратегічного значення. Інформацією, що, з розвитком глобалізаційних процесів, набуватиме особливої ваги в питаннях української самоідентифікації.

У контексті розвитку міжнародних зв'язків важливою є організація співпраці з міжнародними архівними організаціями у сфері стандартизації архівної діяльності і особливо – стандартів з електронного діловодства, документообігу, оцифрування наявних інформаційних ресурсів у цій системі баз. Тут ситуація аналогічна зі станом

справ у сучасних бібліотечних фондах: чим скоріше інформаційні ресурси будуть переводитись у електронний вигляд, тим легшим стане доступ до них користувачів, тим швидше вони стануть елементом обігу інформації з використанням найпродуктивніших на сьогодні комп'ютерних технологій.

До загальносуспільних інформаційних баз України належать також бази мережі музейних закладів. Предметно-документальна система носіїв інформації в цих закладах визначає певну відмінність технологій збагачення цих баз новою інформацією і введення музейної інформації в суспільний обіг. Як і архівні, музейні заклади сприяють упорядкуванню, систематизації знань про минуле – платформи дальшого суспільного розвитку. Збагачення інформаційних баз у музейній сфері з поліпшенням матеріально-технічного забезпечення очевидно буде здійснюватись у напрямі розвитку мережі музеїв та заповідників, удосконалення їхньої культурно-освітньої діяльності, розширення взаємодії з вітчизняною та зарубіжною туристичною індустрією, збагачення форм і методів популяризації музейних зібрань у засобах масової інформації, розвитку комп'ютеризації всіх видів музейної діяльності, створення системи музейних WEB-серверів, міжмузейних комп'ютерних мереж, налагодження взаємодії цих мереж з усією системою загальносуспільних інформаційних баз і представлення їх в українському сегменті глобального інформаційного простору. Для введення в обіг інформаційних ресурсів музейних закладів сьогодні все ефективнішими стають форми роботи, пов'язані з використанням електронної інформації (віртуальні музеї, експозиції, виставки, дистанційне експонування та науково-популярна робота).

Розвиток українського суспільства зумовлює поряд з функціонуванням системи традиційних інформаційних баз, бібліотечних, архівних та музейних, зростання кількості нових інформаційних баз, що відображають ускладнення соціальної структури і є важливою ідентифікаційною характеристикою. Ця тенденція є красномовною ознакою процесу входження в інформаційне суспільство. Уся ця система інформаційних баз становить інформаційний потенціал нашого суспільства. Один із важливих показників його ефективності – якість системи внутрішніх зв'язків. Вона, у свою чергу, зумовлена необхідністю збалансованого розвитку телекомунікаційних систем, упровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій.

Ці технології сприяють підвищенню ефективності використання системи баз, удосконаленню

I. Теорія і методика архівознавства

можливостей доступу до них і інформаційних працівників, які працюють над наповненням баз новою інформацією, і різних категорій користувачів. Для останніх дистанційні форми роботи надають нові можливості в навчанні, науковій діяльності, підвищенні кваліфікації працівників, реалізації планів самоосвіти, самовдосконалення тощо.

Процес розбудови української суверенної держави, національного утвердження обумовлює необхідність створення інтегрованого комунікаційного середовища інформаційної сфери держави, системи всіх інших суспільних інститутів України, прискореного формування комп'ютерно-технологічної інфраструктури загальносуспільної української інформаційної бази. На думку дослідників, у нашій країні існують реальні перспективи запровадження електронного урядування. Його наслідком буде «відкритість та прозорість діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування; економія часу та матеріальних ресурсів; підвищення якості надання адміністративних послуг⁷. У зв'язку з цим можна зауважити, що чітко виражена суспільна потреба у сучасному технічному оснащенні вітчизняних інформаційних баз могла б сприяти розширенню власного виробництва відповідних технічних засобів для зберігання й ефективного використання наявної інформації, розробки нових комп'ютерних систем, систем нетрадиційних архітектур, штучного інтелекту, що відкриває нові перспективи в галузі творення нової високоякісної інформації для підтримки і розвитку баз в інтересах загальносуспільного прогресу.

Ефективності циркуляції інформації в суспільстві сприятиме також розвиток засобів комп'ютерної лінгвістики, автоматизованого формування універсальних і проблемно-орієнтованих словників. У зв'язку з цим виникає проблема широкого утвердження в системі як внутрішнього, так і зовнішнього інформаційного обміну у сфері комп'ютерних ресурсів поряд з уже широко використовуваними мовами також і української. Розгляд даного питання в площині загальнокультурній, загальнопатріотичній, у контексті самоідентифікації нашого суспільства хоча й є важливим, проте не охоплює всього комплексу питань збереження, розвитку і використання національних мов.

Можна припустити, що важливий у наш час у загальноцивілізаційному вимірі інтерес до розвитку національних мов, крім культурологічних, загальнодемократичних, гуманістичних, політичних мотивів набуде і певного прагматичного значення. Він буде пов'язаний із зростаючим значенням творчої праці, що, як свідчить суспільна практи-

ка, завжди буває найефективнішою в національному культурному середовищі з використанням виражальних засобів рідної мови. Розвиток сучасної української мови, її впровадження в усі сфери суспільного життя має обов'язково ув'язуватись із системою циркуляції електронної інформації, використанням її для наповнення українського сегмента глобального інформаційного простору.

Поряд із цим наповнення вітчизняних інформаційних баз новою інформацією пов'язане з розвитком комунікацій і технологій співробітництва в рамках міжнародних проектів, що охоплюють євразійські інформаційні структури і, в цілому, глобальний інформаційний простір. Дедалі більшої актуальності набуває необхідність інтелектуалізації українських пошукових систем і засобів навігації в Інтернеті, а також приведення діючих в Україні стандартів (термінологічних, форматних тощо) у відповідність до нормативних документів Міжнародної організації зі стандартизації та Міжнародної електротехнічної комісії.

Розвиток системи українських інформаційних баз, як і будь-яких систем інформаційних баз, прямо залежить також від розвитку основних потоків інформації на всіх наявних носіях, якими користується суспільство.

Стосовно самих носіїв суспільна практика свідчить, що хоча технічний прогрес і забезпечує все нові і нові можливості для фіксації, збереження й розповсюдження інформації, а це, у свою чергу, розширює арсенал можливостей для оперування нею, покращує відповідні якісні показники, однак повного витіснення новими носіями вже традиційних не відбувається.

Перспективи наповнення системи сучасних інформаційних баз пов'язані також із розвитком всіх основних інформаційних потоків на різноманітних носіях. Серед них можна назвати засоби масової інформації, книгу, кіно, театр та інші види мистецтва, а також рекламну діяльність.

Багатогранний потенціал розвитку системи постійного поповнення інформаційних баз українського суспільства свідчить, *по-перше*, про життєздатність цих баз в умовах входження в глобальний інформаційний простір, *по-друге*, про наявність серйозного потенціалу вдосконалення внутрісуспільних інформаційних процесів.

Однак варто зауважити і про таке: в умовах переходу до постіндустріального періоду розвитку суспільства відбувається посилення впливів глобального інформаційного простору на національні системи соціальних інформаційних баз. Україна, як молода держава, особливо вразлива до такого роду впливів. Тому для неї особливо

I. Теорія і методика архівознавства

важливим і актуальним є питання дбайливого збереження і ефективного використання в усіх сферах суспільного життя, в тому числі в сфері формування духовно-ціннісних орієнтирів нового суспільства, інформаційних фондів, інформаційної бази, створеної всіма попередніми поколіннями. Образно кажучи, ця спадщина, цей ресурс є тим дороговказом у майбутнє від успішного використання якого залежить національний розвиток, достойне входження нової української держави у міжнародне співтовариство.

¹ Вернадский В. И. Биосфера. – М.: Мысль, 1967. – 244 с.

Олена Косенко

ФОРМУВАННЯ ОСОБОВИХ АРХІВНИХ ФОНДІВ

Зростання ролі «людського фактора» – невід’ємна ознака як сучасного суспільного життя, так і розвитку історичної науки, домінуючим напрямом якої є антропологізм. У зв’язку з цим посилюється увага до вивчення життєвого і творчого шляху людських особистостей, їхньої спадщини. Найбільше відомостей про них містять джерела особового походження, значна частина яких відкладалась в особових фондах архівів.

Особові архівні фонди займають чільне місце в Національному архівному фонді України, наявні в них документи є важливими джерелами для дослідження історії, науки та культури. За останнє десятиріччя вони привертають дедалі більшу увагу дослідників, оскільки містять чимало достовірної інформації з історії політичного, громадського і культурного життя на українських землях у ХІХ–ХХ ст. Все це спонукає віднесення питання про дослідження особових архівних фондів до числа найактуальніших у галузі архівознавства.

Важливість вивчення вказаної проблеми посилюється й тим, що вона комплексно не досліджувалась. Наявні спеціальні праці здебільшого стосуються фондів громадсько-політичних діячів, представників науки, літератури та мистецтва. Загальні підходи до методики комплектування особових фондів частково відображено у підручниках з архівознавства¹ та в інших працях, зокрема в публікаціях В. М. Мамонова, І. В. Матяш, З. О. Сендика, Л. О. Скрицької (Драгомірової) та ін.² Чимало наукових досліджень присвячено огляду окремих особових фондів, що зберігаються у різних архівах України³. У 1990 р. О. Колобов вперше в Україні захистив кандидатську дисертацію, у якій йдеться про роботу з документами особового походження⁴. У ній також визначено місце та роль матеріалів особового походження в складі

² Понятие гносеологического образа. Чувственная и рациональная ступени познания // Лазарев Ф. В., Трифонова М. К. Философия. – Симф.: СОНАТ, 1999. – С. 220–223.

³ Щавелев С. П. Практическое познание: Философско-методологические очерки. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1994. – С. 17.

⁴ Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: Владос, 1994. – С. 316.

⁵ Згуровський М. Шлях до суспільства, заснованого на знаннях // Дзеркало тижня. – 2006. – 21 січ. – С. 1, 14.

⁶ Борев Ю. Эстетика – 4-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1988. – С. 111.

⁷ Доступ до інформації та електронне урядування / Автори-упорядники М. С. Демкова, М. В. Фігель. – К.: Факт, 2004. – С. 128.

НАФ. Однак, теоретично-методологічний аспект проблеми формування особових архівних фондів ще не дістав належного висвітлення в українській науковій літературі.

У цій статті маємо за мету з’ясувати сучасні підходи до трактування поняття «особові архівні фонди» та особливостей їх формування.

Розглядаючи поняття «особові архівні фонди», більшість дослідників сходяться на тому, що особовий фонд – це сукупність документів, що утворилися в процесі життя та діяльності окремої особи⁵. Нерідко в літературі поняття «особовий архівний фонд» (з чим не можна погодитися) отожднюється з поняттям «фонд особового походження». Фондом особового походження називають архівний фонд окремої особи, сім’ї чи роду, який утворився завдяки відкладанню документів упродовж їхнього життя і діяльності.

Різниця між вказаними вище поняттями полягає в тому, що якраз фонди особового походження діляться на особові, сімейні та родові. Межі цих фондів визначаються кількістю поколінь, що залишили після себе документи. Фонд сім’ї складають документи не більше трьох поколінь, а фонд роду – не менше чотирьох. У такому разі особові архівні фонди – різновид фондів особового походження. Такі фонди створюються із документів осіб, життя і діяльність яких отримала високу державну, наукову чи громадську оцінку, або навпаки, діяльність яких мала значний деструктивний вплив на розвиток суспільства, для типових представників своєї соціальної групи, якщо склад документів є досить повним; для «пересічних» громадян, документи яких містять цінну для суспільства інформацію⁶.

Поняття «особовий архівний фонд» складається з трьох компонентів: «особовий», що засвідчує

I. Теорія і методика архівознавства

засновника фонду, характер документів, створених здебільшого його засновником; «архівний», що визначає місце зберігання документів (так як складовою НАФ є і бібліотечні особові фонди, наприклад такі як фонди Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника тощо); і, нарешті, «фонд» – комплекс документів, що виникли в результаті діяльності певної особи, які історично або логічно пов'язані між собою.

Найбільша кількість особових архівних фондів діячів науки та культури зберігається в центральних державних архівах України. Серед них перше місце займає Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Нині у ньому сконцентровано понад тисячу фондів, переважну більшість яких становлять особові фонди відомих діячів культури: П. Тичини, А. Головка, О. Гончара, М. Рильського, В. Сосюри та ін. Значна кількість особових архівних фондів є у Центральних державних історичних архівах України у Києві та Львові. Серед них – істориків Д. Багалія, В. Базилевича, М. Володимирського-Буданова, М. Довнар-Запольського, В. Іконнікова, І. Каманіна та ін. У сховищах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України наявні особові фонди державних і громадських діячів, учених – Д. Дорошенка, С. Наріжнього, С. Петлюри, С. Русової, та ін.

У повсякденній діяльності практично кожної людини накопичуються різні документи, які так чи інакше відображають її життя, творчу працю, участь у суспільній діяльності, стосунки з іншими людьми, громадськими організаціями тощо. Такі документи прийнято називати особистими або особового походження. Порівняно з документами офіційного характеру, які складаються за певними правилами і містять найчастіше запрограмовану інформацію, особисті документи значно яскравіше відображають індивідуальні риси характеру їхніх авторів, сприйняття ними навколишньої дійсності, а також містять такі свідчення про факти, події, які не знайдемо в діловій та іншій документації.

Що ж потрібно для започаткування особового архівного фонду? Передусім дбайливе ставлення до кожного документа, відмова від необгрунтованого його знищення.

Найчастіше особові фонди започатковують особи творчої діяльності або такі, що за фахом чи посадою були учасниками важливих і яскравих подій або мали до них відношення, спілкувалися з широким колом осіб тощо. Певною мірою це відповідає дійсності; разом з тим практично ко-

жен громадянин упродовж свого життя накопичує безліч різних особистих документів, передусім листів, фотографій, записників, посвідчень тощо, які можуть скласти особистий фонд⁷. Отже, фондоутворювачами можуть бути державні, політичні і громадські діячі, відомі вчені, діячі літератури й мистецтва, а також інші особи, в процесі життя і діяльності яких виникли документи, що мають культурно-історичну цінність.

Кожен особовий фонд – це комплекс документів, котрий, як правило, не повинен розпорошуватись, навіть якщо фондоутворювач жив і діяв у різні історичні епохи або в різних країнах. Обсяг особових фондів визначається насамперед хронологічними рамками життя і діяльності фондоутворювачів. До складу цих фондів не відносять офіційну документацію установ, у яких працював фондоутворювач⁸. Часто хронологічні рамки фонду ширші, ніж роки життя його засновника. Ця особливість пояснюється тим, що до його складу, окрім особистих документів фондоутворювача, входять документи близьких родичів, якщо вони мають значення для характеристики фондоутворювача, або самі є історичною цінністю, а також документи, створені після смерті фондоутворювача: некрологи, посмертні видання, спогади про нього тощо⁹. Як засвідчує досвід, архівні установи при формуванні особових архівних фондів прагнуть максимально залучити створені документи для комплектування фонду та їхнього всебічного і активного використання. У процесі підготовки до їх використання необхідно з'ясувати їхній зміст і значення шляхом уважного розгляду, атрибуції і описування за ознаками походження.

Відбір документів особового походження на державне зберігання ґрунтується на застосуванні як загальних, так і спеціальних критеріїв експертизи їх цінності, котрі визначені правилами і викладені в методичних рекомендаціях архівознавців¹⁰. Цей процес передбачає виявлення і приймання на державне зберігання тих видів і різновидів документів, які містять найбільш насичену інформацію, і за формою найприйнятнішу для її використання, а також про відмову в прийнятті на державне зберігання тих категорій документів, які містять повторну або несуттєву інформацію¹¹. Комплектування державних архівів України документами особового походження базується на таких засадах: дотримання законодавчої та нормативної бази щодо означеної діяльності, використання наукових і методичних рекомендацій щодо проведення цієї роботи, врахування власного досвіду архівних установ. Нижче розглянемо лише питання, які пов'язані з організацією комплектування фондів.

I. Теорія і методика архівознавства

У першому архівному законі України «Про національний архівний фонд і архівні установи» (1993 р.) і особливо в його новій редакції (2001 р.) чітко викладено правові засади і основні форми роботи з документами особового походження¹². Він свідчить про пильну увагу держави, українського суспільства, історичної та архівознавчої науки до документів особового походження, про розширення кола осіб, включаючи «рядових громадян», у яких можуть перебувати у власності документи, що складають інтерес для Національного архівного фонду України.

Комплектування ними архівів розглядається як одне із пріоритетних завдань, складова і невід'ємна частина загального процесу створення повноцінної джерельної бази з історії українського суспільства.

Документи особового походження надходять до архіву в стані поаркушного чи компактного розпису. Тому під час приймання їх на державне зберігання завжди здійснюється первинний перегляд і розбір з метою наступного описування і складання архівного опису. Ця робота проводиться в такій послідовності:

- 1) експертиза наукової та практичної цінності документів;
- 2) визначення порядку фондування документів;
- 3) упорядкування документів фонду відповідно до розділів і підрозділів їхньої схеми систематизації;
- 4) формування та описування справ¹³.

З метою активізувати комплектування архівних фондів учених документами особового походження працівники архіву систематично перевіряють інформацію, яку вони отримують, для визначення профілю архіву, відвідують наукові конференції з актуальних питань розвитку гуманітарних наук для виявлення нових осіб, які мають цінні архівними фонди, підтримують контакти із закордонними дослідниками, налагоджують постійні зв'язки з власниками цінних архівів. Перш ніж прийняти особові документи на постійне зберігання до архіву ними ретельно вивчається біографія фондоутворювача та його діяльність, перевіряється наявність документів цього фондоутворювача в архіві чи в інших архівних установах. Іншими словами, безпосередня організація комплектування архіву починається з визначення джерел комплектування. Організаційна та методична робота архіву з особовими джерелами його комплектування є важливою передумовою якісного формування особових архівних фондів. Таким чином, комплектування особових архівних фондів – це система-

тичне, цілеспрямоване і планомірне поповнення архіву профільними для нього документами та матеріалами особового характеру.

З процесом комплектування та перевіркою документів особових архівних фондів діячів науки та культури безпосередньо пов'язана експертиза їхньої наукової цінності. Ця експертиза є складним і багатоетапним процесом, одним із складових етапів формування особових архівних фондів. Особлива увага раціональній організації експертизи цінностей документів надається на етапі комплектування, оскільки у цей час визначається їх наукове і практичне значення¹⁴.

Основне завдання експертизи цінності документів особового походження – збереження всіх цінних джерел, виділення їх на постійне зберігання. Кінцевою метою її є забезпечення повноцінного наповнення особового архівного фонду повним комплексом документів його профілю за принципом: при найменшому фізичному обсязі документів – найбільша інформаційна ємність.

Експертизу наукової і практичної цінності документів особового характеру здійснюють з метою відбору документів на зберігання до архіву, визначення тих із них, які слід повернути фондоутворювачу, виділення особливо цінних документів для передання на спеціальне зберігання. Під час передання документів особового походження в архівну установу їх перечитують усі без винятку¹⁵. Це пояснюється специфікою походження джерел особового характеру. Творцями їх є непересічні особи з багатою біографією, які займали науковою та творчою діяльністю, посідали певне місце у суспільному житті.

Організаційні форми та методи проведення експертизи цінності документів особових архівних фондів залежать від низки факторів і, передусім, від обсягу, складу, складності документів, характеру діяльності фондоутворювача. При цьому практичне застосування принципів комплектування (насамперед архівних фондів та їх комплексів), загальних принципів експертизи (історизму, об'єктивності, комплексності) і критеріїв визначення цінності документів не заперечує, а навпаки, передбачає суворий індивідуальний підхід до експертизи цінності документів особових архівних фондів учених, враховуючи, що інформаційне наповнення їх суто індивідуальне.

При проведенні наукової експертизи цінності документів особового походження, застосовуються такі критерії їх цінності: історико-культурне, наукове і суспільно-політичне значення інформації, яка міститься в них; значення творчої і суспільної діяльності фондоутворювача – критерій

I. Теорія і методика архівознавства

походження. Суттєве значення має час і місце створення документа, його інформаційна наповненість, а саме достовірність та об'єктивність інформації джерела, ступінь її вивчення та перспективи використання. Цей критерій є універсальним. Члени експертної комісії велику увагу звертають на фізичний стан джерела для визначення умов подальшого його перебування в архіві.

Цінність інформації особових документів визначається передусім важливістю подій і явищ, відображених у них, роллю в останніх авторів документів, актуальністю проблем, порушених у цих історичних джерелах. Обсяг і якість інформації, її оригінальність суттєво підвищують наукове і соціально-політичне значення фонду.

Вказані критерії цінності документів особових архівних фондів на практиці доповнюються так званими «первинними» критеріями цінності документів: форма і значення змісту документа, зовнішні ознаки та особливості джерела. У ході експертизи звертається увага також на художні та палеографічні особливості документа¹⁶.

Ефективність експертизи цінності документів особового походження є набагато вищою, якщо вона проводиться одночасно із систематизацією їх та оформленням одиниць зберігання, а її результати обов'язково резюмуються членами комісії у вигляді висновку.

Незважаючи на досягнуті архівними установами України успіхи в справі збирання та оформлення документів особового походження, особливо за останнє десятиліття, результати цієї роботи, її організація та методичне забезпечення ще вимагає удосконалення до рівня сучасних вимог. Зокрема, необхідно подолати порушення цілісності деяких особових фондів, їхнє роздріблення, розпорошення їхніх документів по різних місцях збереження. Ця практика бере свій початок ще з радянських часів, що засвідчив дослідник особових архівних фондів В. Мамонов¹⁷. У сучасних умовах є можливість ширше залучати різні методи у роботі з вірогідними фондоутворювачами щодо цілеспрямованого відбору документів особового походження для заснування відповідних фондів.

У результаті експертизи цінності документів особового походження на державне зберігання приймаються праці фондоутворювача та підготовчі матеріали для написання їх, біографічні документи, свідчення про службу та громадсько-політичну діяльність, листування, зображальні документи, зібрані фондоутворювачем колекції документів, друковані видання з помітками фондоутворювача.

Дослідник особових архівних фондів З. Сендик зазначив, що, як правило, не відносяться і не включаються до їхнього складу грошово-фінансові документи, що не втратили силу юридичної дії, ордени і медалі, картини, скульптури, особисті речі, предмети домашнього побуту, науково-технічна документація, оскільки для них встановлено музейний порядок зберігання. Не становлять наукової та практичної цінності і через це не підлягають державному зберіганню матеріали побутового характеру: дрібна друкована і писана продукція (конверти, запрошення, листи маловідомих кореспондентів; квитки); примірники копій документів творчого характеру, на яких немає будь-яких поміток; виписки і конспекти загальновідомих праць і тощо¹⁸.

Однак, можуть бути й інші підходи до комплектування особових документів. Це стосується, зокрема, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Особливість його діяльності в цьому напрямі зумовлена тим, що переважну більшість його особових фондів становлять якраз фонди відомих діячів літератури і мистецтва, документи яких покликані зберегти цілісне уявлення про ту чи іншу творчу особистість.

Важливим елементом формування особового архівного фонду є безпосереднє фондування документів у ньому. Це – першочергове і одне з найвідповідальніших завдань архівістів. Воно охоплює визначення фондової приналежності документів, фонду, виділення сторонніх і приєднання нових документів, а також (у разі потреби) розформування вже існуючих документальних комплексів. Ухвалу про створення окремого архівного фонду з документами особового походження та присвоєння йому назви приймає експертна комісія. При цьому критерієм служить значимість діяльності особи – фондоутворювача, наукове значення документів та повнота фонду, реальні перспективи його комплектування.

Описані документи фонду систематизуються за розробленою схемою і шифрується. Після закінчення всіх робіт особовий фонд одержує реквізити і передається на державне зберігання і подальше використання згідно з встановленими архівними правилами.

Кожний особовий архівний фонд має комплексний характер. Він містить документи, що утворились у процесі життєдіяльності окремої особи. Основу його складають джерела особового походження. Під джерелами особового походження розуміють велику кількість різнорідних писемних джерел, об'єднаних спільною ознакою походження. В них закладена інформація соціально-психо-

I. Теорія і методика архівознавства

логічного рівня, відсутня в інших видах історичних джерел, що посилює їхнє значення як історичного джерела¹⁹. Особові архівні фонди є невід'ємною складовою в структурі сукупної архівної спадщини українського народу. Процес формування особових архівних фондів є складним, тривалим і відповідальним, він пов'язаний з необхідністю дотримуватись низки важливих етапів і правил.

Отже, формування особових архівних фондів можна трактувати як сукупність евристичних, організаційно-технологічних і науково-дослідних процедур, спрямованих на пошук, виявлення, систематизацію, облік та зберігання цінних для суспільства документів особового походження. Їх практичне формування передбачає систему експертизи цінності документів, що утворились у результаті життя та діяльності окремої особи, та безпосереднє комплектування їх. Утворення нових особових архівних фондів є актуальним завданням архівістів і важливим чинником збагачення Національного архівного фонду України.

¹ Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України. Під ред.: Калакура Я. С. та Матяш І. Б. – К., 2002. – 356 с.; Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Редкол.: Калакура Я. С. та ін. – К., 1998. – 314 с.; Теорія і практика архівного дела в СРСР: Учеб. для вузов по спец. «Историко-архивоведение» / Под ред.: Долгих Ф. И., Рудельсон К. И. – М., 1980. – 343 с.

² *Мамонов В. М.* О собирании документов личного происхождения государственными архивами СРСР // *Археографический ежегодник за 1979 г.* – М., 1981. – С. 3–12; *Він же.* Работа по собиранию документов личного происхождения // *Сов. архивы.* – М., 1987. – № 4. – С. 44–52; *Сендик З. О.* Упорядкування документів особового походження // *Архіви України.* – 1972. – № 3. – С. 66–67; *Він же.* Упорядкування нових надходжень документів особового походження // *Архіви України.* – 1979. – № 4. – С. 60–61; *Він же.* Розробка архівістами України наукових основ комплектування державних архівів документами особового походження // *Студії з архів. справи та документознавства.* – Т. 2. – К., 1996. – С. 6–12; *Він же.* Комплектування державних архівів України документами особового походження: історія, сучасний стан, перспективи // *Українське архівознавство: історія, сучасний стан, перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 р.).* – К., 1997. – Ч. 1. – С. 333–334; *Новохатський К., Скрицька Л.* Концепція забезпечення національних інтересів України в архівній справі (проект) // *Студії з архів. справи та документознавства.* Т. 8. – К., 2002. – С. 53–79; *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – 226 с.; *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць.* – К., 1999. – Вип. 1. – Архів і особа. Ред. Г. В. Боряк. – 328 с. та ін.

³ *Папакін Г. В.* Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. – 417 с.; *Войцехівська І. Н.* Особовий архівний фонд академіка В. Іконнікова // *Студії з архів. справи та документознавства.* – К., 1999. – Т. 4. – С. 134–137; *Крячок М. І.* Документи фонду Івана Ка-

маніна як історичне джерело (за матеріалами ЦДАМЛМ України) // *Українське архівознавство: історія, сучасний стан, перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листоп., 1996).* – К., 1997. – Ч. 1. – С. 213–220; *Палієнко М.* Документи особового походження Володимира Науменка як історичне джерело // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. пр. Вип. 1: Архів і Особа.* – К., 1999. – С. 191–198 та ін.

⁴ *Колобов А. А.* Комплектование и описание документов личного происхождения (на примере архивов Украинской ССР). Автореферат на соискание уч. ст. канд. истор. наук. – М., 1990.

⁵ Теорія і практика архівного дела в СРСР. Учебник для вузов по специальности «историко-архивоведение» / Под ред. Долгих Ф. И., Рудельсон К. И. – М., 1980. – С. 36.

⁶ Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Під ред. Калакура Я. С. та Матяш І. Б. – К., 2002. – С. 152; Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Калакура Я. С. та ін. – К., 1998. – С. 141;

⁷ *Портнов Г. В.* Як сформувати особистий фонд. Консультація // *Архіви України.* – 1992. – № 5–6. – С. 85–86.

⁸ Теорія і практика архівного дела в СРСР: Учебник для вузов по специальности «историко-архивоведение» / Под ред. Долгих Ф. И., Рудельсон К. И. – М., 1980. – С. 37.

⁹ Архівознавство: Підручник для студентів... / Редкол.: Калакура Я. С. та ін. – К., 1998. – С. 141.

¹⁰ Методические указания по работе с фондами личного происхождения. – М., 1967; Методические рекомендации по научно-технической обработке документальных материалов фондов личного происхождения. – М., 1971; Экспертиза научной ценности материалов личных архивных фондов: методические рекомендации. – М., 1981; Методические рекомендации по работе с документами личного происхождения. – М., 1989, та ін.

¹¹ Методические рекомендации по отбору на государственное хранение документов по личному составу / Под ред. Я. С. Малитикова, А. В. Елпатьевского. – М., 1976. – С. 6–7.

¹² Про Національний архівний фонд і архівні установи: Закон України від 24 грудня 1993 р. // *Відомості ВР України.* – 1994. – № 15. – Ст. 86; Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 13 грудня 2001 р. (зі змінами) // *Відомості ВР України.* – 2002. – № 11. – Ст. 81.

¹³ *Сендик З. О.* Упорядкування нових надходжень документів особового походження // *Архіви України.* 1979. – № 4. – С. 60.

¹⁴ Экспертиза и научно-техническая обработка личных архивных фондов: Методические рекомендации / Сост.: Н. В. Зейфман, В. И. Лосев, А. Н. Шаханов. – М., 1990. – С. 21.

¹⁵ *Сендик З. О.* Упорядкування нових надходжень документів особового походження // *Архіви України.* – 1979. – № 4. – С. 60.

¹⁶ Экспертиза и научно-техническая обработка личных архивных фондов... – С. 6–12.

¹⁷ *Мамонов В. М.* Работа по собиранию документов личного происхождения // *Сов. архивы.* – М., 1987. – № 4. – С. 44–52;

¹⁸ *Сендик З. О.* Упорядкування нових надходжень документів особового... – 1972. – № 3. – С. 67.

¹⁹ Історичне джерелознавство / Кер. ав. кол. Калакура Я. С. – К., 2003. – С. 421.

Валерій Пристайко

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ І АРХІВНИХ УСТАНОВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Виконуючи проміжні функції між творцями та споживачами ретроспективної документної інформації, архівні установи вступають у численні й різноманітні суспільні відносини з різними суб'єктами права. В умовах незалежності та суттєвих суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень, що розпочалися в Україні, відбувається демонтаж колишніх суспільних відносин, а інколи й заміна їх принципово новими. Проголошення та конституційне закріплення ідеї побудови правової держави передбачають організацію життя суспільства в усіх його сферах, у тому числі, звичайно й архівній, на основі права. У процесі конституювання багатоманітності форм власності, наповнення новим змістом прав і свобод громадян відносини в архівній сфері можуть бути відрегульовані тільки на законодавчій основі¹.

Дискусія навколо поняття «юридичної відповідальності» та її різновидів триває вже давно. Вона – складне соціально-правове явище, якому й досі не знайдено такого визначення, яке б задовольнило потреби всіх дослідників та практиків².

Оскільки поняття «юридична відповідальність» є категорією загальної теорії права, то можливі два основних підходи до його визначення. У радянській філософській літературі поняття «відповідальність» використовувалось у зв'язку з характеристикою поведінки соціальних суб'єктів з позиції необхідного, належного. При цьому відповідальність розглядається у двох взаємозалежних між собою аспектах: перспективному (як відповідальність взагалі, як абстрактний обов'язок, що існує незалежно від факту скоєння правопорушення) і ретроспективному (як результат конкретного протиправного вчинку, який реально настає у вигляді адміністративного стягнення до правопорушника).

У першому випадку йдеться про так звану позитивну відповідальність, що припускає усвідомлення необхідності відповідної діяльності, усвідомлення того, що саме, навіщо робиться і які можуть бути наслідки цієї діяльності; її можна розглядати як «внутрішній регулятор поведінки» суб'єктів суспільних відносин у «сьогоденні і майбутньому». Ретроспективна ж юридична відповідальність, навпаки, головним чином звернена в минуле, оскільки настає внаслідок порушення встановлених правил поведінки, невиконання юридич-

них обов'язків. Вона має негативний наслідок для правопорушників і виступає як реакція держави на порушення правових норм, як осуд, «негативна оцінка» даного діяння з боку держави і суспільства. При цьому здійснення правопорушення переводить суб'єкта права зі сфери регулятивних правовідносин позитивної відповідальності в сферу охоронних правовідносин негативної відповідальності³.

У Конституції України (ст. 68) зазначено, що кожний зобов'язаний неухильно дотримуватись Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, що незнання законів не звільняє громадянина від юридичної відповідальності. Тобто, можна зробити висновок, що в статті закріпленій обов'язок неухильного дотримання Конституції і законів України тісно зв'язаний з визначенням і поняттям юридичної відповідальності – особливих, передбачених і врегульованих нормами права відносин між громадянами і державою, що виникають у разі і внаслідок правопорушення. Головна мета юридичної відповідальності – охорона правопорядку, правове виховання людей і покарання винних за скоєне.

Встановлення чинним законодавством норм про юридичну відповідальність пов'язано з незадовільним рівнем загальної правової культури, навіть з правовим нігілізмом, коли принижується абсолютна цінність державної організації суспільства та правової системи. Про це свідчать непоодинокі спроби ігнорування законодавчих вимог для досягнення певних особистих чи корпоративно-ідеологізованих цілей. Об'єктивні причини правового нігілізму лежать у відсутності глибоких демократичних традицій, у стійкому консерватизмі значної частини населення, поєднаному з негативним ставленням до права, юриспруденції взагалі, з наголосом на вольові та інші позаправові дії.

Демократичний режим конституційної законності і сталого правопорядку не може будуватися лише на правосвідомості громадян та інших осіб, впевненості в тому, що вони знають закони України. Держава доводить до їхнього відома закони, але людина, зі свого боку, повинна насамперед в своїх інтересах прагнути знати ці закони. Тому Конституція другою частиною цієї статті встановлює загальновідоме ще з часів римського права

I. Теорія і методика архівознавства

правило, що незнання законів людиною не звільняє її від юридичної відповідальності⁴.

Залежно від характеру скоєного протиправного діяння, від виду суспільних відносин, на які здійснює замах правопорушник, від небезпеки і розміру заподіяних правопорушенням збитків розрізняють кримінальну, адміністративну, дисциплінарну і цивільно-правову відповідальність.

Нижче детальніше зупинимося на такому виді юридичної відповідальності як адміністративна в науковому розумінні та конкретно на адміністративній відповідальності за порушення законодавства про Національний архівний фонд і архівні установи.

Адміністративна відповідальність є одним з видів юридичної відповідальності. Законодавець не встановлює поняття адміністративної відповідальності. Наука ж адміністративного права в основному виходить з положень теорії права і, як наслідок, містить різні оцінки адміністративної відповідальності, що також пов'язані зі змістом відповідних правовідносин, тобто засновані на співвідношенні прав і обов'язків суб'єкта адміністративної юрисдикції, з одного боку, і суб'єкта адміністративної відповідальності, – з іншого. Важливе значення для визначення адміністративної відповідальності мають і підходи до її дослідження, що, власне кажучи, і призводять до різного розуміння даної правової категорії.

В науці адміністративного права існує декілька поглядів на визначення адміністративної відповідальності. Так, у книзі, виданій під редакцією В. Попової і М. Студеніцкіної, відзначено, що «під адміністративною відповідальністю найчастіше розуміється застосування... частини заходів адміністративного примусу, а саме – адміністративних стягнень»⁵. Г. Бондаренко вважав, що «адміністративна відповідальність – це форма реагування держави на правопорушення, яке виявляється в застосуванні повноважними державними органами, службовими особами, громадськістю до винної особи адміністративних санкцій у межах і порядку, встановлених законодавством; це обов'язок правопорушника звітувати за свою протиправну поведінку і зазнавати за неї несприятливих наслідків, передбачених санкцією правової норми»⁶. С. Гончарук пише: «адміністративна відповідальність як різновид правової відповідальності – це специфічна форма негативного реагування з боку держави в особі її компетентних органів на відповідну категорію протиправних проявів (передусім адміністративних проступків), згідно з якою особи, які скоїли ці правопорушення, повинні дати відповідь перед повноважними державними орга-

нами за свої неправомірні дії і понести за це адміністративні стягнення в установленому законом порядку»⁷. У багатьох працях, що так чи інакше стосуються питань адміністративної відповідальності, автори (Ю. Козлов⁸, Л. Коваль⁹ та ін.) взагалі не наводять поняття адміністративної відповідальності, констатуючи той факт, що адміністративна відповідальність є різновидом юридичної, і виділяючи характерні ознаки цього виду відповідальності.

У практиці діяльності архівних установ значно частіше зустрічаються правопорушення, які підлягають кваліфікації як адміністративні.

Стаття 42 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (далі – Закон)¹⁰ передбачає відповідальність згідно із законом працівників архівних установ, користувачів документами Національного архівного фонду (далі – НАФ) та інших осіб, винних у недбалому зберіганні, псуванні, знищенні, підробленні, приховуванні, розкраданні, незаконному вивезенні за межі України або незаконній передачі іншій особі документів Національного архівного фонду або документів, що підлягають внесенню до нього, а також у незаконному доступі до зазначених документів та в інших порушеннях законодавства про НАФ та архівні установи.

Стаття 92-1 Кодексу України «Про адміністративні правопорушення» недбале зберігання, псування, знищення, приховування, незаконну передачу іншій особі документів НАФ або документів, що підлягають внесенню до нього, незаконний доступ до зазначених документів кваліфікує як адміністративні правопорушення, а науково-практичний коментар до Кодексу¹¹ визначає сутність кожного з них, а саме:

1) під *недбалим зберіганням архівних документів* розуміють невиконання особами, відповідальними за зберігання документів, покладених на них обов'язків, зберігання документів у сирих або не пристосованих для цього приміщеннях, що призводить до псування документів;

2) під *псуванням архівних документів* розуміють їхнє часткове пошкодження (наприклад, втрата фрагмента документа, забруднення тощо), що впливає на їхній якісний стан, на порядок використання та на їхню цінність;

3) *знищення архівних документів* означає приведення їх у такий стан, коли вони назавжди втрачають свою історико-культурну, інформаційну, споживчу та іншу цінність і не можуть бути використані за призначенням;

4) *приховування архівних документів* означає умисне приховування документів від осіб, які ма-

I. Теорія і методика архівознавства

ють право доступу до них і наділені правом користування цими документами;

5) *незаконна передача іншій особі архівних документів* полягає у передаванні їх особою, яка має право доступу до документів, без відповідного дозволу, за особистою ініціативою, з корисною метою, іншій особі, зацікавленій в одержанні цих документів;

6) *незаконний доступ до архівних документів* означає ознайомлення і використання особами деяких категорій архівних документів (наприклад, документів, що містять державну таємницю, мобілізаційного характеру і т. п.) без відповідного на це права або дозволу, виданого компетентними органами.

До адміністративних правопорушень залежно від конкретних обставин вчинення їх може також бути віднесено неподання юридичними особами без поважних причин в установлені законодавством строки номенклатури справ державній архівній установі або архівному відділу міської ради на погодження, порушення власником документів НАФ вимог частин другої та четвертої статті 10 Закону, що кваліфікується як недбале зберігання та приховування документів.

Суб'єктами вищезазначених правопорушень є громадяни, що порушили встановлені правила обліку та зберігання архівного фонду, а також посадові особи, відповідальні за облік, зберігання та використання архівних документів, формування НАФ або здійснюють управлінську, науководослідну та інформаційну діяльність у цій сфері.

У разі виявлення передбачених Кодексом правопорушень в архівних установах, що зберігають документи НАФ, спеціально уповноважена особа, призначена наказом керівника установи, складає протокол про адміністративне правопорушення. Його підписують укладач та правопорушник. Підписи свідків, якщо вони були присутні при складанні протоколу, не обов'язкові, але відомості про них необхідно занести до протоколу. Якщо порушник відмовляється підписати протокол, то цей факт необхідно зафіксувати в ньому у присутності свідків. Порушнику надається право подати свої пояснення і зауваження щодо змісту протоколу, а також викласти мотиви відмови його підписати. Ці пояснення додаються до протоколу. Оформлений протокол з додатками реєструється в журналі реєстрації адміністративних правопорушень і в п'ятиденний строк подається адміністративній комісії при виконавчих комітетах районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад за місцем проживання порушника для вирішення питання щодо притягнення його до відповідальності.

Якщо в результаті порушення заподіяно майнову шкоду (це зазначається у протоколі) адміністративна комісія вирішує питання щодо її відшкодування порушником (якщо сума збитків не перевищує 50 грн.), а районний (міський) суд – незалежно від розміру шкоди. В інших випадках питання про відшкодування майнової шкоди вирішується в порядку цивільного судочинства. Адміністративне стягнення накладається не пізніше як через два місяці з дня правопорушення, а при тривалому правопорушенні – два місяці від дня його виявлення.

Порушення законодавства про НАФ та архівні установи, зазначені у статті 92-1 Кодексу, караються попередженням або накладенням штрафу на громадян від трьох до семи неоподаткованих мінімумів доходів громадян і попередження або накладення штрафу на посадових осіб – від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ті самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне з порушень, передбачених частиною першої статті 92-1 Кодексу, караються накладенням штрафу на громадян від семи до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від десяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян¹².

Нині в законодавчих актах недостатньо врегульовано питання, наприклад, здійснення державного контролю за передачею права власності на зазначені архівні цінності, зокрема ті з них, що перебувають у приватній власності, а відтак за забезпеченням їхньої збереженості.

У квітні 2005 р. Президент України В. Ющенко підписав Розпорядження «Про невідкладні заходи щодо збереження національних архівних цінностей України», яким визначено найважливіші завдання щодо зміцнення матеріально-технічної, фінансової, кадрової та законодавчої бази архівної справи в державі¹³. Відповідно до цього Розпорядження (підпункт «в» пункту 1) Кабінету Міністрів України доручено внести в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроект щодо посилення протидії незаконному обігу архівних цінностей.

Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо посилення протидії незаконному обігу архівних цінностей)» розроблено (за дорученням уряду від 20.04.2005 № 19130/1/1-05) робочою групою з представників Державного комітету архівів України, Українського науково-дослідного інституту архівної справи і документознавства, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України,

I. Теорія і методика архівознавства

Державної митної служби України, Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України. Прийняття його сприятиме посиленню контролю за рухом архівних документів, переходом права власності на них, ефективнішій протидії незаконному обігу, забезпечить гарантовану їхню збереженість.

Проект Закону передбачає внесення змін до таких законодавчих актів: Кодексу законів про працю України (доповнення кола працівників, з якими може бути розірвано трудовий договір з ініціативи власника або уповноваженого ним органу за певних умов), Кодексу України про адміністративні порушення (розширення кола порушень законодавства про НАФ та архівні установи, за які може бути притягнуто до адміністративної відповідальності), Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (доповнення нормами щодо уточнення окремих визначень понять і термінів, обов'язків власників документів, умов передачі права власності на документи, посилення державного контролю за станом забезпечення збереженості архівних документів, зокрема в архівних установах, заснованих фізичними особами).

Вказаний вище проект Закону (від 12.01.2006 р. № 8699) Верховна Рада України 21 лютого 2006 р. поіменним голосуванням прийняла у першому читанні.

На мою думку, запропонована редакція змін до статті 92-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення, що стосується притягнення до адміністративної відповідальності за «неповідомлення державної архівної установи про наявні документи для проведення експертизи їхньої цінності» є занадто жорстка. З одного боку, необхідно зобов'язати посадових осіб підприємств, установ, організацій різних форм власності до збереження архівних документів, пов'язаних із правами громадян, а з іншого, заохочуючи громадян ініціювати проведення експертизи цінності наявних у них документів, від часу створення яких

минуло понад 50 років (вимога статті 6 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»), держава повинна дотримуватися Конституції України щодо невтручання в особисте життя громадянина та непорушності права приватної власності¹⁴.

¹ *Новохатський К.* Правове регулювання відповідальності за порушення архівного законодавства в Україні / *Архіви України*. – 2004. – № 3. – С. 46.

² *Матіос А.* «Зміст та сукупність адміністративної відповідальності» / *Право України*. – 2006. – № 2. – С. 9.

³ *Коваль Л. В.* Адміністративне право України: Курс лекцій. – К.: Основи. – 1994. – С. 103.

⁴ Коментар до Конституції України. Науково-популярне видання. – К.: АТ Книга. – 1996. – С. 164–165.

⁵ Советское административное право / Под. ред. В. И. Поповой и М. С. Студеничкиной. – М.: Юридическая литература, 1988. – С. 88.

⁶ *Бондаренко Г. П.* Адміністративна відповідальність в СРСР. – Л.: ЛДУ, 1975. – С. 84.

⁷ *Гончарук С. Т.* Адміністративна відповідальність за законодавством України: Навчальний посібник. – К., 1995. – С. 19.

⁸ *Козлов Ю. М.* Основы советского административного права – М.: Знание, 1975. – С. 133.

⁹ *Коваль Л. В.* Адміністративне право України... – С. 103; Науково-практичний коментар до Кодексу про адміністративні правопорушення. – К., 2002.

¹⁰ Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24.12.1993 р., № 3814-ХІІ // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 15. – Ст. 86 (в редакції Закону України № 2888-ІІІ від 13.12.2001р. – Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 11. – Ст. 81).

¹¹ Науково-практичний коментар до Кодексу про адміністративні правопорушення. – К., 2002.

¹² Роз'яснення щодо порядку притягнення до адміністративної відповідальності за порушення законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи // Вісник Державного комітету архівів України. Вип. 4 (12). – 2002. – Жовт.-груд. – С. 60–64.

¹³ Доповідь Голови Державного комітету архівів України Г. Боряка на розширеному виїзному засіданні колегії 14.02.2006 р. (м. Полтава) / <http://www.archives.gov.ua>

¹⁴ http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=68323&cat_id=37486

Розділ II

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ

Сергій Коротков

НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА СУБ'ЄКТІВ ЮГОСЛАВСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

За Конституцією Федеративної Народної Республіки Югославії 1946 р. у неї входили шість республік (за цією Конституцією всі вони мали назву «народні республіки»): Народна Республіка Сербія, Народна Республіка Хорватія, Народна Республіка Словенія, Народна Республіка Боснія та Герцеговина, Народна Республіка Македонія і Народна Республіка Чорногорія¹. Кожна з цих республік мала свою конституцію і власну символіку, яка використовувалася поряд із федеративною символікою.

Механізм затвердження і використання республіками своєї символіки не змінювався і після прийняття Конституцій СФРЮ 1963 р. (у ній зникло найменування «народна республіка») і 1974 р. (для республік було запроваджено найменування «соціалістична республіка»)

Особливість символіки окремих республік у цей історичний період полягає в тому, що вона взагалі не змінювалася упродовж перебування республіки у складі ФНРЮ та СФРЮ. Більшість республік змінили символіку тільки після здобуття незалежності у 90-х рр. ХХ ст. При цьому у нову державну символіку незалежних держав перейшли деякі історичні символи з попередньої символіки.

Аналіз символіки суб'єктів Югославської федерації здійнемо у порядку їх перерахування у Конституції ФНРЮ 1946 р., оскільки у такому порядку їх часто називають у літературі.

Сербська символіка з 1946 р. по 1992 р. була такою. Державний прапор Сербії складався зі смуг трьох кольорів: червоного, синього і білого з червоною п'ятикутною зіркою у центрі. Ширина прапора відносилася до його довжини як 1:2 (таке ж співвідношення ширини і довжини мають інші республіканські прапори у згаданій історичний період). Кольори прапора розташовані горизонтально і йдуть згори вниз у наступному порядку: червоний, синій, білий. Кожен із кольорів займає

одну третину прапора. Зірка на прапорі має правильну п'ятикутну форму і обрамлена золотою (жовтою) лінією. Центральна точка зірки співпадає з точкою перетину діагоналей прапора. Верхній промінь зірки сягає половини синього поля прапора, а нижні промені зірки відповідно сягають середини білого поля прапора².

Державний герб Сербії – зображення поля, обрамленого зліва житнім колоссям, а справа дубовим листям. Житнє колосся і дубове листя зв'язані внизу червоною стрічкою, на якій написані роки двох народних повстань у Сербії – 1804 (початок першого сербського повстання проти османського панування) і 1941 (початок збройної боротьби проти окупантів у роки Другої світової війни). Між верхівками колосся і листя знаходиться червона п'ятикутна зірка. Це «товста» зірка, яку використовували партизани Йосипа Броз Тіто під час Другої світової війни.

У полі над стрічкою зображено жовте (золоте) сонце, а на його фоні шестерню. У променях сонця – червоний щит, на якому подано чотири білі кресала. Останнє – дещо видозмінений історичний герб, на якому відсутній хрест³.

Історична символіка збереглася і на державних символах інших республік. Зокрема, хорватський герб у 1946–1991 рр. мав такий вигляд: поле, обрамлене двома снопами житнього колосся золотистого кольору. Внизу поля – залізне ковадло, над яким зображено морські хвилі. з хвиль піднімається щит з історичною хорватською символікою (червоні та білі поля), при цьому нижній край щита заходить у хвилі. За щитом на гербі подано золоте (жовте) сонце, що піднімається з моря. Снопи житнього колосся у своїй нижній частині переплетені і перетинають основу ковадла. Між верхівками снопів знаходиться червона п'ятикутна зірка, нижні промені якої входять у внутрішнє поле герба⁴.

Цей державний герб сповнений символіки. Ковадло, сонце, що сходить, і давній хорватський

II. Джерелознавчі галузі знань

символ – щит з червоно-білих полів, який виринає з моря – це символи початку нової епохи в історії Хорватії. Владарювання усташів, яке супроводжувався геноцидом інших націй, залишилося у пам'яті покоління жителів Балкан як період кривавої диктатури. Новий хорватський герб мав підкреслити, що нова хорватська держава не буде йти помилковим шляхом своїх попередників, що вона обрала шлях демократичних змін.

Державний прапор Хорватії формувався за тим самим принципом, що й сербський, але на ньому було використано національний триколон. Згори вниз на прапорі розташовані червона, біла та синя смуги⁵.

Державний прапор Словенії відрізнявся від двох вищезгаданих тільки розташуванням смуг. Згори вниз вони розташовувалися у такому порядку: біла, синя, червона⁶.

Герб Словенії, як й інші герби, містив певну історичну символіку. На ньому зображено поле, обрамлене житнім колоссям; у нижній частині воно зв'язане червоною стрічкою, в яку вплетено листя липи; між його верхівками зображено червону п'ятикутну зірку. У нижній частині поля – три хвилясті лінії, що символізують море. Над ними видніються три вершини, з яких середня вища, а дві інші однакові за висотою. Вони символізують гору Триглав⁷.

Зображення у полі герба Словенії, порівняно із хорватським гербом, схематичніші. Хоча всі герби держав Югославської федерації було створено у XX ст., що видно з художнього оформлення зображень, деякі елементи історичних гербів було збережено і додано без змін або художньо оброблено.

Прапор республіки Боснії та Герцеговини за зовнішнім виглядом відрізняється від інших. Це – червоне полотно, у верхньому лівому куті якого знаходиться зменшене зображення прапора ФНРЮ, обрамлене жовтою лінією⁸.

Герб Боснії та Герцеговини має такий вигляд: поле, зліва обрамлене гілками листяного дерева, а справа – гілками хвойного дерева. Унизу гілки зв'язані червоною стрічкою; між їхніми верхівками зображено червону п'ятикутну зірку, обрамлену жовтою лінією. Над червоною стрічкою подано дві труби, що димлять, при цьому ліва труба вища за праву. Біля підніжжя труб лежать два снопи жита. На фоні труб можна побачити силует міста Яйце. У цьому місті у листопаді 1943 р. відбулася нарада Антифашистського віче національного визволення Югославії (АВНВЮ)⁹. Цей герб Боснії та Герцеговини не містить у собі історичних символів. Його створено вже після Другої

світової війни. Він мав підкреслювати передусім швидкий економічний розвиток Боснії та Герцеговини: і промисловості, і сільського господарства.

Державна символіка Македонії періоду її перебування у складі ФНРЮ та СФРЮ також виходила за межі стандартів створення символів інших республік. Насамперед це стосується прапора. Він мав вигляд червоного поля з зображенням червоної п'ятикутної зірки, обрамленої жовтою лінією. Фактично, оскільки колір зірки співпадав з кольором прапора, її місцезнаходження можна було визначити лише за жовтим контуром, який виділявся на прапорі. На прапорі Македонії також зображували «товсту» зірку¹⁰. Окремо визначалося розташування зірки. Якщо прапор поділити на чотири прямокутники, то її центр знаходився на перетині діагоналей верхнього лівого прямокутника¹¹.

Державний герб Македонії, прийнятий 1946 р., складався з поля, обрамленого колоссям пшениці і листям тютюну та маку, які унизу з'єднувала стрічка з орнаментом традиційного національного костюма. У його центрі зображено силует гори Шар, над нею сходить сонце, проміння якого стикається з червоною п'ятикутною зіркою, обрамленою жовтою лінією. У нижній частині герба над стрічкою з орнаментом подано символічне зображення Охридського озера¹².

Цей герб Македонії використовується і в наш час, оскільки більшість символів, використаних у ньому, не втратили актуальності, незважаючи на локальні та глобальні політичні зміни.

Символіка Республіки Чорногорії у період перебування її у складі ФНРЮ та СФРЮ мала деякі особливості. По-перше, її прапор цього часу цілком співпадав із сербським прапором. Причому це спеціально відзначено в Конституції Народної Республіки Чорногорії (стаття 5)¹³. Таким чином, це єдиний випадок у тодішній федерації, коли опис власної символіки у Конституції було замінено посиланням на Конституцію іншої республіки.

На тогочасному гербі Чорногорії зображено поле, обрамлене лавровим листям, яке утворює вінок, що у нижній частині зв'язаний двома червоно-біло-синіми стрічками, які повторюють кольори чорногорського прапора. Між верхівками лаврового вінка вміщено червону п'ятикутну зірку, обрамлену жовтою лінією. Всередині утвореного вінком простору – море, на фоні якого знаходиться гора Ловчен. На її вершині подано так звану каплицю Негоша¹⁴. Ця гора і це поховання мають власну історію.

Чорногорці вважають найвидатнішим зі своїх правителів Петра II Негоша (1813–1851). Будучи

II. Джерелознавчі галузі знань

єпископом, він зосередив у своїх руках також світську владу. За часів свого правління йому вдалося багато зробити для розвитку освіти і культури у Чорногорії. Цей володар відомий і як поет. У 1851 р. Петро II помер від сухот. Перед смертю він заповів, щоб його поховали на горі Ловчен, звідки можна милуватися всією Чорногорією. На одній з вершин гірського масиву Ловчен, що знаходиться на висоті близько 1660 метрів над рівнем моря, збудували церкву св. Петра Цетинського, в якій поховали Петра II.

Ловчен – не найвища гірська вершина Чорногорії. Найвищою горою тут є гора Дурмітор (2522 метрів над рівнем моря). За легендою, перед смертю Петру II Негошу пропонували поховати його саме на цій вершині. Проте той відмовився, сказавши, що після нього може прийти правитель, який зробить для країни більше за Петра II. Як показала історія, саме його необхідно було поховати на горі Дурмітор. Церква на місці поховання Петра II не збереглася. За часів Йосипа Броз Тіто її зруйнували, а над могилою Петра II Негоша побудували бетонний мавзолей.

Проаналізувавши державну символіку ФНРЮ, СФРЮ та союзних республік, можна зробити декілька висновків.

Ідея створення Югославської федерації виникла набагато раніше початку Другої світової війни. Проте реалізація цієї ідеї після закінчення її проходила у нових умовах, що спричинило появу нового підходу до організації співдружності південнослов'янських народів. Не останню роль у створенні нової федерації відіграв Йосип Броз Тіто, беззаперечний авторитет якого став фактором, який у значній мірі утримував прагнення федеративних республік до здобуття власної незалежності. Однак, після його смерті у травні 1980 р. у республіках активізувалися національні рухи, що зрештою призвели до розпаду СФРЮ.

Республіканська символіка того часу свідчить про строкатість населення країн – суб'єктів феде-

рації. Частина республік (зокрема, Боснія та Герцеговина, Чорногорія і Македонія) у своїй символіці продемонстрували бажання відкрити нову сторінку у своїй історії. Тільки кольори прапорів нагадували про їхнє історичне минуле. Нові ж герби створили «з чистого листа». Проте Сербія, Хорватія і Словенія, які були серцем Королівства сербів, хорватів та словенців, а потім – королівства Югославія, у своїх гербах залишили згадку про історичне минуле. Для кожного з цих народів символ був своїм: для сербів – чотири кресала, для хорватів – щит у червоно-білу клітинку, для словенців – силует гори Триглав. Ці елементи символіки залишилися і в сучасній нам символіці балканських держав, як пам'ять про їхню давню історію і славетних правителів.

Наприкінці відзначимо, що при написанні цієї статті автором використано додаткові джерела й література, крім тих, що вказані в посиланнях.

¹ Конституция и основные законодательные акты Федеративной Народной Республики Югославия / Перевод с сербского под ред. Г. Тункина. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 9.

² J. Stefanović. Ustavno pravo FNR Jugoslavije i komparativno: Knjiga 2. – Zagreb, Školska knjiga, 1956. – S. 432.

³ Там само. – С. 431.

⁴ <http://zeljko-heimer-fame.from.hr/descr/you-sfrjr.html#youmk946>

⁵ J. Stefanović. Ustavno pravo FNR Jugoslavije... – S. 432.

⁶ Там само.

⁷ <http://zeljko-heimer-fame.from.hr/descr/you-sfrjr.html#youmk946>

⁸ <http://zeljko-heimer-fame.from.hr/descr/you-sfrjr.html#youmk946>

⁹ J. Stefanović. Ustavno pravo FNR Jugoslavije... – S. 431.

¹⁰ <http://zeljko-heimer-fame.from.hr/descr/you-sfrjr.html#youmk946>.

¹¹ J. Stefanović. Ustavno pravo FNR Jugoslavije... – S. 433.

¹² там само. – С. 432.

¹³ Там само. – С. 433.

¹⁴ <http://zeljko-heimer-fame.from.hr/descr/you-sfrjr.html#youmk946>

Тетяна Привалко

ОСВІТНЯ СТАТИСТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Статистичні відомості у галузі освіти з'явилися одночасно з заснуванням перших навчально-виховних закладів. Початки наукового вивчення освітньої статистики припадають на 70–80-ті рр. ХІХ ст., коли, викликані потребою мати об'єктивне уявлення про обсяги фінансування шкільної мережі у зв'язку з активізацією освітнього проце-

су, статистичні спостереження набули систематичного характеру.

Упродовж свого становлення освітня статистика, будучи складовою частиною статистики загалом, не мала чітко визначеного місця у структурі останньої. Вона вважалася то окремою галуззю, то підрозділом статистики культури чи соціаль-

II. Джерелознавчі галузі знань

но-економічної статистики. Незважаючи на обширну значимість освітньої статистики, її дані використовувалися вкрай вузько¹: для характеристики розвитку власне освітньої системи, пов'язаної з нею урядової політики або ж з'ясування ролі студентської молоді у революційному русі. Вона містить значний інформаційний потенціал, оскільки в ній, по-перше, відображено всі без винятку сфери життя (і це пов'язано не лише з існуванням поряд з загальноосвітніми спеціалізованих закладів, а й з впливом рівня розвитку освіти на матеріально-технічний і, головне, духовний стан суспільства); по-друге, зафіксовано реакцію громадян на етапні зміни у житті країни, їхню здатність та бажання реагувати на вимоги та виклики часу; по-третє, що найголовніше, закладено проєкцію майбутніх тенденцій розвитку суспільства (це особливо актуально у зв'язку з неоднозначним ставленням сучасних дослідників до подій 1917 р. та періоду, що йому передував).

Причинами недостатнього залучення відомостей освітньої статистики до історичних досліджень є: а) тривала заідеологізованість вітчизняної історичної науки, б) складність у використанні джерельної бази.

Навчально-виховні заклади Російської імперії підпорядковувалися різним відомствам: міністерствам народної освіти, православного віросповідання, торгівлі і промисловості, землеробства, військовому міністерству, відомству установ імператриці Марії. Всі вони мали спеціальні відділи, до яких надходили статистичні відомості про стан підзвітних їм освітніх закладів як безпосередньо, так і через відповідні інстанції повітового та губерньського рівнів. Час від часу інші владні органи збирали статистичні дані про стан освіти, зокрема Центральний статистичний комітет (далі – ЦСК) як головна статистична установа країни. Це закономірно спричинило розпорошеність джерельних матеріалів між багатьма архівними фондами та ускладнило завдання вивчення співвідносності статистичних даних.

Отже, джерела освітньої статистики можна розділити на два види: джерела утворені внаслідок діяльності ЦСК та різних міністерств і відомств. Їх можна систематизувати також за їхнім місцем у процесі формування статистичного комплексу. Перша група – первинні документи нормативного характеру (статути, програми, інструкції, розпорядження), які регламентували способи утворення та збору статистичних відомостей; діловодна документація (іменні або алфавітні списки учнів та студентів, формулярні списки адміністративного та викладацького складів, документи

фінансової звітності тощо), яка містила вихідні дані про стан освітніх закладів. Утворені на їх основі документи вторинного характеру – зведені статистичні відомості – складають другу групу.

Відповідно до проблеми даного дослідження з усього переліку джерел освітньої статистики нами виділено лише ті, в яких зафіксовано стану ознаку учасників навчально-виховного процесу. Справа ускладнюється тим, що у різний час відомства застосовували різні принципи групування станів. Спадкових дворян (саме про них йдеться у статті) або виокремлювали, або відносили до групи «дворян та чиновників», котра складалася з представників дуже широкого кола соціальних верств: спадкових, особистих дворян та чиновників. Джерела, у яких застосовано останній випадок групування слід брати до розгляду з застереженнями: 1) якщо в них міститься інформація вузького характеру – про кількісний склад – лише тоді, коли за допомогою даних з інших джерел є можливість виявити питому вагу спадкових дворян від загальної кількості представників усіх станів; 2) якщо ж відомості про кількісний склад подаються перехресно з даними, згрупованими за двома і більше ознаками (наприклад, віковими групами, навчальними класами і т. п.), і, таким чином, дають можливість визначити тенденції у певних аспектах освітньої сфери, то, на нашу думку, вони мають обов'язково залучатися до вивчення історії спадкових дворян.

Діяльність Центрального статистичного комітету у галузі освітньої статистики представлена переписами – загальним та спеціальним шкільним.

Шкільний перепис проведено 1880 р. Це – єдине статистичне обстеження в історії російської дореволюційної освітньої статистики, який охопив навчальні заклади всіх відомств. Правда, переписом його можна назвати до певної міри умовно. Причиною цього є спосіб збирання статистичних даних. Ні чиновники ЦСК, ні уповноважені ними агенти не здійснювали безпосереднього обстеження, натомість були розіслані на місця бланки для заповнення як при звичайній звітній процедурі, хіба що дещо розширені за змістом.

Опитувальні листи були двох видів: перший стосувався самого навчального закладу та його учнів (його заповнював керівник), другий – про кожного окремого викладача (заповнювався особисто). Заповнені бланки проходили перевірку в усіх інстанціях ієрархічної драбини відповідного відомства, а відомості про навчальні заклади, підпорядковані Міністерству народної освіти (далі – МНО) – додатково в губерньських статистичних комітетах.

II. Джерелознавчі галузі знань

Визначальним днем, до якого мали б приурочуватися дані, було 20 березня 1880 р. Збір опитувальних листів замість запланованого ЦСК одного місяця тривав три роки, що свідчить про безвідповідальність і байдужість до перепису його учасників. Це закономірно вплинуло на достовірність відомостей, а тому дає підстави піддавати сумніву принцип одночасності перепису. Однак затяжний збір забезпечив певні переваги: ЦСК встиг провести листування з навчальними закладами щодо уточнення значної частини відомостей.

Найбільші прогалини, за словами редакторів, стосувалися спеціальних та приватних закладів, відомості про які надійшли останніми². Зокрема, у бланках деяких приватних закладів були відсутні відомості про становий розподіл учнів³. Зведені статистичні матеріали вийшли друком у трьох випусках⁴. Незважаючи на єдину програму обстеження, групування даних, в яких фіксувалася станова ознака, в публікаціях різнилося. (Див. табл.)

	I вип. – Сільські училища ⁵	II вип. – Університети та середні загальноосвітні навчальні заклади	III вип. – Спеціальні навчальні заклади
Учні	За статтю і місцем проживання (по кожному повіту)	Відповідно до відомств, за типами навчальних закладів, їхніми структурними підрозділами, місцем проживання (за губерніями)	За категоріями навчальних закладів, місцем проживання (за губерніями)
Викладачі	За статтю, віковими групами, місцем проживання (за губерніями)	За статтю і місцем проживання (за губерніями)	За місцем проживання (за губерніями)

Укладачі скрупульозно підійшли до обліку викладацького складу: за допомогою порівняння опитувальних листів визначали осіб, які одночасно мали роботу у кількох закладах. Порахувавши їх один раз, уникли подвійного обліку і показали дійсну кількість.

У публікаціях також міститься інформація про джерела утримання закладів. Серед рубрик фігурує «від дворянства». Відомості про надані дворянськими товариствами кошти на розвиток освіти згруповані за відомствами, типами навчальних закладів та місцем їх знаходження (за губерніями). Отже, матеріали шкільного перепису 1880 р. містять різноманітну інформацію про спадкових дворян – учнів, викладачів та учасників фінансування навчальних закладів. Вони є базовими для дослідження всього комплексу джерел освітньої статистики з історії дворянства Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст., адже виділяють спадкових дворян у окрему групу, охоплюють навчальні заклади всіх відомств і тому є придатними для порівняння з даними інших статистичних джерел.

У 1897 році ЦСК здійснив перший загальний перепис населення Російської імперії. Його програмою, зокрема, передбачалося з'ясувати рівень грамотності підданих. Дослідники⁶ відзначали недоліки у формулюванні питання, відповідь на яке мала б забезпечити реалізацію поставленого завдання. Питання про грамотність розбивалося на дві частини: 1) чи вмє людина читати; 2) де

вчиться, вчилася або закінчила курс навчання. Таким чином характеристику грамотності було звужено до поняття «вміння читати», а вказівка на місце навчання не давала змоги визначити час і рівень завершеності освіти. Вже при зведенні матеріалів відповіді на другу частину питання розбивалися на групи за типами навчальних закладів: в університетах та інших вищих навчальних закладах, у спеціальних та технічних вищих навчальних закладах, у спеціальних середніх, у середніх, вищих військових, середніх військових навчальних закладах. Отже, решту від загальної маси грамотних склали особи, що вчилися в початкових училищах і про їхню кількість можна довідатися за допомогою механічного підрахунку.

На жаль, в опублікованих табличних даних⁷ відомості про спадкових дворян об'єднано з цифрами, що стосуються особистих дворян та чиновників не з дворян. Проте наявна інформація є широкою, її можна використати для визначення певних тенденцій, адже дані згруповано за кількома категоріями: за статтю, за місцем проживання (за повітами і губерніями) і, головне, за віковими групами. Таким чином, загальний перепис 1897 р., охопивши населення усіх вікових категорій, дає уявлення про рівень грамотності та освіченості, досягнутий у другій половині XIX ст.

Міністерства та відомства, котрі опікувалися освітою, спеціальні статистичні обстеження проводили рідко, тому основу їхніх статистичних відомостей складали періодичні звіти від підпорядко-

II. Джерелознавчі галузі знань

ваних їм навчальних закладів. У досліджуваний період на Лівобережній Україні закладами Міністерства народної освіти було охоплено більше 80% всіх дітей, котрі навчалися⁸, тому закономірно

основу джерельного комплексу освітньої статистики складають документи якраз МНО. Звітність у цьому відомстві здійснювалася за наступною схемою:

Училищним радам, зазвичай, підпорядковувалися заклади одного повіту, рідше – двох, дирекції народних училищ були установами губернського рівня, а управління навчальних округів об'єднували у собі кілька губерній. Так, зокрема, заклади Харківської губернії відносилися до Харківського, а Полтавської і Чернігівської – до Київського навчальних округів. Безпосередня відповідальність за складення звітів покладалася на директорів або завідувачів навчальних закладів. Окрім того, на засіданнях рад, функціонування яких було обов'язковим для всіх вищих, середніх та деяких початкових навчальних закладів, мало проводитися обговорення та затвердження звітів. У свою чергу при дирекціях народних училищ та управліннях навчальних округів також існували колегіальні органи, серед обов'язків яких був розгляд звітності. Пройшовши, таким чином, багаторівневий контроль, звітні відомості відзначалися достатньою мірою достовірності та об'єктивності.

Терміном фіксації даних у звітах було 1 січня кожного року. З огляду на необхідність планування фінансових витрат на утримання навчальних закладів та найбільш високу стабільність контингенту учнів (адже, у зимовий період знижувалася можливість заняття побічними від навчання справами і у середині навчального року уповільнювалася плинність учнівського складу) дата була зручною для підбиття підсумків календарного року. Однак, очевидно, що вона не враховувала специфіки навчально-виховного процесу. До того ж, оскільки у кожній категорії навчальних закладів, залежно від підпорядкування, терміни подання звітів були різними, то приуроченість даних до дати першого січня була умовною. Особливо це стосувалося початкових шкіл. Дані про них у дирекції народних училищ мали перевірити, обробити, звести до купи, а тому від них вимагали завчасної

звітності. Інколи відомості від них надходили раніше 10 грудня⁹.

Неточності мали місце і в змісті статистичних матеріалів. Час від часу вимоги до наповнення звітів змінювалися. До того ж часто управління начальних округів не мали змоги забезпечити всі навчальні заклади стандартизованими бланками. Через це у виготовлених безпосередньо на місцях друкованих чи рукописних формулярах траплялися пропуски, довільні групування¹⁰. З метою ліквідації недоліків у них проводилося листування щодо коригування та уточнення даних. Для досягнення більшої достовірності їх вживався запобіжний захід: було наказано, щоб основні цифрові показники подавалися як за поточні, так і попередній роки. Це, по-перше, забезпечувало дисциплінованість і відповідальність при звітності, по-друге, відкривало можливості у разі наявності різких коливань показників за відсутності вагомих причин виявляти можливі описки.

Міністерська звітність у плані фіксації станової ознаки здебільшого стосувалася учнів. Основою для складання цих статистичних даних були реєстраційні книги чи списки, в яких зазначалися головні характеристики учнів, зокрема подавалася інформація про належність їх до певного стану або походження. Однак, як повідомляли сучасники¹¹ учителі часто недбало ставилися до обліку. А Перший загальноземський з'їзд зі статистики народної освіти (1913 р.) взагалі розкритикував наявну у той час практику звітності: кожна установа, яка мала відношення до школи, вимагала від учителів відомостей різних за змістом і за терміном подачі. Через це вчителі ставилися до звітності формально: «і в кращому випадку ухилялися від дачі відповідей, а в гіршому брали їх «зі стелі»¹². Певно, що така характеристика, передусім, стосувалася початкових шкіл і особливо

II. Джерелознавчі галузі знань

нижчих розрядів, адже вони то припиняли, то відновлювали свою діяльність, їх через значну кількість, було важко контролювати.

Відповідно до міністерських розпоряджень формат звітності про становий склад учнів не був сталим. Відомості про дітей спадкових дворян окремою групою в вищих та середніх жіночих навчальних закладах подавалися упродовж всього досліджуваного періоду. Дані про учнів спадкових дворян у решті навчальних закладів до 1905 р. подавалися разом із відомостями про дітей особистих дворян та чиновників. Однак, 10 червня 1905 р. МНО видало циркуляр, в якому існуючі на той час форми звітів оцінено як такі, що недостатньо висвітлюють діяльність міністерства, і запропонував новий план звітності¹³. Відповідно до нього дані про учнів спадкових дворян мали подаватися окремо у відомостях всіх навчальних закладів, окрім нижчих початкових училищ (від них взагалі не вимагалася інформація про становий склад учнів).

Звітність МНО передбачала фіксацію станової ознаки і в інших сферах освітньої галузі: у даних вищих навчальних закладів – про адміністративно-викладацький склад (до того ж дуже детально – відповідно до кожної посадової одиниці); у відомостях про джерела фінансування навчальних закладів (інформація про кошти дворянських товариств подавалася окремою групою лише до 1905 р., після – злилася у обтічну рубрику «суспільні та станові суми», через що вона непридатна для використання у даному дослідженні).

Статистичні матеріали, зібрані в процесі звітності зводилися за кількома рівнями, відповідно до ієрархічного підпорядкування і, як наслідок, різнилися за ступенем концентрації групування даних. В загальноімперських звітах міністра народної освіти інформація в основному подавалася за навчальними округами, що унеможливило виокремлення відомостей, котрі стосувалися лівобережних губерній. Виняток становлять вищі навчальні заклади, про кожен з яких дані зазначалися окремо¹⁴. Найбільш репрезентативними для нашого дослідження є звіти попечителів навчальних округів. У них за всіма типами навчальних закладів, окрім початкових, містяться цифрові показники по кожному закладу окремим рядком (тобто фактично відображено первинний матеріал вихідної звітності закладів). Це забезпечує можливість не лише виділяти дані, які стосуються Лівобережжя, а й здійснювати групування за більш дрібними критеріями – за місцем знаходження (за повітими і навіть окремими населеними пунктами), за належністю до розрядів урядових чи приватних

закладів, котрі також знаходилися в підпорядкуванні МНО (щодо останніх вказувалося прізвище засновника чи утримувача). Відомості про вищі початкові школи у звітах навчальних округів подавалися за губерніями з розподілом на розряди. А більш детальну інформацію про кожен заклад окремо можна знайти у звітності директорів народних училищ¹⁵.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії освітня система мала загальностановий характер. Однак кожне зі станових товариств, піклуючись про майбутнє власних нащадків, заснувало навчальні заклади, привілейовані місця в яких отримували вихідці з відповідних станів. Для дітей спадкових дворян Лівобережної України таким закладом, наприклад, була 2-га Полтавська чоловіча гімназія.

У зв'язку з відзначенням столітнього ювілею надання Жалуваної грамоти дворянству у 1895 р. було зібрано Особливу нараду у справах дворянства. Одним із наслідків її діяльності стала розробка рекомендацій щодо поліпшення освіти та виховання дворянської молоді. Зокрема передбачалося надання дворянським товариствам права засновувати дворянські пансіони-притулки¹⁶. Такі пансіони було відкрито у 1903 р. в Полтаві, у 1904 р. в Чернігові. У першому перебували учні 2-ої Полтавської чоловічої гімназії, вихованцями другого були учні чоловічої гімназії та реального училища м. Чернігова. Статутами цих закладів передбачалося подання у МНО через попечителя навчального округу річних звітів. Їхній зміст стосувався успішності (за класами, четвертями, півріччями та випускними іспитами), поведінки вихованців, їхнього матеріального становища (забезпечення стипендією, повна чи часткова сплата за навчання)¹⁷. Оскільки ці статистичні дані тожні з відомостями річних звітів навчальних закладів, то їх можна порівняти, по-перше, з показниками тих закладів, де навчалися вихованці пансіонів, по-друге, з загальними даними закладів цього типу (тобто чоловічих гімназій та реальних училищ уцілому).

Отже, статистичні дані МНО, представлені матеріалами звітності, подають широку інформацію про стан спеціальних дворянських закладів та місце дворян (як учнів, викладачів, благодійників) у загальностанових навчально-виховних закладах.

За подібним принципом відбувався збір статистичних даних і в інших відомствах. Окремо слід звернути увагу на військове міністерство та відомство установ імператриці Марії. Першому підпорядковувалися кадетські корпуси (на Лівобережжі

існували Полтавський та Сумський), другому-інституту шляхетних дівчат (на Лівобережжі – Полтавський та Харківський). Хоча ці заклади, відійшовши від своїх початкових завдань – виховання дітей виключно благородного звання, і декларували загальностановість, перше місце у прийомі для навчання в себе залишали за спадковими дворянами. Звіти по цих закладах містяться в архівах¹⁸ і частково опубліковані¹⁹.

Таким чином, статистичні джерела з історії дворянства Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. в галузі освіти представлені матеріалами державної статистики. За змістом вони охоплюють різноманітні питання та найчастіше визначають частку дітей спадкових дворян від загальної кількості учнів. Джерелам освітньої статистики цього часу властиві як позитивні, так і негативні риси, що вимагає критичного підходу до аналізу і оцінки ступеня їх об'єктивності та достовірності.

¹ Виключення становить один із аспектів освітньої статистики – статистика грамотності: проводилися дослідження про вплив грамотності на заняття сільських мешканців, про рівень грамотності серед новобранців тощо.

² Статистика Российской империи. – Т. VIII. Специальные учебные заведения. – СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1890. – С. IX.

³ Статистика Российской империи. – Т. III. Университеты и средние учебные заведения по переписи 20-го марта 1880 г. – СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1888. – С. IX.

⁴ Статистический временник Российской империи. Серия III. – Вып. I. – СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1884.; Статистика Российской империи. – Т. III. Университеты и средние учебные заведения по переписи 20-го марта 1880 г. – СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1888.; Статистика Российской империи. – Т. VIII. Специальные учебные заведения. – СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1890.

⁵ З невідомих причин із групи закладів початкової школи до публікації були залучені лише сільські училища.

⁶ Котельников А. История производства и разработки всеобщей переписи населения 28 января 1897 г. – СПб.: Изд. «Наша жизнь», 1909. – С. 32., Густоход П. Радянські переписи населення // Перепис населення (історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) / За ред. М. В. Птухи. – К.: Вид. АН УСРР, 1936. – С. 13.

⁷ Общий свод по Российской империи результатов разработки первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. – СПб.: Типо-литография Н. П. Ныркина, 1905.

⁸ Підраховано за працю «Статистика Российской империи. Сборник сведений за 1890 г.» – СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1890.

⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. 1241, оп. 1, спр. 144, арк. 18.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 6605, арк. 95 зв.

¹¹ Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 г. Доклады. – Х.: Тов. «Печатня С. П. Яковлева», 1913. – С. 265.

¹² Там само – С. 16.

¹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 156, спр. 8, арк. 178.

¹⁴ Всеподданейший отчет Министра народного просвещения за 1902 год. – СПб.: Сенатская типография, 1904.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 106, арк. 367–370.

¹⁶ Высочайшее повеление по вопросу о воспитании и образовании дворянского юношества. 25 мая 1899 г. / Циркуляр по Киевскому учебному округу. – 1899. – № 5.

¹⁷ Отчет о состоянии дворянских пансионеров-приютов за 1913 г. / Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1913 г. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1914.

¹⁸ Російський державний історичний архів, ф. 759

¹⁹ Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса. – Полтава: Электр. типо-литограф. И. А. Дохмана, 1904., Учебные заведения ведомства императрицы Марии. Краткий очерк. – Спб.: Тип. В. Д. Смирнова, 1906.

Олексій Філіппов

КНЯЗЬ ФЕДІР КОРІАТОВИЧ МАВ ГЕРБ УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ

Одним із відомих зображень Федора Коріатовича, князя Поділля, тривалий час вважалася фігура закутого у лати вершника зі щитом у лівій руці і довгим дволезим мечем – у правій. Проте наприкінці 2003 р. закарпатська історіографія встановила, що ця гравюра належала художнику Яношу Біндеру (1735–1811) і не є прижиттєвим портретом володаря Мукачівського замку, а є зображенням герба Великого князівства Литовського. Князь Федір (? – 1414), син Коріата і онук Гедиміна, використовував його на власній печатці ще на початку XV ст.¹ А про те, хто цей вершник і яким чином він стосується Коріатовича, розповідь піде нижче.

Як відомо, князь Федір Коріатович, втікаючи від нападів Вітовта, князя литовського, у 1393 р.

отримав від угорського короля Жигмонда у пожиттєве володіння на північно-східному прикордонні Угорського королівства Мукачівський замок і його околиці. Сюди він привів також свою родину. Приходу князя Коріатовича на землі угорського Верхнього Потисся передували такі події у Великому князівстві Литовському та Польському королівстві.

Велике князівство Литовське

Перед своєю смертю великий князь литовський Гедимін (1315–1341) розділив свою державу між сімома синами. Вільно дісталася Явнута, Кейстут отримав Трокі, Ольгерд, князь вітебський, дістав Кревно, Монівід – Кернов, Нарімут сів у Пінську, а Коріат – в Новогрудку. Любарт успадкував Волинь від свого тестя, князя володимирського.

II. Джерелознавчі галузі знань

У 1343 р. Тевтонський орден у місті Каліш уклав мир із Польщею і знову розпочав війну проти Литви. Взимку 1345 р. Кейстут і Ольгерд усунули від великокнязівської влади Явнута, який спочатку втік у Москву, але потім помирився з братами і отримав собі уділ у Заславі. Ольгерд за згодою Кейстута став великим князем литовським і був змушений упродовж наступних років свого князювання (1345 – травень 1377) тяжко воювати із хрестоносцями, які зробили 96 військових нападів з метою знищення литовських язичницьких племен. Битви з тевтонцями приносили значні матеріальні та людські жертви не тільки Литві, а й Русі Литовській. Лише у 1366 р. завершився миром довголітній спір Литви з Польщею за право володіння Руссю Галицькою, яку поляки силою захопили в 1349 р. Після смерті великого князя між Кейстутом і Ягайлом, сином Ольгерда, виникло непорозуміння щодо подальшого ведення державної політики. Цим скористалися хрестоносці, які уклали окремі угоди з Кейстутом у 1379 р. і Ягайлом у 1380 р. з тим, щоб між ними розпочалася внутрішня війна. В цей час несподівано для всіх великий князь московський Дмитрій на Куликовому полі на Дону переміг татар хана Мамаю. Після цієї перемоги східні руські князівства Литви почали тягнутися до Москви. Православний митрополит київський Кипріан виїхав назавжди у Московію, а в Полоцьку стався в 1381 р. народний бунт. Довідавшись про таємну змову Ягайла з тевтонцями, Кейстут зігнав племінника з великокнязівського трону і пішов воювати проти хрестоносців. Проте в червні 1382 р. Ягайло повернув собі Вільно і титул. У цей час Литва переживала велику політичну кризу. Сили язичницької Литви і католицького Тевтонського ордену були нерівними. Хрестоносці прагнули створити власну супердержаву на Балтійському морі. Внутрішні конфлікти роздирали Велике князівство Литовське, верхівка населення якого складалася з двох нерівних верств: панівних невеличких литовських кіл і залежних від них чисельного руського боярства. Волинь і Поділля, якими володіли Любарт і Коріатовичі, у цей час тільки номінально належали Литві.

Змушений поступитися силі Тевтонського ордену, Ягайло в жовтні 1382 р. уклав мирову угоду на 4 роки з хрестоносцями, віддавши їм Жмудь і зобов'язавшись допомагати у воєнних походах і прийняти Христа з їхніх рук.

У цей час, незважаючи на важкі умови перемир'я, які, зрештою, не були дотримані, політична ситуація сприяла Ягайлу. Московія в 1382 р. переживала страхітливую навалу хана Тохтамиша.

Після смерті у вересні 1382 р. Людовика Угорського Польща залишилася без короля. Та восени 1382 р. четвертий син Кейстута Вітовт, якого тримали під вартою в Крєві, зумів втекти. Він перебрався до хрестоносців, за допомогою яких намір повернути собі владу в Литві. В наступному році рицарі здобули Ковно, Трокі і спалили передмістя Вільна. І хоча Ягайлу вдалося повернути захоплені міста, становище Литви стало критичним. Тоді через свою матір, яка була православною, Ягайло, що мав у православ'ї ім'я Яків, почав обережно розглядати можливість угоди з Московією. В липні 1384 р. Вітовт, який мав у православ'ї ім'я Олександр, несподівано для всіх повернувся в Литву і тимчасово задовольнився уділом у Поліссі з містом Гродно. А в цей час від малопольських магнатів надійшла пропозиція одружити великого князя литовського Ягайла з польською королівною Ядвігою і, таким чином, укласти польсько-литовську унію².

Ситуація в Польщі

Після смерті в 1382 р. Людовика Великого, короля Угорщини і Польщі, інтереси обох країн розійшлися. Угорщиною невдовзі став правити король з німецької династії Люксембургів Сигізмунд (1387–1437), син чеського короля, який оженився на старшій дочці Людовика Марії³. В Кракові шукали претендента на руку королівни Ядвіги, третьої доньки Людовика Великого, оскільки її попередні заручини з Вільгельмом Габсбурзьким 1378 р. виявилися невдалими. В 1384 р. 13-річну Ядвігу було короновано у Вавельському замку в Кракові. Наступного 1385 р. 14 серпня відбулося підписання Крєвської унії між Польщею і Литвою. Згідно з цим документом поляки приймали Ягайла в якості свого короля і віддавали йому руку королівни Ядвіги. Взамін Ягайло мав прийняти християнство з усім народом литовським, звільнити польських полонених, повернути втрачені на півночі та сході польські і литовські землі, а також приєднати Литву до Польщі. Крім цього, Ягайло мав заплатити колишньому нареченому Ядвіги, князю Вільгельму Габсбургу, відступні у розмірі 200 тисяч флоринів. Ця сума перевищувала всі доходи Литви, тому, звісно, цих коштів австрійський князь ніколи не отримав⁴.

У 1386 р. Ягайло прийняв християнство і нове ім'я – Владислав, на честь святого Ласло з династії Арпадовичів, короля угорського (1077–1095). Обряд хрещення відбувся 14 лютого у францисканському костелі польської столиці – місті Кракові. Разом із новим іменем Ягайло-Владислав отримав і герб святого Ласло – подвійний хрест, який в геральдиці має ще назву «патріарший». Тільки в гер-

II. Джерелознавчі галузі знань

бі Ягайла срібно-червона кольорова комбінація (кольори Арпадовичів) була замінена на злато-синю (кольори Анжу)⁵.

За християнською легендою св. Ласло змагався зі страшним куманом Тенепом, який захопив діву Ладіву. Атрибутом св. Ласла була алебарда, якою переміг ворога. У пізньому середньовіччі він уособлював ідеал християнського рицаря в Європі, яким був св. Георгій, але на відміну від останнього мав домашній одяг. Св. Ласло канонізували завдяки зусиллям угорського короля Бейли III, на монетах якого вперше з'явилося зображення подвійного хреста. У роки правління в Угорщині династії Анжу св. Ласло користувався великою пошаною. Королі Карл-Роберт і Людовик Великий зображували його атрибутику на своїх монетах⁶.

До хрещення за католицьким обрядом Ягайло на своїх печатках користувався знаком «Колони», частина литовських князів мали потім знак Кентавра (Стрільця)⁷. У Вавелі, під час одруження з Ядвігою і наступної коронації 17 лютого 1386 р., Владислав II Ягайло прийняв королівський титул і відправився восени того ж року в Литву приймати нову християнську присягу вірності за католицьким обрядом від своїх підданих.

Для Литовської держави Владислав Ягайло запровадив герб, відомий у геральдиці як «Погоня» – вершник у латах, який швидко скаче на білому коні, у лівій руці тримає щит із королівським гербом, а в правій – меч. Цим гербом користувалися роди Бутави-Корецькі, Коріатовичі, Лінгвеневичі, Любартовичі, Чарторийські, Сангушки, Лукомські, Олельковичі, Копильські⁸. Зображення вершника в європейській геральдиці – явище досить поширене. Воно символізувало воїна Христового. Ці герби відрізнялися між собою за зображенням тієї чи іншої геральдичної фігури на щиті рицаря.

Окатоличення Литви

Ще у 1366 р. один із синів Коріата (у православ'ї – Михайло), литовський князь Олександр, як ленник польського короля Казимира III Великого, отримав у володіння Володимирський уділ. Місто Володимир, що на Волині, мало у гербі зображення вершника-змієборця. Коли ж Коріатовичам дісталось Поділля, князівська емблема, запозичена з міського герба, стала символом цієї землі до Кревської унії⁹.

Після повернення в Литву король Владислав II Ягайло дав литовським боярам, що погодилися

прийняти католицтво (литвинам), привілей 20 лютого 1387 р. з метою урівняти їхні права з правами польської шляхти. Проте через два роки знову з'явилася загроза внутрішньої війни, коли Вітовт захотів за допомогою тевтонців оволодіти владою в державі. Упродовж 1390–1392 рр. тривала ця війна. Вона завершилася миром 4 серпня 1392 р., коли Владислав II Ягайло доручив Вітовту, який порвав з хрестоносцями, керувати всією Литвою. Своє тривале князювання (з 1392 р. по 1430 р.) Вітовт розпочав із зміцнення, централізації своєї влади, усуваючи при цьому удільних князів литовських. У 1393 р. він відібрав уділи від Свидригайла вітебського, Корибута новогрудського, Федора подільського, Володимира київського¹⁰.

Федір Коріатович утік в Угорщину до короля Сигізмунда з метою просити допомоги. Літописець записав: «А в тыя лѣта князь великий Витовт господарем стал на Литовской земли, и Подолская земля не хотела была послушна бытии князя великого Витовта и Литовской земли, как же пред тым послушна была. И князь великий пошел со всеми силами литовскими к Подолию. И то вслышал князь Федор Корятович, выбегл из Подолской земли ко угром, а города осадили волохи, и угорский князь Федору помощь дал. А князь великий Витовт добыл литовскими силами, а никто ему ни с которых сторон не помогал. Тогда пак король почал просити князя великого Витовта, рекучи: «Милый брате, дал тобѣ бог, добыл еси Подолской земли, учини ми тую честь, дай ми Подолскую землю»¹¹.

¹ Газ. «Срібна Земля – Фест», № 50 (403), від 18–24 грудня 2003 р.

² Jerzy Ochmański. Historia Litwy. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982. – S. 53–60.

³ Иреней Кондратович. История Подкарпатской Руси для народа. – Ужгород: Просвіта, 1924. – С. 33.

⁴ Jerzy Ochmański. Historia Litwy... – S. 74–75.

⁵ Heymowski A. Herby polskie w sztokholmskim Codex Berg-hammarr // Studia źródłoznawcze, Commentationes, Tom. XII. – 1967. – S. 80, tab. XII.

⁶ Ladislav Vrtík. Osem storočí Slovenskej heraldiky. – Martin: Matica Slovenska, 2003. – S. –93.

⁷ Wojciech Kojalowiez. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego. – Kraków, 1897. – S. 2–6.

⁸ Там само. – С. 8–15.

⁹ Юрій Савчук. Міська геральдика Поділля. – Вінниця: Континент-Прим, 1995. – С. 22–24.

¹⁰ Jerzy Ochmański. Historia Litwy... S. 79–82.

¹¹ Західноруський або білоруський літопис // Українська література XIV–XV ст. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 83–84.

Василь Пуцко

ІКОНА ЧУДА В ХОНЕХ З ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА ЩУРІВЦІ

Народна течія в українському іконописі прикметна тим, що часом містить іконографічні схеми, досить далекі від властивих візантійській традиції. Це могло відбуватися з огляду як на неприступність належних взірців, так саме з причини їхнього незрозуміння, коли йшлося про відтворення композицій античного або східного походження. Таке явище було типовим навіть для грецького фольклорного напрямку у церковному малярстві, отже, неабияку роль відіграло соціальне середовище з його естетичними уподобаннями, наближеними до певних сучасних реалій.

До таких роздумів спонукає ікона розміром 96 x 62 см на липовій дошці товщиною 2,5 см, котра була намісною Михайлівської церкви села Щурівці Ізяславського повіту на Волині. Д. Щербаківський вивіз твір у Київ, де 1926 р. він став власністю Музею старожитностей і мистецтв, збірку якого успадкував Національний художній музей України. Ікону датовано близько 1765 р., коли споруджено саму церкву, й умовно віднесено до продукції острозької майстерні¹. Було навіть висловлено припущення, що поруч з архангелом вміщено саме означену сільську церкву, а паламаря Архипа заступає якийсь міщанин, у ролі ктитора. Аби пристати до такої думки, треба погодитися з тим, що волиняни третьої чверті XVIII ст. здатні були отак профанувати сакральний образ, йдучи за італійськими ренесансними прикладами. Однак неможливо стверджувати таке становище на Волині, беручи до уваги низку наявних образів. Звичайно, тут не йдеться про широкі західні мистецькі впливи, котрі нашаровувалися на місцеву фольклорну основу. Найкращим прикладом того є зображення Христа – виноградної лози.

Чудо архангела Михаїла пов'язане з околицями міста Хоні (давні Колосси) поблизу Іераполя Фригійського, де знаходилася церква на честь архангела з цілющим джерелом поруч з ним. Пильнував її паламар чернець Архип. Погани намагалися знищити християнське святилище в такий спосіб: прокопали рів, аби пустити воду з гірської річки Ликос, спрямувавши потік на споруду. Але преподобний Архип молитовно звернувся, проха-

ючи захисту до архангела Михаїла, який негайно з'явився й пробив жезлом розколину, куди ринула вода. Річка Ликос тече північніше за давнє місто-фортецю, поблизу якого на безлюдному просторі стояла невеличка церковка, про яку вже знав сирійський єпископ Федорит Кирський (393–466). Більшу церкву на честь архангела Михаїла тут зведено близько 700 р., а в 1189 р. її турками-сельджуками знищено². Мабуть про загальний вигляд споруди свідчить лише зображення на фрагменті візантійського хреста XI–XII ст.: однокупольна з великих кам'яних брил³. Якраз від цієї доби докладно простежується розвиток іконографії Чуда в Хонех за візантійською мистецькою традицією⁴. Вона передбачає постать архангела Михаїла в звичайному вбранні або ж у царських шатах, який пробіє жезлом отвір скелі, а поруч, молитовно

тримаючи руки, Архип. Доба Палеологів вже приносить певні іконографічні новини. Зокрема, архангела Михаїла починають зображувати у вигляді римського воїна, передусім у пластичному мистецтві, а зрештою, також відтворюючи Чудо в Хонех. Цей

Києво-Видубицький монастир (за гравюрою початку 1900-х рр.)

образ запозичений з Книги Ісуса Навина, де сказано: «Якже Ісус був під Єрихоном, звів він очі, аж бачить: стоїть перед ним якийсь чоловік з голім мечем у руці. Підійшов до нього Ісус та й питає: «Чи ти наш, чи з ворогів наших?», а той відказав: «Ні! я начальник Господього війська; прийшов я тепер». І впав Ісус лицем до землі, поклонивсь... (5:13-14). Пристосовуючи це зображення до інших сюжетів, звичайно, мусили його піддавати певній інтерпретації. Першою чергою це призвело до заміни атрибутів.

З часом у західному мистецтві стає популярним зображення архангела Михаїла – переможця демонів. Зокрема, це засвідчує німецький дереворит, датований 1467 р.⁵ Можна пригадати ще твір ломбартського маляра Вінченцо Фоппи (бл. 1430–1515/16), що становить стулку поліптиха⁶. Архангел в металевій зброї, котру часом означали як влоську, що набуває поширення від останніх десятиліть XV ст.⁷ Все це повною мірою відзеркалює ікона з села Щурівці. Подібні за іконографічним типом зображення архангела Михаїла вже

раніше можна знайти в творах І. Рутковича⁸. По-над північними дияконськими дверима іконостаса церкви Волині-Деревлянської на початку 1680-х рр. він виконав й вписав до картуша композицію Чуда в Хонех, де зобразив з'явлення архангела Михаїла поруч з дерев'яною тридільною три-верхою церквою з окремо розташованою вежею⁹. Подію неначе перенесено до українського краєвиду. Її учасників зібрано до однієї групи, ніби-то йдеться про звичайну побутову сцену.

Поширення культу архангела Михаїла в християнському світі бере свій початок вже від IV ст. і на його честь імператор Костянтин I Великий (285–337) в передмісті Царгороду будує величний храм. Чимало було зведено на Сході та Заході на майже неприступних місцях, на кам'яних скелях й понад страшними проваллями, де мали перебувати темні сили¹⁰. Певною мірою цей звичай спричинився до побудови в 1077–1088 рр. Михайлівського собору Всеволожа монастиря на Видубичах, «На горі, недалеко от того беремища Чортова»¹¹. Одначе не втрималася на такому небезпечному місці велика споруда, не допомогла пізніше побудована підпірна стіна, і східна частина собору обвалилася у Дніпро. Це сталося на початку XVII ст. Мит-

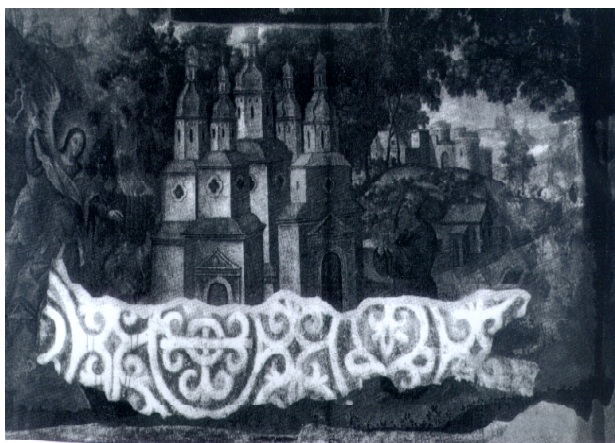
вдовзі перетворилася на центр монастирського ансамблю, тим більше, що вона вишукана за формами. Не дивно, що саме цей храм почали сприймати як головний, на відміну від давнього напівзруйнованого собору. Це засвідчує стінопис Софійського собору в Києві, із зображенням Чуда архангела Михаїла, поряд з цією новою Видубицькою церквою. Живопис датують 1720-ми рр.¹² Подібна за типом споруда стоїть на березі розбурханого потоку в композиції ікони з села Щурівці. Розміщений вище церкви пагорб теж досить близько нагадує реальний київський краєвид поруч з Видубицьким монастирем. Себто, волинський маляр другої половини XVIII ст. мав з деякими відмінами відтворити київський іконописний взірць. Міг так само поставити поруч з церквою замість традиційного ченця Архипа, що спостерігає чудо, більш звичайного за виглядом для свого часу паламаря у цивільному одязі.

Репр.: Шедеври українського іконопису XII–XIX ст. Київ: Мистецтво, 1999. Іл. 78

Згадана волинська ікона вже звернула на себе увагу саме завдяки зображенню церкви, намальованої з бокового фасаду, в класичних формах українських церков, таких як храм Архангела Михаїла в Милятині на Волині, Троїцька церква 1725 р. села Доротичі, Георгіївська церква села Сіянци¹³.

Мабуть, ще більше вражає інша композиційна особливість цієї ж ікони: архангел Михаїл, стоячи на темній грозовій хмарі, своїм жезлом розбиває дніпровські пороги. Маляр зовсім не переймається тим, що вони в другому місці. Це тут не має ніякого значення, бо йдеться про відтворення засобами образотворчого мистецтва оповідання про надзвичайне чудо. Мало хто з простих людей в Україні мав будь-яке уявлення про далеку Фригію з її містом Хоні. Михайлове чудо, одначе добре знали і щороку урочисто святкували на 6-го вересня, що триває досі. Народна фантазія це давнє чудо прикрашала різними вигадками. Тож, доводиться жалкувати з того приводу, що вони не всі записані, і тому неможливо їх залучити для наукового вжитку. Розповідали дійсно багато. Та далеко не все затримується в пам'яті, особливо подобиці, які тут якраз могли стати у пригоді.

Чудо Архангела Михаїла. Розпис Софійського собору в Києві. 1720-ті рр.

рополит Петро Могила встиг якоюсь мірою відновити її.

Заходами стародубського полковника Михайла Миклашевського у Видубицькому монастирі в 1696–1701 рр. збудовано церкву св. Юрія, яка не-

¹ Шедеври українського іконопису XII–XIX ст. / Упоряд. Членова Л. – К.: Мистецтво, 1999. – С. 170, 241. Кат. 78.

II. Джерелознавчі галузі знань

² *Romsay W. M.* The Church in the Roman Empire before 1070. – London, 1893. – P. 465–480; *idem.* The Cities and Bishops of Phrygia. – Oxford, 1895. – P. 213–216.

³ *Jenkins R. J. H. and Kitzinger E.* A cross of the Patriarch Michael Cerularius // *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 21 Washington, 1967. – P. 235–249. – Fig. 1–3; *Mange C.* La croix dite de Michel le Cérulaire et la croix de Saint- Michel de Sykéon // *Cahiers archéologiques*. Vol. 36. – Paris, 1988. – P. 45–49. – Fig. 1, 2.

⁴ *Габеліч С.* Циклус Архангела у византської уметности. – Болград, 1991; *idem.* The Iconography of the Miracle at Cheneae. An Unusual Example from Cyprus - Зограф, 1989. – P. 95–103; Див. також: *Renner A.* Der Erzengel Michael in der Geistes- und Kunstgeschichte. Searbrucken, 1927; *Gasnier M.* Saint Michael Archange. – Paris, 1944.

⁵ *Stara nemeika grafika is kolekcije Grafikog kabineta u Drezdenu* // *Narodni muzej – Beograd*. – Beograd, 1967. – S. 19, 34. – Kat. 14.

⁶ Государственный Эрмитаж. Итальянская живопись XIII–XV веков. Каталог выставки. – Л., 1989. – Кат. 67. Розм. 91x34 см.

⁷ *Kajzer L.* Uzbrojenie i ubiyt rycerski w sredniowiecznej Malepolsce w swetle srodel ikonograficznych. – Wroclaw-

Warszawa-Kraków-Gdansk, 1976; *Zygulskijun.* Zd. Sredniowieczne zbroya szydczka // *Sztuka i ideologia XV wieku. Materialy Sympozijum Komitetu nauk osztuce Polskie j Akademii nauk.* Warszawa, 1–4 grudnia 1976 r. – Warszawa, 1978. – S. 537–607.

⁸ *Овсійчук В. А.* Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок. – К.: Наук. думка, 1991. – Л. на С. 138, 181, 260, 261.

⁹ Там само. – Л. на С. 158–159.

¹⁰ Див.: *Довбиш-Рождественская О.* Культ св. Михаила в латинском средневековье. – Пг., 1917.

¹¹ *Сычев М. П.* На заре бытия Киево-Печерской обители // *Статьи по славянской филологии и русской словесности.* Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 289–294.

¹² *Уманцев Ф. С.* монументальний живопис // *Історія українського мистецтва.* – Т. 3. – К.: УРЕ, 1968. – С. 181., Л. 140.

¹³ *Скоп П.* Про деякі іконографічні особливості волинської ікони середини XIII століття «Чудо в Хонах» // *Волинська ікона: питання історії вивчення дослідження та реставрації.* Наук. зб. Матеріали V наук. конф. Луцьк, 28–29 серпня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С. 92–95.

Тамара Дорохіна

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. ТА ЇЇ ВИСВІТЛЕННЯ НА СТОРІНКАХ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

XIX ст. відоме в українській історії як доба національного відродження, меншою мірою як «народницьке століття» та часи великих суспільно-політичних і громадських рухів. Українські еміграційні історики сприймали цю епоху неоднозначно.

З одного боку відзначалася роль XIX ст. у формуванні культурного та політичного українства, що стало своєрідним прологом, підготовчим етапом до української революції 1917–1921 рр.

З іншого боку ця доба розглядалася в контексті домінації народницької ідеології в суспільно-політичних рухах, які дехто з дослідників та чимало публіцистів уважали шкідливими для української національно-державницької справи.

Взагалі ставлення до епохи, під час якої українські землі перебували в складі Австро-Угорської та Російської імперій, було вкрай амбівалентним як в академічному еміграційному середовищі, так і в політичних колах.

Зазначені фактори мали неабияке значення для дописувачів «Визвольного шляху», серед яких домінували особи наближені до українського націоналістичного руху та емігрантів-гетьманців з певними світоглядами, ціннісними орієнтаціями і політичними переконаннями. Відповідно рецепція української історії XIX ст., представлена в журнальних публікаціях, вельми нерівномірно, а іноді й суперечливо.

Передусім, упадає в очі, що кількість публікацій з історії XIX – початку XX ст. на сторінках «Визвольного шляху» відносно невелика, порівняно з розвідками, які присвячені добі середньовіччя та ранньомодерним часам. Крім того, варто звернути увагу й на їхній проблемно-тематичний діапазон, котрий значно вужче, ніж у журнальних публікаціях з попередньої доби.

Слід відзначити, що ряд студій, опублікованих у часописі, присвячено з'ясуванню проблеми імперської сутності Російської держави та її впливу на українську історію. В опосередкованому вигляді ці сюжетні лінії представлені в багатьох розвідках та матеріалах.

Зокрема, досить популярними були спроби компаративного співставлення Російської імперії та Радянського Союзу, зокрема їхнього імперського устрою й державної організації суспільства.

Приміром, С. Вожаківський пов'язував природу радянської партократії не стільки з особливостями соціально-політичної природи країни Рад, скільки з імперськими традиціями Москви¹.

Щедрий матеріал для аналогічних порівнянь представлений у відомій книзі маркіза Астольфа де Кюстіна «Миколаївська Росія», яка ретельно студіювалася українськими науковцями і використовувалася відповідним чином².

Такі ж сюжети знаходимо і в низці розвідок Павла Штепи, емігранта, колишнього українсько-

го громадського діяча на Кубані, видрукуваних на сторінках «Визвольного шляху».

У них автор докладно зупиняється на характеристиках, які давали Московській державі, а пізніше Російській імперії іноземні мандрівники, вчені та державні діячі, а також намагається окреслити етнополітичні риси росіян, специфіку організації їхнього господарства, політичного устрою тощо³.

Зокрема, в одній зі своїх статей П. Штепа відзначає: «Якщо порівняємо Московщину часів Пьотра I з ССРСР, то подібностей, навіть тотожностей знайдемо, як грибів по дощі. Читаючи книжку М. Туган-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем», я зі здивуванням прочитав в ній багато тих самих клопотів, що їх намагався розв'язати Пьотр I тоді і Й. Сталін тепер. Напр. Пьотр I прикріплював робітників до виробень (фабрик. – Авт.) на 10 років. Й. Сталін прикріплює на все життя. Крам, що його виробляли московські виробні XVIII ст. був дуже дорогий і дуже низької якості. Щоб поліпшити якість, Пьотр наказував рубати голови управителів виробень. Нині в ССРСР крам також дорогий і також кепської якості. Щоб його поліпшити Й. Сталін також наказує розстрілювати управителів. Пьотр будував за державні гроші виробні і давав їх запівдарма дукам, щоб вони провадили їх. Хто не хотів брати, тому накидав живосилом і ставив державних доглядачів (інспекторів), себто вирібня фактично була державною. В ССРСР всі виробні державні і в кожній з них є державні наглядачі...»⁴.

Зауважимо, що переважно більшість розвідок з указаною проблематикою належала не фаховим науковцям, а дослідникам-аматорам, які здебільшого не мали необхідної академічної підготовки.

Отже, їхні узагальнення та паралелі інколи мають гіперболізований характер, особливо в частині інтерпретації та витлумачення певного фактографічного матеріалу, генералізації висновків тощо.

Втім, навіть для студій професійних учених властиві зазначені недоліки, позаяк ідеологічні та політичні компоненти відігравали важливу роль у науковому, культурно-освітньому та громадському житті на еміграції. Відтак, морально-етичний імператив, сформульований у вигляді девізу «Геть від Москви», спостерігаємо практично майже в усіх журнальних публікаціях.

З інших розвідок присвячених становищу українських земель у Російській імперії варто назвати статтю Миколи Величківського про Столипінську аграрну реформу та причини її невдалого проведення⁵. Ця замітка написана на належному академічному рівні, хоча її автор не є істориком, а відомим українським економістом⁶.

У ній представлені цікаві підходи щодо реформаторських потуг відомого російського державного діяча Петра Столипіна, зокрема висловлена думка про негативну роль імперського центру, який гальмував проведення започаткованих ним аграрних перетворень навіть в обмеженій та урізаній формі.

На сторінках «Визвольного шляху» були вміщені й інші статті, написані на добротному фаховому рівні, в яких розглядався досить різноманітний спектр проблем з історії земель підросійської України. Передусім, варто назвати розвідки Григорія Ващенко про український національний рух на Полтавщині наприкінці XIX – на початку XX ст.⁷, Єлизавети Жук про перші українські жіночі організації⁸, Василя Луціва про ставлення українців до Польського повстання 1863 р.⁹ та ін. Крім того, в часопису було опубліковано ряд споминів, в яких висвітлювалося становище українського суспільства під владою Російської імперії.

З-поміж них варто відзначити передрук мемуарних заміток драматурга та перекладача Володимира Самійленка про українське життя в Києві у 1880-х роках¹⁰ та М. Яновського про Тараса Шевченка¹¹.

Доцільно відзначити, й інші мемуари, присвячені зазначеному історичному періоду, опубліковані у журналі «Визвольний шлях», у т. ч. спомини Лева Биковського¹² та Вадима Щербаківського¹³. Ще меншою мірою в часописі висвітлена історія західноукраїнських земель, які перебували під владою Австро-Угорської імперії. Взагалі розвідки з обсягу цієї проблематики публікувалися дуже рідко. Наприклад, слід відмітити статті І. Боднарука про віденських січовиків¹⁴ та Р. Коцика про селянський страйк 1902 р. в Галичині¹⁵. В інших статтях історія західноукраїнських земель під австро-угорським пануванням майже не розглядалася. То ж про якісь певні тенденції у висвітленні історії Галичини та Буковини в публікаціях часопису не може бути й мови з огляду на брак останніх.

Насамкінець варто відзначити низку персоніфікованих статей, присвячених видатним українським діячам, письменникам, митцям та іншим постатям XIX ст. – початку XX ст., у т. ч. Миколі Лисенку¹⁶, Миколі Міхновському¹⁷, Лесі Українці¹⁸, Івану Франку¹⁹, Михайлу Чайкі-Чайковському²⁰, Маркіяну Шашкевичу²¹, Тарасу Шевченку²² та ін.

На відміну від історії України в імперську добу часи національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. посідають центральне місце серед публікацій «Визвольного шляху», а їхня кількість, значно більша, ніж розвідок з історії українських земель XIX – початку XX ст.

II. Джерелознавчі галузі знань

Така редакційна політика журналу вмотивовувалася, насамперед, політичними та ідеологічними міркуваннями. Адже проблематика, пов'язана з державністю складає наріжний камінь теорії та ідеології українського націоналістичного руху.

Особлива увага приділялася річницям переломних подій української революції 1917–1921 рр. Відтак ювілейні розвідки до круглих та звичайних річниць тих чи інших подій доби національно-визвольних змагань систематично вміщувалися в часопису «Визвольний шлях».

До кола таких подій слід віднести: бій під Крутами 16 (29) січня 1918 р.²³, створення Української держави, на землях Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, що входили до складу Австро-Угорської імперії, відомого в еміграційній (діаспорній) літературі як листопадовий зрив (листопадовий чин) 19 жовтня (1 листопада) 1918 р.²⁴, Акт проголошення возз'єднання УНР і ЗУРН 22 січня 1919 р.²⁵, Другий зимовий похід армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника 4–29 листопада 1921 р.²⁶ та ін.

Зазначені події національно-визвольних змагань висвітлювалися в героїко-патріотичному контексті з акцентуванням уваги на їх ролі у державному будівництві, або в збройній боротьбі за Українську державу.

Приміром, Мирон Заклинський у своїй розвідці так оцінював проголошення Української держави на західноукраїнських землях: «Щороку 1-шо листопадову річницю відзначає наш нарід як незвичайно щасливу подію, одну з найударніших і найважливіших подій у новітній нашій історії»²⁷.

Варто зазначити, що ряд розвідок, які публікувалися в часопису з окресленої проблематики, належать перу осіб, котрі були безпосередніми учасниками тогочасних подій. Відтак останні репрезентують чимало біографічних елементів, мемуарних ноток чи відступів тощо.

До таких праць можемо віднести статтю невідомого автора, який переховувався під псевдонімом «Кубанець» про розстріл Кубанської крайової ради в листопаді 1919 р.²⁸, а також працю відомого педагога та громадського діяча Григорія Ващенко про перебіг української революції та перші роки радянської влади на Полтавщині²⁹.

Тож у низці розвідок, присвячених добі національно-визвольних змагань знаходимо чимало авторських коментарів, вражень, міркувань, реінсценцій тощо.

Взагалі проблематика з історії української революції репрезентована в часописі розвідками про найрізноманітніші події. Зокрема, слід назвати статті М. Боровика про Галицьку Соціалістичну

Радянську Республіку³⁰, В. Жили про універсали Центральної ради³¹, С. Жука про роль петербурзьких українців у розбудові Української держави³², П. Коваліва про другий український військовий з'їзд у Києві³³, В. Мазура³⁴ та В. Янева³⁵ про четвертий універсал Центральної ради, Д. Отмара про захоплення Кисва військовими частинами армії УНР під командуванням А. Кравца³⁶ та ін.

Характерною особливістю численних публікацій, уміщених на сторінках «Визвольного шляху», є виняткова увага до аналізу та висвітлення міжнародних відносин в часи української революції 1917–1921 рр.

Розглядалися різні аспекти тогочасних міжнародних відносин: геополітичний, військово-політичний, соціально-економічний, правовий та ін. Зокрема, Пантелеймон Ковалів розглядав розвиток дипломатичних взаємин Української Держави (1918) за часів гетьманату Павла Скоропадського з Росією³⁷, зокрема його спроби об'єднати Українську Державу з Кубанню та встановити союзницькі відносини з Державою донських козаків тощо. Натомість інші автори висвітлювали різні складові тогочасної міжнародної ситуації, в якій опинилася оточена кільцем фронтів Україна. Наприклад, В. Косик аналізував причини визнання України державами Антанти в 1918 р.³⁸, Т. Ляхович висвітлював протест Української Народної Республіки у справі приєднання Східної Галичини до Польщі, яке ухвалили Сполучені Штати й інші переможці Першої світової війни на Паризькій мирній конференції 1919 р.³⁹ та ін.

У ряді розвідок порушувалися історико-правничі засади тодішніх міжнародних відносин, зокрема розглядалося становище Української Держави – УНР у світі тощо. Так, у статтях М. Мельника розглядалося правове становище українських земель під більшовицьким режимом у 1917–1918 рр.⁴⁰, Української держави, представленої Центральною радою, Гетьманом та Директорією на міжнародній арені тощо⁴¹.

Окрему розвідку, вказаний автор присвятив і Берестейському мирному договору (лютий 1918), який уклала Україна з Німеччиною та її союзниками⁴². Зазначимо, що М. Мельник уважав, що ця угода мала переломне значення для України, оскільки поклала початок її міжнародного визнання незважаючи на складні обставини та умови її підписання. На його думку, саме Берестейський договір 1918 р. започаткував «розподіл Росії на окремі національні держави, звужуючи Росію до чисто московських областей та ліквідуючи її як світову потугу... Для поляків цей договір був «четвертим розподілом Польщі», бо відкрюював від

майбутньої польської держави непольські землі, перекреслюючи польські амбіції до відбудови Польщі в границях з-перед 1772 року. Для Альтянтів (країн, що входили до Антанти. – *Авт.*) цей договір був остільки небажаний, що давав Центральним Державам можливість вести далі війну, яка в той час ще не була остаточно вирішена на їхню користь. Для Центральних Держав (Держав Згоди), а зокрема для Німеччини, він не тільки давав економічні ресурси для продовжування війни та рятування розхитаного війною господарства, не тільки давав можливості перекинути із східного на західний фронт свої дивізії, а й на майбутнє мав запевнити економічну експансію на Сході, створюючи базу для розвитку німецької індустрії»⁴³. Втім, попри очевидну вигоду для кайзерівської Німеччини та її союзників, Берестейський мир, уважав М. Мельник, зіграв неабияку роль і для тогочасної Української держави. «Для України цей мир був може, найважливішим дипломатичним успіхом, – зазначає автор вказаної праці, – бо він правно оформив на міжнародній арені українську державність та спричинив фактичне звільнення більшості українських земель від большевицької окупації східною офензивою (18 лютого 1918 р.) саме в час, коли Українська Центральна Рада була позбавлена повністю військової сили, за виїмком около 3 тисяч військ у Житомирі та Вільного Козацтва на Звенигородщині»⁴⁴.

Таким чином, фактор міжнародного визнання України, причому лише кількома тогочасними країнами, розглядався М. Мельником уповні достатнім для позитивної оцінки Берестейського договору. Наразі слід наголосити, що висвітлення та витлумачення міжнародних відносин України з такої чи подібної перспективи притаманне багатьом дописувачам «Визвольного шляху».

Вочевидь міркування ідеологічної доцільності тих або інших дипломатичних кроків у контексті державного будівництва України визнавалося ледь чи неостаточним чинником при відтворенні та інтерпретації міжнародної ситуації за часів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Іншою темою з обсягу міжнародних відносин, яку активно висвітлювали в публікаціях часопису, була діяльність українських дипломатичних місій в європейських країнах. Зокрема, І. Стасів розглядав діяльність українського представництва в Угорщині у 1919–1922 рр.⁴⁵

Цікаву розвідку про діяльність української дипломатичної місії в Греції опублікував Володимир Трембіцький⁴⁶. Зауважимо, що автор розглядав діяльність цієї місії в контексті основних напрямів зовнішньополітичної активності Директорії.

Навесні 1919 р. уряд Директорії здійснив ряд заходів щодо встановлення дипломатичних зв'язків з тогочасними країнами Європи, зокрема з Грецією. До Афін було направлено Надзвичайну дипломатичну місію на чолі з Ф. Матушевським, яка мала домагатися встановлення дипломатичних відносин між УНР та Грецією. Слід підкреслити, що Україна вела в той час збройну боротьбу з Польщею та російською Добровольчою армією, яку підтримувала Франція. Тож українська місія відразу зазнала різних інтриг і провокацій з боку французького, югославського та інших дипломатичних представництв. Отже, від самого початку діяльність української дипломатичної місії наштовхнулася на численні перешкоди, які досить докладно висвітлює в своїй розвідці В. Трембіцький.

Українська делегація прибула до Греції 2 березня 1919 р. 5-го березня 1919 р. голова місії Ф. Матушевський мав аудієнцію у грецького міністра іноземних справ Діомідіса, який прийняв українську делегацію. Тогочасний прем'єр-міністр Греції Елефтеріос Венізелос перебував з офіційним візитом у Франції та Великобританії. Тому питання про визнання статусу української місії, відзначає В. Трембіцький, було відкладене до його повернення⁴⁷. Проте, з поверненням грецького прем'єр-міністра ситуація мало змінилася. Міністерство закордонних справ Греції відклало визнання України до часу визначення її міжнародно-правового статусу на Паризькій мирній конференції (січень 1919 – січень 1920 рр., з перервами). Через це міністр закордонних справ відмовився прийняти вірчу грамоту уряду Директорії, пославшись на зазначені обставини.

На думку В. Трембіцького, власне Венізелос, виходячи з його заяв у Лондоні, ставився до української справи доволі прихильно, але продовжував займати вичікувальну позицію.

За посередництвом колишнього консула Грецького королівства в Москві Сагіріяніса Ф. Матушевський 8 березня 1919 р. був прийнятий афінським митрополитом, першоієрархом Грецької церкви Мелетіосом⁴⁸, що розглядалося українською стороною як дипломатичний успіх.

12 квітня 1919 р. грецький міністр закордонних справ вдруге прийняв Ф. Матушевського і обговорив з ним проблему визнання Грецією України. У квітні того ж року відбулися контакти голови української місії з італійським послом бароном Авенано та американським послом Дроппером, а також з головами інших дипломатичних представництв в Афінах. В. Трембіцький уважав, що в умовах тяжкої воєнної конфронтації зазначені контакти були неабияким успіхом.

II. Джерелознавчі галузі знань

21 жовтня 1919 р. в Афінах раптово від серцевого нападу помер голова української місії Ф. Матушевський. Невдовзі посаду голови місії обійняв М. Левицький. Автор розвідки підкреслює, що впродовж літа 1919 – весни 1920 р. українська місія в Греції намагалася сприяти й встановленню грецько-українських торговельних контактів, але в умовах безперервних воєнних дій та через складні фінансові обставини в країні ці спроби не увінчалися успіхом. Відзначимо, що порівняно з більшістю статей, розвідка В. Трембіцького вигідно вирізняється від них виваженістю та поміркованістю підходів, а також спирається на документи і матеріали з діяльності української місії в Афінах, тобто має добротну фактографічну основу. Втім, вона також не позбавлена певних ідеологічних пасажів та національно-державницьких мотивів, але все ж таки за способом викладу матеріалу наближається до академічних канонів.

Крім аналізу міжнародного тла української революції дописувачі часопису приділяли помітну увагу й міжнародним взаєминам того часу. Зокрема, в синтетичній студії «Україна і Крим в історичних взаєминах» уже згадуваного М. Мельника докладно розглядалася й етнонаціональна ситуація, що склалася в Криму. Причому остання висвітлювалася в контексті міжнародних відносин⁴⁹. Аналогічні сюжети знаходимо і в оглядовій статті О.Питляра про українсько-єврейські взаємини⁵⁰.

Однією з тем, яка традиційно обговорювалася в журналі була проблема з'ясування причин поразки української революції 1917–1921 рр. Ця тема привертала увагу багатьох дописувачів часопису, хоча здебільшого тлумачилася одноманітно. Причини поразки національно-визвольних змагань здебільшого вбачали в непослідовності та нерішучості українських державних діячів, несприятливій міжнародній ситуації, руйнівній роботі лівих, соціалістичних партій, непорозуміннях між західними та східними українцями тощо⁵¹.

Доцільно відзначити, що в журналі «Визвольний шлях» передруковувалися окремі твори Михайла Грушевського⁵², Євгена Коновальця⁵³, Симона Петлюри⁵⁴ і навіть уривок зі споминів відомого більшовицького лідера Євгенія Бош про встановлення радянської влади на українських землях⁵⁵ тощо.

У часопису публікувалася й велика кількість персоналогічних розвідок про відомих учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Приміром, були надруковані статті про Ольгу Басараб⁵⁶, Євгена Коновальця⁵⁷, Симона Петлюру⁵⁸, Олену Степанів⁵⁹ та ін. Зазначені особи склали

своєрідну почесну галерею героїв національно-визвольних змагань, яким редакція та дописувачі журналу «Визвольний шлях» приділяли постійну увагу.

У видовому плані вказані персоналогічні розвідки склалися з ювілейних заміток, публіцистичних нарисів – життєписів, публічних промов з елементами біографічних укралень та мемуарних згадок. Спроби аналітичного розгляду чи інтерпретації біографій видатних діячів української революції в цих розвідках практично відсутні. Натомість щедро репрезентовані героїко-патріотичні мотиви та сюжети, які чергуються з екскурсами ідеологічного та суспільно-політичного характеру.

На сторінках журналу було вміщено й значну кількість спогадів з обсягу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Причому публікувалися як спомини відомих осіб, так і звичайних, пересічних учасників чи очевидців тогочасних подій. Зокрема, у часопису були опубліковані мемуари (або уривки з них) Є. Бачинського⁶⁰, М. Дуди⁶¹, Н. Короля⁶², Д. Куликовського⁶³, В. Мошинського⁶⁴, В. Петріва⁶⁵, невідомого дописувача, який переховувався під криптонімом Р. К. Б.⁶⁶, В. Сім'янцева⁶⁷, Й. Сірого⁶⁸, І. Токаржевського-Карашевича⁶⁹ та ін. Наведені розвідки звичайно не вичерпують весь діапазон публікацій на сторінках «Визвольного шляху» з указаної проблематики. Проте, вони дозволяють скласти загальну картину щодо редакційної політики часопису.

Таким чином, розглянувши журнальні розвідки та матеріали з обсягу української історії XIX – на початку XX ст. та доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. можемо дійти наступних висновків:

1. Публікації з історії України XIX – початку XX ст. у часопису з'являлися епізодично, що було зумовлено досить суперечливим ставленням до цієї епохи багатьох учених та публіцистів, які співробітничали з «Визвольним шляхом». Ці часи розглядалися, здебільшого, як підготовчий період до української революції 1917–1921 рр. Одночасно ідеологічні та політичні засади більшості суспільних рухів XIX ст. уважалися антидержавницькими, що зумовлювало скептично-негативне відношення до них з боку більшості дописувачів журналу, які належали до учасників або принаймні до прихильників українського націоналістичного руху.

2. На відміну від української історії XIX – початку XX ст. епоха національно-визвольних змагань представлена на сторінках часопису у значно більшому обсязі та тематичному розмаїтті.

Однак, журнальні публікації висвітлюють історію української революції 1917–1921 рр. досить однобічно, зокрема переважають героїко-патріотичні мотиви і сюжети. Значна кількість розвідок подана у вигляді ювілейних заміток та публіцистичних статей, пріоритетна увага надається певним подіям (Крути, листопадовий зрив, Акт соборності та ін.), які супроводжуються численними політичними коментарями та розумуваннями.

3. Серед дописувачів статей на теми української революції 1917–1921 рр. домінують дослідники-аматори, а часто-густо учасники чи очевидці тодішніх подій. Відтак, їхні розвідки мають чимало автобіографічних, мемуарних вкраплень, суб'єктивних авторських ноток і т.п. Розвідки фахових учених (В. Косика, В. Трембіцького та ін.) з обсягу вказаної проблематики зустрічаються нечасто. Вони також не позбавлені ідеологічних та суспільно-політичних стереотипів, але містять цікавий фактографічний матеріал і спираються на маловідомі комплекси джерел.

4. Чільне місце у публікаціях «Визвольного шляху» з історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. відводиться міжнародному визнанню України, яке розглядається як один з найважливіших атрибутів національної державності. Крім того, велика увага приділяється висвітленню міжнародних стосунків, зовнішньополітичній стратегії різних європейських держав щодо України та ін.

5. На персональному рівні в журнальних розвідках найбільша роль відводиться двом категоріям історичних осіб: а) визначним українським політичним, громадським та державним діячам (С. Петлюра, П. Скоропадський та ін.); б) відомим військовим, які уславилися своєю звитягою та боротьбою за Українську державу (О. Басараб, Д. Вітовський та ін.).

6. Доба національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., порівняно з іншими періодами української історії, зокрема з ранньомодерними часами та середньовіччям, тлумачиться та інтерпретується на сторінках журналу у більш суворому ідеологічному дусі та з перспективи суспільно-політичної доцільності. Зокрема, виділяється певний набір основних тем, подій та постатей, які систематично і послідовно висвітлюються у різноманітних розвідках та матеріалах.

7. Означена специфіка відтворення історії української революції 1917–1921 рр. у часопису «Визвольний шлях» зумовлена, насамперед базовими, установчими концептами українського націоналістичного руху: національна держава як вища, універсальна та самодостатня цінність, со-

борність як один із засадних принципів державної організації, тотальний патріотизм як неодмінна чеснота українця, дихотомічний поділ минувшини на позитивну (корисну для засвоєння та популяризації, героїко-патріотичного наслідування та ін.) та негативну (повчальні уроки, які слід вивчити для уникнення трагічних, катастрофічних помилок у майбутньому), а також її вибіркоче та прагматичне висвітлення.

¹ *Вожаківський С.* Не партократія, але Російська імперія (До генези російської імперіальної політики) // *Визвольний шлях* (далі – ВШ). – 1980. – № 7/8. – С. 785–797.

² *М.* З нагоди ювілею книги де Кюстіна // ВШ. – 1953. – № 1. – С. 24–27; № 2. – С. 24–30; № 3. – С. 23–26; № 4. – С. 26–30; № 5. – С. 25–28; № 6. – С. 25–27; № 7. – С. 23–26; № 8. – С. 27–31; № 9. – С. 31–34; № 10. – С. 39–45; № 11. – С. 35–37; № 12. – С. 34–37.

³ *Штена П.* Загарбництво Москвина // ВШ. – 1969. – № 6. – С. 673–689; *Він же.* Націоналізм Москвина // ВШ. – 1969. – № 4. – С. 397–410; № 5. – С. 535–555; *Він же.* Чужинці про москалів // ВШ. – 1957. – № 1. – С. 42–51; *Він же.* Чужинці про Московство (Розділ з праці про Московство) // ВШ. – 1969. – № 2. – С. 164–183.

⁴ *Штена П.* Чужинці про Московство (Розділ з праці про Московство). – С. 175.

⁵ *Величківський М.* Століпінська земельна реформа і причини її невдачі // ВШ. – 1963. – № 8. – С. 859–870.

⁶ Див. докладніше: *Винар Б.* Професор Микола Величківський // ВШ. – 1964. – № 12. – С. 1288–1291.

⁷ *Ващенко Г.* До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині [кінець XIX – початку XX ст.] // ВШ. – 1955. – № 1. – С. 44–53; № 2. – С. 29–39; № 5. – С. 75–79.

⁸ *Жук Є.* Українське жіноче коло (Перша українська жіноча організація на Наддніпрянській Україні) // ВШ. – 1963. – № 6. – С. 643–648.

⁹ *Луців В.* Українці і польське повстання 1863 року // ВШ. – 1959. – № 9. – С. 993–1002; № 10. – С. 1114–1120.

¹⁰ *Самійленко В.* З українського життя в Києві (80-ті роки XIX століття) [передрук з журналу: *Нова Україна* (Прага). – 1923. – № 1–2] // ВШ. – 1969. – № 7/8. – С. 887–900.

¹¹ *Яновський М.* Спомини про Тараса Шевченка з 1859 року [передрук: ЗНТШ. – Львів, 1917. – Т. 119/120] // ВШ. – 1961. – № 3. – С. 243–244.

¹² *Биковський Л.* У Петрограді (Спогади з 1912–1915 років) // ВШ. – 1964. – № 7/8. – С. 782–796; *Він же.* На Північному фронті (Спогади з 1915–1916 років) // ВШ. – 1965. – № 1. – С. 55–62; № 2. – С. 206–210.

¹³ *Щербаківський В.* Із спогадів про М. В. Лисенка // ВШ. – 1962. – № 6. – С. 626–628; *Він же.* Мемуари [1876 – початок XX ст.] // ВШ. – 1962. – № 3. – С. 301–312; № 4/5. – С. 442–453; № 6. – С. 633–644; № 7/8. – С. 765–774; № 9. – С. 867–876; № 11. – С. 1140–1148; № 12. – С. 1252–1260; *Він же.* Спомини про М. В. Лисенка // ВШ. – 1961. – № 10. – С. 1072–1081; № 11. – С. 1187–1191; *Він же.* Спомини про Терещенків // ВШ. – 1964. – № 10. – С. 1127–1130.

¹⁴ *Боднарук І.* Стрийщина і Віденські січовики [60-і роки XIX – початок XX ст.] // ВШ. – 1964. – № 7/8. – С. 846–849.

¹⁵ *Коцик Р.* Селянський страйк у Галичині 1902 року // ВШ. – 1962. – № 2. – С. 177–184.

II. Джерелознавчі галузі знань

- ¹⁶ Щербаківський В. До сорокових роковин смерті М. В. Лисенка // ВШ. – 1952. – № 12. – С. 25–31.
- ¹⁷ Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // ВШ. – 1974. – № 6. – С. 588–617; Бедрій А. М. Міхновський – великий учень Тараса Шевченка // ВШ. – 1979. – № 5. – С. 544–555; Шаян В. Микола Міхновський як письменник // ВШ. – 1963. – № 4. – С. 465–467.
- ¹⁸ Вороний О. Леся Українка (З нагоди століття з дня її народження) // ВШ. – 1971. – № 1. – С. 5–11.
- ¹⁹ Савчук П. Іван Франко – духовий велетень української нації // ВШ. – 1956. – № 7. – С. 782–802; № 8. – С. 873–882; № 9. – С. 1023–1036; № 10. – С. 1132–1145; № 11. – С. 1255–1264; № 12. – С. 1362–1375.
- ²⁰ Луців В. Легендарний нащадок роду Брюховецьких (Михайло Чайка-Чайковський – Садик-паша) // ВШ. – 1962. – № 4/5. – С. 427–440; № 6. – С. 618–628; № 7/8. – С. 710–718.
- ²¹ Левадний І. Пробудитель Галичини (У 110-ліття смерті Маркіяна Шашкевича) // ВШ. – 1984. – № 4. – С. 490–493; Луців В. Маркіян Шашкевич Боян Галицької Волості (спроба характеристики) // ВШ. – 1962. – № 1. – С. 47–54; № 2. – С. 191–199.
- ²² В роковини генія України [Т. Г. Шевченко] // ВШ. – 1950. – № 3. – С. 5–6; Савчук П. Великий син героїського народу [Т. Шевченко] // ВШ. – 1957. – № 4. – С. 439–444; Він же. Т. Шевченко в світлі державницьких ідей: I. Ранній період творчості // ВШ. – 1958. – № 8. – С. 892–902.
- ²³ Мох. Як прийшло до 29 січня 1918 р. [Крути] // ВШ. – 1950. – № 1. – С. 9–13; О. Д. Чому Крути? // ВШ. – 1950. – № 1. – С. 16–17; Кушнір М. Бій під Крутами // ВШ. – 1963. – № 1. – С. 17–22.
- ²⁴ Верес М. У 60-річчя невмирушого Листопадового зриву // ВШ. – 1978. – № 11. – С. 1243–1248; Заклинський М. Листопадовий чин і причини нашої поразки // ВШ. – 1970. – № 11/12. – С. 1187–1199; Він же. Роля Дмитра Вітовського в листопадовому чині // ВШ. – 1966. – № 12. – С. 1344–1351; Мірчук П. 1-листопада 1918 р. // ВШ. – 1978. – № 11. – С. 1221–1232; № 12. – С. 1371–1387.
- ²⁵ 22 січня 1919 р. (скорочено за д-ром Лонгином Цегельським) // ВШ. – 1979. – № 1. – С. 3–8; Один народ – одна Соборна держава (До 50-річчя Акту злуки українських земель) // ВШ. – 1969. – № 1. – С. 3–4.
- ²⁶ Г. Д. [Драбат Г.] Другий Зимовий Похід (В сорокріччя Базару) // ВШ. – 1961. – № 11. – С. 1117–1120; П. К. Трагедія під Базаром (3 роковини розстрілу більшовиками 359-ох українських вояків під Базарами на Волині) // ВШ. – 1949. – № 13. – С. 8–10.
- ²⁷ Заклинський М. Роля Дмитра Вітовського в листопадовому чині... – С. 1344.
- ²⁸ Кубанець. Кривава розправа над Кубанською Краєвою Радою [листопад 1919 р.] // ВШ. – 1952. – № 10. – С. 20–25.
- ²⁹ Ващенко Г. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині в 1917–1924 роках // ВШ. – 1955. – № 6. – С. 54–61; № 7. – С. 41–47.
- ³⁰ Боровик М. Галицька Соціалістична Советська Республіка 1920 р. // ВШ. – 1990. – № 4. – С. 472–478.
- ³¹ Жила В. Три Універсали Української Центральної Ради // ВШ. – 1988. – № 4. – С. 464–473.
- ³² Жук С. Українська Громада в Петербурзі і її роля в будівництві Української держави // ВШ. – 1964. – № 2. – С. 149–156; № 4. – С. 396–402.
- ³³ Ковалів П. Другий Український Військовий з'їзд у Києві [5–10 червня 1917 р.] // ВШ. – 1967. – № 7/8. – С. 909–913.
- ³⁴ Мазур В. В сімдесятиліття Четвертого Універсалу [9/22 січня 1918 р.] // ВШ. – 1988. – № 6. – С. 633–670.
- ³⁵ Янів В. Четвертий Універсал із геополітичного, соціо-психологічного й історичного аспектів // ВШ. – 1979. – № 1. – С. 32–44.
- ³⁶ Отмар Д. 31-го серпня 1919 року [зайняття Києва військовими частинами армії УНР під командуванням А. Кравца] // ВШ. – 1948. – № 8. – С. 11–13.
- ³⁷ Ковалів П. Мирові переговори Української держави з Росією // ВШ. – 1970. – № 6. – С. 704–710; Він же. Федерація Української Держави з Росією // ВШ. – 1969. – № 1. – С. 96–101.
- ³⁸ Косик В. Чи Антанта визнала Україну в 1918 р.? // ВШ. – 1978. – № 2. – С. 185–193.
- ³⁹ Ляхович Т. Протест Української Народної Республіки до уряду США в справі передання Східної Галичини Польщі // ВШ. – 1975. – № 1. – С. 51–57.
- ⁴⁰ Мельник М. Перша большевицька окупація України у світлі її законів 1917–1918 років // ВШ. – 1969. – № 9. – С. 993–1024.
- ⁴¹ Він же. Українська Держава 1917–1920 років у світлі міжнародного права // ВШ. – 1971. – № 5. – С. 455–480; № 6. – С. 617–641; № 7/8. – С. 839–865; № 9. – С. 1005–1025; № 10. – С. 1099–1119.
- ⁴² Він же. Міжнародно-правні основи Берестейського договору // ВШ. – 1969. – № 11. – С. 1264–1278.
- ⁴³ Там само. – С. 1265.
- ⁴⁴ Там само. – С. 1266.
- ⁴⁵ Стасів І. Дипломатичне представництво Української Народної Республіки в Угорщині (1919–1922 роки) // ВШ. – 1974. – № 6. – С. 663–673.
- ⁴⁶ Трембіцький В. До питання українсько-грецьких державних взаємовідносин [про діяльність української дипломатичної місії в Афінах у 1918–1920 рр.] // ВШ. – 1963. – № 10. – С. 1125–1132.
- ⁴⁷ Там само. – С. 1127–1128.
- ⁴⁸ Там само. – С. 1128.
- ⁴⁹ Мельник М. Україна і Крим в історичних взаєминах // ВШ. – 1982. – № 9. – С. 1140–1141; № 10. – С. 1251–1252.
- ⁵⁰ Пятляр О. Жидівське питання в Україні (Спроба аналізу) // ВШ. – 1981. – № 11. – С. 1312–1319.
- ⁵¹ Заклинський М. Листопадовий чин і причини нашої поразки... – С. 1187–1199; Жук С. Чому не встояла Українська Держава? // ВШ. – 1962. – № 6. – С. 560–563.
- ⁵² Грушевський М. На порозі нової України // ВШ. – 1987. – № 12. – С. 1335–1345.
- ⁵³ Коновалець Є. Причинки до історії української революції // ВШ. – 1955. – № 11. – С. 35–44; № 12. – С. 37–44; 1956. – № 1. – С. 37–42; № 3. – С. 277–284.
- ⁵⁴ Петлюра С. В день Українського Свята державності // ВШ. – 1990. – № 1. – С. 3–4; Він же. Боротьба проти «Великої єдиної Росії» // ВШ. – 1991. – № 7. – С. 771–776.
- ⁵⁵ До початків советської влади в Україні: Бош Є. Рік Боротьби (уривки до роковин Революції / Пер. з рос.) // ВШ. – 1957. – № 8. – С. 899–907.
- ⁵⁶ Українська Жанна д'Арк [про Ольгу Басараб] // ВШ. – 1948. – № 2. – С. 6–8; Українська жінка-революціонерка [О. Басараб] // ВШ. – 1952. – № 2. – С. 1–3.
- ⁵⁷ В. В. Євген Коновалець // ВШ. – 1951. – № 4/5. – С. 5–7; Д. Полковник Євген Коновалець (У 35-у річницю з дня його смерті) // ВШ. – 1973. – № 4/5. – С. 341–346; Заблоцький Ю. У 45-ту річницю (Слово на відзначенні роковин Є. Ко-

II. Джерелознавчі галузі знань

новальця в Роттердамі, Голландія) // ВШ. – 1983. – № 9. – С. 1059–1064; *Коваль О.* Шлях Велетня (У 25-ті роковини трагічної смерті полк. Євгена Коновальця) // ВШ. – 1963. – № 5. – С. 484–486; *Лівчак Б.* Полковник Євген Коновалець // ВШ. – 1988. – № 6. – С. 651–656.

⁵⁸ [260, 996, 999] В.А.Ш. Образ скомумльованої ідеї [С. Петлюра] // ВШ. – 1951. – № 4/5. – С. 1–5; *Плюц В.* Симон Петлюра (Під прапорами безсмертних) // ВШ. – 1975. – № 5. – С. 516–539; *Рахманний Р.* Симон Петлюра – співтворець українського визвольного націоналізму // ВШ. – 1984. – № 10. – С. 1209–1214.

⁵⁹ *Книш І.* Останній салют Олені Степанів // ВШ. – 1963. – № 11/12. – С. 1304–1315.

⁶⁰ *Бачинський С.* Рік 1917: Початок Другої революції в Росії, як вона відбилася серед українців у Швейцарії (За тогочасними нотатками) // ВШ. – 1958. – № 10. – С. 1099–1107; № 11. – С. 1231–1242; № 12. – С. 1353–1366.

⁶¹ *Дуда М.* Відгуки революції 1917 (спогад) // ВШ. – 1957. – № 8. – С. 908–910.

⁶² *Король Н.* Очима звичайного учасника (1917–1921 роки) // ВШ. – 1967. – № 10. – С. 1137–1162; № 11/12. –

С. 1257–1272; 1968. – № 1. – С. 27–42; № 2. – С. 155–171; № 3. – С. 337–349.

⁶³ *Куликовський Д.* Самосуд в Євпаторії [події 1917–1918 рр. у Криму] // ВШ. – 1966. – № 11. – С. 1268–1278; № 12. – С. 1402–1410; *Він же.* У Чистиліві (Спогади про 1919 рік) // ВШ. – 1965. – № 6. – С. 671–683; № 7/8. – С. 810–816.

⁶⁴ *Мошинський В.* Одеський період [1918–1920 рр.] // ВШ. – 1969. – № 6. – С. 702–721; № 7/8. – С. 867–886.

⁶⁵ *Петрів В., генерал-хорунжий.* Вінець споминів у річницю смерті Симона Петлюри // ВШ. – 1966. – № 5. – С. 637–640.

⁶⁶ *Р. К. Б.* У побідному поході на Київ (Спогади учасника) [серпень 1919 р.] // ВШ. – 1951. – № 8. – С. 30–33; № 9. – С. 23–26.

⁶⁷ *Сім'янцев В.* В зимовому поході // ВШ. – 1969. – № 6. – С. 722–727.

⁶⁸ *Сірий Й.* Командир сірої дивізії (спогад з 1918 р.) // ВШ. – 1952. – № 5. – С. 37–39.

⁶⁹ *Токаржевський-Карашевич І., князь.* Царгородські спомини (1919–1921 рр.) // ВШ. – 1952. – № 7. – С. 25–34.

Розділ III

ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА

Ірина Антоненко

СУЧАСНІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ З КЕРУВАННЯ ДОКУМЕНТАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ (ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД)

Розроблення вітчизняного закону «Про діловодство», що розпочалося кілька років тому¹, зумовлює необхідність ознайомлення із сучасними тенденціями законодавчого унормування організації роботи із службовими документами, яку називають по-різному – «діловодство», «документаційне забезпечення управління», «керування документаційними процесами».

Аналіз зарубіжного законодавства у сфері регулювання організації роботи зі службовими документами дозволяє виділити три основних напрямки, за якими здійснюється це регулювання:

1) забезпечення максимальної інформованості суспільства, необхідної для успішного функціонування всіх його структур;

2) забезпечення прав і законних інтересів громадян в умовах функціонування сучасних інформаційних систем;

3) відповідальність державних або інших органів і громадських об'єднань за організацію і стан цієї діяльності.

Розглядаючи нормативну базу керування документаційними процесами у країнах, що накопили достатній досвід у цій сфері і займають передові позиції у розробленні методичного забезпечення організації роботи з документами як в оперативному, так і архівному станах їх функціонування (зокрема, йдеться про Австралію, Велику Британію, Канаду та США) можна виокремити певні групи нормативних актів. Першу складають закони, що регламентують загальні засади політики держави у сфері інформації взагалі. Обов'язковими для цієї групи є закони про свободу інформації та захист інформації приватного характеру. Крім вищезазначених актів, різні аспекти функціонування службових документів у державних установах регулює низка інших законів (про електронний уряд, про доступ до секретної інформації, про авторське право, про електронні угоди, про захист даних тощо).

Щодо організації роботи з документами приватного сектора, міра регулювання законодавством

є значно меншою. Як правило, існують вимоги до зберігання певних видів документів, наприклад, фінансових. Проте останнім часом спостерігається тенденція посилення уваги до документації недержавних структур. Часто це пов'язано із зростанням контролю суспільства за дотриманням норм екологічної та іншої безпеки. Так, існують підвищені вимоги до зберігання документів фармацевтичної галузі. Такі ж або подібні правові вимоги прийнято для хімічної, автомобільної та авіаційної промисловостей².

До другої групи законів належать акти, що безпосередньо регламентують роботу зі службовими документами. Відповідальність за збереженість урядових документів покладається на уповноважену архівну установу загальнодержавного рівня – національний архів. Другий блок – це закони, що регламентують роботу зі службовими документами державних установ на центральному та місцевому рівнях. Основні положення цих законів майже тотожні. Вони надають уповноваженій архівній установі право перевіряти стан роботи зі службовими документами державних установ, включають такі зобов'язання уповноваженої архівної установи, як видання стандартів і настанов з питань керування документаційними процесами та санкціонування передавання до архіву або вилучення для знищення службових документів. У США контроль за керуванням документацією федеральних установ регламентує «Акт про федеральні документи» (1950)³; у Великій Британії – «Акт про державні документи» (1958)⁴ та «Акт про державні документи» Північної Ірландії (1923)⁵; у Канаді – «Акт про бібліотеку та архів Канади» (2004)⁶, який замінив «Акт про Національний архів» (1985); в Австралії – «Акт про Національний архів» (1983)⁷. На місцевому рівні роботу зі службовими документами регламентують у Великій Британії – Закон про місцеве управління (1962 р., з поправками 1972), у США та Австралії – закони штатів, у Канаді – провінцій, а уповноваженими архівними установами є відповідні місцеві архіви.

В «Акті про федеральні документи», схваленому Президентом США у вересні 1950 р., вперше йшлося про організацію керування документальними процесами, тобто про створення та зберігання, а також знищення або передавання на зберігання до архіву документів установ⁸. «Акт про федеральні документи» 1950 р., в цілому покладаючи відповідальність за документи федеральних установ на Адміністрацію загальних служб, в той же час не передбачав створення центрального управління для керівництва програмою роботи з документами в установах. За цю роботу відповідали самі установи, тому програма носила в цілому децентралізований характер, при загальному нагляді та керівництві Адміністрації загальних служб і, зокрема, Управління з керування документальними процесами, що входило до складу Національного архіву. Як основне завдання на архів офіційно покладалося забезпечення установ методичною допомогою та стандартами. Те, що урядова програма передбачала втручання архівів в керування документальними процесами, було необхідним результатом загального розвитку – неможливо відокремити роботу зі службовими документами в установі від відбору та організації їх в архівній установі. Тому настав час, коли професійно підготовлений архівіст, який до того ж набув знання в галузі сучасної організації керування документальними процесами, зосереджував свої зусилля на тому, щоб доля службових документів вирішувалася не тільки з точки зору архівіста або службової особи, що керує документацією, а перш за все із врахуванням повного життєвого циклу документів.

Крім «Акта про федеральні документи» та «Акта про свободу інформації»⁹ організацію роботи зі службовими документами в США регламентують закони про електронний уряд, про доступ до секретної інформації, про адміністративну процедуру, про авторське право, про поширення інформації за кордоном, про економію в уряді, про рівний доступ до судочинства, про етику в уряді, про ліквідацію паперового документообігу в уряді, про реформу керування інформаційною технологією тощо¹⁰. Відповідні закони діють на місцевому рівні¹¹.

У Великій Британії Акт 1958 р. про державні документи покладає відповідальність за керування державними документами на установи. Національний архів надає консультації та настанови керуючим з документації в центральних урядових установах. Вони охоплюють весь життєвий цикл державних документів (незалежно від формату), від створення до знищення або передавання до Національного архіву.

До документів місцевих органів влади застосовують два види правового регулювання:

1) загальним обов'язком службовців місцевих органів влади є зберігати свої документи у належних умовах. Цей обов'язок випливає з давньої традиції та в основному базується на відповідних актах місцевих органів влади. Багато років головним з них були «Муніципальний корпоративний акт» 1882 р. для міст та «Акт про місцеве управління для графств» 1933 р. Ці закони встановлювали, що чиновник відповідного органу влади був службовцем, який відповідає за документи;

2) місцеві архіви керуються у своїй діяльності «Актом про місцеве управління» 1962 р., із змінами 1972 р. (які поширили дію акта 1962 р. на нові графства та їх адміністративні центри)¹².

У Північній Ірландії одна архівна установа, що виконує функції центрального та місцевих архівів, діє згідно з «Актом про державні документи» (Північна Ірландія) 1923 р.¹³

У Шотландії керуються «Актом про державні реєстри та документи» 1948 р., доповненого адміністративною угодою 1962 р., що вносить до процедур переміщення та переглядів положення подібні до тих, що діють в Англії¹⁴.

У Білій книзі «Модернізований уряд» (березень 1999) перед усіма урядовими установами було сформульовано мету створювати та керувати службовими документами в електронній формі.

Із січня 2005 р. у Великій Британії вступив у дію «Акт про свободу інформації» 2000 р. Він змінив положення доступу до державних документів Сполученого Королівства, встановлені «Актом про державні документи» 1958 р., та регулює доступ до інформації, яку зберігають більшість установ державного сектора. Державних установ Шотландії стосується «Акт (шотландський) про свободу інформації» 2002 р.¹⁵ «Акт про свободу інформації» доповнюють «Акт про захист даних» (1998)¹⁶ та «Правила, що регулюють доступ до інформації про навколишнє середовище та її поширення» (2004)¹⁷.

Лорд-канцлер у листопаді 2002 р. видав «Кодекс правил керування документацією відповідно до розділу 46 «Акта про свободу інформації», що складається з двох частин. Перша стосується керування документальними процесами всіх установ, на які поширюється дія «Акта про свободу інформації», та установ, які не входять до сфери дії цього акта, але на які поширюється «Акт про державні документи» (1958) або «Акт про державні документи» 1923 р. (Північна Ірландія). Друга частина стосується перегляду та передавання державних документів та відноситься до

III. Документознавство: історія, теорія, практика

архівів, що зберігають державні документи, та відомств, з яких ці документи передаються¹⁸.

Канадським законодавством встановлено, що система керування документаційними процесами федерального уряду діє в інтересах того, щоб інформація була доступною для забезпечення прийняття рішень в урядовому апараті та для широкої громадськості, згідно із законами про доступ до інформації та про захист інтересів громадян при застосуванні інформаційних систем. Крім того, документи повинні бути захищені від несанкціонованого доступу, розголошення, знищення або втрати, а документи, що мають постійну цінність, повинні передаватися до національного архіву («Акт про доступ до інформації», «Акт Канади про свідчення», «Акт про авторське право», «Акт про кримінальні службові документи», «Акт про готовність до надзвичайних ситуацій», «Акт про бібліотеку та архів Канади»¹⁹, «Акт про офіційні мови», «Акт про офіційні таємниці», «Акт про захист особистої інформації та електронні документи», «Акт про захист інформації приватного характеру»²⁰, «Акт про статистику»).

Казначейство Канади згідно з «Актом про фінансове управління» регулярно видає «Політику керування державними інформаційними ресурсами». Крім того, казначейство публікує політики з різних напрямів, які також стосуються тих чи інших аспектів керування документаційними процесами, а саме: доступу до інформації, захисту даних та приватної таємниці, використання офіційних мов в електронних мережах, керування інформаційною технологією, комунікації, експертизи цінності.

Першим законом Австралії, що стосувався службових документів, був «Акт про передавання до архіву або вилучення для знищення державних документів» 1925 р. штату Південна Австралія, який був включений до «Акта про бібліотеки та інститути» 1939 р. Першим загальним архівним законодавством став тасманійський «Акт про державні документи» 1943 р. Закон, що стосувався федеральних документів, був прийнятий в Австралії лише у 1983 р.²¹ Наприкінці 1990-х рр. – на початку XXI ст. на рівні штатів відбулося розроблення нового законодавства, що відбило усвідомлену необхідність привести законодавство у відповідність з новими технологіями, адміністративними структурами та очікуваннями суспільства. Ця необхідність зумовлювалася також результатами досліджень урядових установ, які свідчили, що належна організація діловодства є життєво важливою частиною ефективного та підзвітного управління. Хоча структура та деталі нового по-

коління законів в різних штатах відрізняються, та основні положення фактично подібні. На нашу думку, аналіз положень саме цієї групи законів дозволить виявити сучасні тенденції у законотворчій сфері щодо організації роботи зі службовими документами та врахувати їх у вітчизняній практиці.

Для розгляду взято чотири закони – «Акт про документи штата» (штат Новий Південний Уельс, 1998)²², «Акт про документи штата» (штат Західна Австралія, 2000)²³, «Акт про державні документи» (штат Квінсленд, 2002)²⁴, «Акт про документи Території» (Австралійська столична територія, 2002)²⁵. За класифікацією, запропонованою австралійським архівістом Крісом Герлі, це третє покоління австралійських законів, які регулюють організацію роботи з документами в державних установах та визначають повноваження державних архівів. Закони першого покоління встановили чітке розмежування між архівною установою і сферою створення документів. Акти другого покоління почали поширювати регулятивний режим за цю межу, так що регулятивні вимоги діяли як у сфері створювача документів, так і архівної уповноваженої установи. Третє покоління законів, на думку К. Герлі, взагалі покінчить з цим розмежуванням.

Розмежування сфери дії законів першого покоління проходило між документами, що належали або перебували під контролем чиновників, та тими, що перейшли за інший бік межі, під відповідальність архівної установи. У багатьох цих актах перехід цієї межі насправді перетворював документи на «архіви», визначений термін для цієї підкатегорії документів, що передаються до архіву та контролюються ним. Практично єдиним втручанням у сферу створювача документів першого покоління законів була заборона знищення документів без санкції архівної установи.

Друге покоління законів характеризується положеннями, що впроваджують регулятивний режим у діяльність створювачів документів, які в інших відношеннях вільні від нагляду і діють на свій розсуд (йдеться про положення, які накладають корпоративний контроль на практику діловодства). Прикладом цього були положення в деяких актах штатів, за якими уповноважені архівні установи інспектували приміщення відомств та надавали (з різним ступенем обов'язковості) консультації та допомогу відомствам у виконанні їхніх завдань з діловодства²⁶.

В законах третього покоління йдеться про принципи, які визначають належну організацію роботи зі службовими документами, вони встановляють результати, які потрібно досягнути, та очіку-

вання суспільства, які потрібно задовольнити. Першим законом цього покоління, який ще носив перехідний характер, став «Акт про документи штата» 1998 р. (штат Новий Південний Уельс), який надає право Державному архіву штата встановлювати «стандарти». Ці стандарти є важливим інструментом у досягненні цілей Акта.

Попередній «Архівний акт» 1960 р. цього штата не стосувався всього державного сектора. Сфера дії Акта була обмежена виявленням навмисних упущень, недогляду, відповідним тлумаченням закону та наслідками закінчення строку зберігання документів. Новий Акт має на меті встановлення правового режиму, що охоплює весь державний сектор. Одним з намірів Акта було зробити так, щоб не лишилося жодних сумнівів щодо статусу відомства, на яке поширюється дія Акта (хоча б до нього і не застосувалися основні положення). Визначення «державна установа» є всебічним і включає всі установи державного сектора. Якщо ж документи штата передані приватному наступнику державної установи, то по відношенню до документів штата така приватна особа є державною установою. Жодна установа і жоден документ будь-якого виду на будь-якому носії не може бути звільнені від обов'язку звітуватися за остаточне розміщення державних документів (передавання до архіву або вилучення для знищення) (частина 3)²⁷.

Новий Акт підкреслює відмінність між «документ штата» та «архівний документ штата» – останні є тими документами штата, над якими уповноважена архівна установа Нового Південного Уельсу взяла на себе управління. Архівні документи штата можуть існувати у «розосередженому зберіганні», – тобто архів може здійснювати «контроль» документів, які знаходяться в установі, що їх створила (або в іншому місці)²⁸.

Новий Акт вперше вводить механізм примусового виконання, за яким суд може втрутитися в адміністративний процес, якщо порушується зобов'язання, основане на законі, щоб примусити урядового чиновника або відомство виконувати це зобов'язання. Акт прямо уповноважує Державний архів звертатися до Верховного суду Нового Південного Уельсу з метою судової заборони особі, що «порушує або пропонує порушити положення цього Акта» робити це або «вимагати від особи зробити будь-який акт або річ, необхідну, щоб запобігти або виправити порушення» (п. 72). Причому «особа» визначається (п. 3) включаючи «державну установу та орган». Цей механізм діє стосовно всіх зобов'язань, передбачених новим Актом, а не тільки щодо незаконного знищення документів²⁹.

«Акт про документи штата» (1998) складається з восьми частин. У першій, вступній, частині дано тлумачення понять, що застосовуються у законі. Частина 2 «Обов'язки державних установ щодо керування документаційними процесами» покладає забезпечення виконання державною установою вимог Акта на вищу посадову особу установи (п. 10) та містить такі пункти: «Зобов'язання захищати документи», «Обов'язки щодо керування документаційними процесами», «Стандарти і кодекси усталеної практики для керування документаційними процесами», «Зобов'язання підтримувати доступність документів, залежних від обладнання, технології», «Спори між Державним архівом і державними установами», «Спеціальні положення про державні установи, що здійснюють міжурядові функції», «Засоби зберігання документів та інші послуги» (надаються Державним архівом), «Звіти Державного архіву про відповідність державних установ Акту».

Частина 3 «Захист документів штата» складається з підрозділів «Заходи захисту» (до них відносяться: заборона позбуватися документів або знищувати їх, передавати власність на документи, пересилати їх за межі штата, пошкоджувати або змінювати документи, зберігати їх у спосіб, що викликає їх пошкодження), «Нормальна адміністративна практика», «Дозвіл на продаж документів», «Дозвіл державної установи на знищення документів за винятком архівних», «Спеціальні положення щодо документів, які стосуються спадщини аборигенів».

Частина 4 «Відомство, якому надано права контролювати документи штата, що не використовуються у поточній діяльності» передає право контролю над документами штата, якими більше не користуються, Державному архіву штата. Крім того, у цій частині визначається, який документ вважається таким, що вийшов із користування (документ, якому, як правило, більше 25 років, якщо установа не прийме рішення, що документ все ще використовується для офіційних цілей. Документ може вийти з користування і раніше 25 років. Рішення установи про продовження використання документа в офіційних цілях (*a still in use determination*) не обов'язково приймається для певного документа, а натомість може стосуватися серій, груп або класу документів. При цьому установа обов'язково повинна консультиватися з Державним архівом штата. Таке рішення діє протягом визначеного періоду (до 5 років) і може бути скасоване раніше, а також може бути зроблене знову до того, як закінчився термін дії, або зроблене нове рішення. Число оновлень не обмежується. У всіх

III. Документознавство: історія, теорія, практика

випадках установа повідомляє Державний архів у письмовій формі). Крім того, у цій частині вказується, як Державний архів здійснює контроль над документами, та зазначається право установи повернути собі документи у разі необхідності у тимчасове користування.

Частина 5 присвячена питанням повернення документів штата, які з різних причин перебувають поза контролем державних установ, які за них відповідають.

Частина 6 «Публічний доступ до документів штата після 30 років» визначає правила відкриття доступу до документів та форми доступу.

Частина 7 «Уповноважена архівна установа штата та Рада» визначає основні функції Державного архіву штата, склад Ради та її функції.

Частина 8 «Різне» складається з підрозділів, які стосуються судової заборони, направленої на запобігання порушення Акта (може прийматися Верховним судом за зверненням Державного архіву), обов'язку дотримання конфіденційності щодо інформації, яка містять документи; персональної відповідальності Директора Державного архіву, членів Ради або будь-якої особи, яка діє під їх керівництвом; копіювання і публікації архівних документів штата; використання Державним архівом авторського права щодо документів штата; надання сертифікату про втрату документів; судочинство з приводу порушення Акта тощо.

«Акт про документи штата» (штат Західна Австралія) та доповнюючий його Акт про документи штата (похідні положення) були затверджені губернатором 28 листопада 2000 р. та опублікований в офіційному урядовому органі штата в «Government Gazette» 30 листопада 2001 р. «Акт про документи штата» 2000 р. (далі – Акт) є результатом наполегливої праці нинішніх і колишніх працівників Бюро документів штату (колишнього Архіву штату), Бібліотечної ради Західної Австралії, офісу парламентського адвоката та фахівців у сфері документознавства Західної Австралії.

Акт замінив положення «Акта про Бібліотечну Раду» 1951–1983 рр., які стосувалися архівних і діловодних питань. Акт посилив підзвітність державного сектора через ефективну організацію роботи зі службовими документами, передбачивши звітування безпосередньо парламенту про встановлення стандартів та здійснення моніторингу, з врахуванням нових технологічних й адміністративних тенденцій у діловодстві. Згідно з Актом документ штату визначається як будь-який запис інформації (у будь-якій формі), який створений, одержаний або зберігається урядовою або парламентською установою у процесі здійснення

їх діяльності. Документи штату можуть бути у будь-якому форматі, на якому може зберігатися інформація, включаючи карти, плани, фотографії, плівки, магнітні та оптичні носії.

Наріжним каменем Акта є інструмент звітності, що називається «план організації роботи з документами», документ, який повинен бути сформульований кожною урядовою установою. План має встановити питання, з яких установа повинна створювати документи, як організувати роботу з цими документами в контексті функцій установи та як довго їх слід зберігати. Плани представляють для затвердження Комісії з питань документів штату.

Акт формалізує статус та роль директора Бюро документів штата. Під керівництвом директора Бюро функціонує як операційний орган Комісії з питань документів штата. Директор консультує Комісію та допомагає їй у проведенні в дію Акта³⁰.

«Акт про документи штата» 2000 р. (штат Західна Австралія) складається з таких розділів:

1. Вступна частина.
2. Плани організації роботи з документами для парламентських підрозділів.
3. Плани організації роботи з документами для урядових установ.
4. Контроль за документами штата.
5. Архівні документи штата.
6. Доступ до урядових документів.
7. Повернення державних документів.
8. Комісія з питань документів штата.
9. Адміністративні питання.
10. Загальні питання.

До Акта додаються переліки установ, до яких застосовується Акт.

«Акт про документи штата (похідні положення)» 2000 р. є актом, що вносить поправки до різних актів, яких торкнулося впровадження Акта про документи штата 2000 р. Найсуттєвішими поправками було скасування (відміна) статей 22–33 «Акта про Бібліотечну раду Західної Австралії» 1851–1953 рр.

«Акт про державні документи» 2002 р. (штат Квінсленд) визначається як акт про створення, організацію роботи, зберігання та забезпечення збереженості державних документів у Квінсленді. Основною метою акта є забезпечення того, щоб державні документи Квінсленду створювалися, керувалися, зберігалися та у разі відповідності зберігалися у архіві в придатній для користування формі для блага сучасних і майбутніх поколінь, а також забезпечення доступу громадськості до документів, що підпадають під дію цього акта, відповідно до принципів «Акта про свободу інформації» 1992 р.

Розділ 2 Акта «Державні документи» містить три підрозділи: «Вступ», в якому дано визначення «державного документа», «Створення, керування, зберігання та забезпечення збереженості державних документів», «Доступ до державних документів».

Розділ 3 «Архівіст штата та Державний архів Квінсленда» складається з чотирьох підрозділів: «Загальні положення», «Функції і повноваження», «Експертний комітет з питань державних документів», «Різне».

Розділ 4 «Повноваження щодо застосування закону» складається з трьох підрозділів: «Уповноважені службовці», «Загальні повноваження», «Особливі повноваження».

Крім того, Акт має ще розділи «Різне», «Перехідні положення», «Положення щодо визнання законної сили (дій Архівіста штата)». До Акта додається словник термінів, які застосовуються в акті³¹.

«Акт про документи Території» 2002 р. (Австралійська столична територія – адміністративна одиниця Австралії) у вступній частині так визначає своїми основними цілями:

1) підтримку відкритого та підзвітного врядування шляхом забезпечення створення, керування та забезпечення збереженості документів Території;

2) забезпечення збереженості документів Території для блага нинішніх і наступних поколінь,

3) забезпечення відповідності доступу громадськості до документів принципам «Акта про свободу інформації» 1989 р.

Акт не стосується документів системи охорони здоров'я, які підлягають Закону «Про документи охорони здоров'я» 1997 р.

Акт складається з таких розділів:

– «Організація роботи з документами та нагляд за ними» (містить такі підрозділи: «Загальні положення», «Обов'язки керівника», «Керування документальними процесами», «Захист документів», «Різне»);

– «Доступ до документів» ;

– «Директор Державного архіву Території» ;

– «Наглядова рада Державного архіву Території» (містить такі підрозділи: «Створення, функції та члени ради», «Засідання ради»);

– «Різне»;

– «Доповнення і поправки до Акта про свободу інформації 1989 р.».

За впровадження «Акта про документи Території» 2002 р. відповідає Державний архів Території. Він допомагає відомствам Території задовольняти вимоги до керування документальними

процесами, як вказано в Акті, та розробляє стандарти для керування документальними процесами, якими користуються всі установи для розроблення своїх програм з організації роботи з документами.

«Акт про документи Території» 2002 р. зобов'язує кожен установу розробляти та виконувати «Програму організації роботи з документами». Вона включає вимоги до створення, організації роботи, захисту, забезпечення збереженості, зберігання, передавання до архіву або вилучення для знищення документів установи та доступу до них. Установи зобов'язані розробляти програми, що відповідають їх функціональним вимогам, використовуючи стандарти і кодекси, затверджені Директором Державного архіву Території. «Програма організації роботи з документами» установи є первинним засобом звітності і повинна бути відкритою для публічного перегляду. «Акт про документи Території» набув чинності з 1 липня 2003 р. Але частина 3 (Доступ до документів) набуває чинності з 1 липня 2007 р.³².

Що ж об'єднує закони третього покоління? Насамперед, чітко вказані обов'язки державних установ щодо організації роботи з документами. Хоча відповідні розділи законів у різних штатах названі по-різному («Обов'язки державних установ щодо керування документальними процесами» (штат Новий Південний Уельс), «Плани з організації роботи з документами» (штат Західна Австралія), «Керування документальними процесами» (Територія), «Створення, організація роботи, зберігання та забезпечення збереженості державних документів» (штат Квінсленд), але в них прописана відповідальність за належну організацію роботи з документами та їх збереженість насамперед саме установ.

Складовою законів є норми, що регламентують діяльність уповноваженої архівної установи. Як правило вони містять зобов'язання уповноваженої архівної установи видавати стандарти з питань діловодства, а установ виконувати їх, надання уповноваженій архівній установі права перевіряти службові документи, що зберігаються в установах, обов'язкову вимогу для уповноваженої архівної установи санкціонувати передавання до архіву або вилучення для знищення службових документів, а також функції архіву штата включають надання консультацій, допомоги та навчання державним установам з питань організації роботи з документами, зокрема з підготовки планів/програм організації роботи з документами та їх відповідності Акті, забезпечення доступу до документів. Архів штата також надає інформацію

III. Документознавство: історія, теорія, практика

про архівні документи з необмеженим доступом, які знаходяться на його зберіганні, та про публічний доступ до них, а також повинен створювати і вести реєстр всіх архівних документів штату, включаючи і ті, які він не зберігає³³. Найдетальніше функції уповноваженої архівної установи визначено в «Акті про документи Території» :

1) розроблення і ухвалення стандартів та кодексів з керування документаційними процесами в установах;

2) допомога у розробленні програм з керування документаційними процесами установ та поправок до них;

3) сприяння узгодженості програм керування документаційними процесами установ;

4) від імені Території або установи відновлення володіння або контролю над документами, які з будь-якої причини не перебувають під контролем установи;

5) надання консультацій установам щодо підготовки та ухвалення переліків документів із зазначенням строків зберігання в межах програм з керування документаційними процесами;

6) перевірка функціонування програми з керування документаційними процесами установи та виконання установою Акта про документи і програми та звітування про результати перевірок;

7) надання консультацій міністру з питань, що відносяться до керування документаційними процесами або застосування Акта про документи;

8) надання допомоги, консультацій на навчання установам з питань керування документаційними процесами;

9) розроблення заходів для забезпечення збереженості документів про спадщину аборигенів;

10) сприяння взаємодії між установами у підготовці показників та інших довідників, щоб допомогти у доступі до документів;

11) сприяння розробленню прийнятних програм навчання персоналу керуванню документаційними процесами;

12) від імені Території або установи досягнення домовленостей з Національним архівом Австралії або іншими інституціями про керування документаційними процесами;

13) допомога у розробленні засобів надання громадськості доступу до документів (п. 33)³⁴.

Характерним для цієї групи законів є створення міжвідомчих консультативно-дорадчих органів з питань роботи з документами. Називаються вони в різних штатах по-різному – Комісія з питань документів штата (Західна Австралія), Консультативна рада з питань документів Території (Територія), Експертний комітет з питань державних

документів (Квінсленд), Рада Державного архіву штата (Новий Південний Уельс).

Рада архіву у штаті Новий Південний Уельс складається з 9 членів, який призначає губернатор. З них чотирьох висуває міністр, відповідальний за виконання Акта про документи штата; двох – міністр, відповідальний за виконання Акта про державну службу; одного – міністр, відповідальний за виконання Акта про корпорації у власності штата; одного називають спільно Президент Законодавчої ради та спікер Законодавчої Асамблеї (він представляє парламент), останній член Ради є суддею штата, якого пропонує Верховний суддя штата. Із чотирьох членів Ради, призначених міністром, відповідальним за виконання Акта про документи штата, один представляє органи юстиції (призначається після консультацій з відповідним міністром), один – місцеве врядування, один – приватний сектор, один – історичний фах.

Функції Ради – визначення політики та стратегічних планів Архіву, затвердження стандартів і кодексів, розроблених архівом, заходів захисту документів. Директор Архіву може відвідувати засідання Ради і брати участь в обговоренні (п. 69–71)³⁵.

Експертний комітет з питань державних документів (штат Квінсленд) складається з 9 осіб. По одній особі призначають міністр, відповідальний за виконання «Акта про місцеве управління», Верховний суддя штата, міністр, відповідальний за виконання «Акта про державну службу». Міністр, відповідальний за виконання «Акта про державні документи», призначає фахівця з керування інформаційними і документаційними процесами та ще 5 осіб, які є фахівцями у тих галузях, які міністр вважатиме такими, що відносяться до функцій комітету. Функції комітету – консультувати архівіста і міністра з питань, що впливають на виконання Акт; розв'язувати спірні питання між архівістом та відповідною державною установою про обмеження доступу до документів; розглядати рішення архівіста щодо передання документів на архівне зберігання або вилучення для знищення (п. 29)³⁶.

Комісія з питань документів штату (далі – Комісія) (штат Західна Австралія) складається з чотирьох членів – Генерального аудитора, Інформаційного комісара, Омбудсмена та призначеної особи з досвідом діловодства, яка не перебуває на державній службі. Четвертий член Комісії призначається губернатором на трирічний термін.

Функції Комісії встановлені Актом та включають:

– моніторинг відповідності державних установ їх планам організації роботи з документами,

– розслідування порушень або можливих порушень Акта.

Згідно з Актом Комісія несе відповідальність за встановлення принципів і стандартів, що керують діловодством державних установ; від неї вимагається розробляти настанови, які б окреслювали вимоги до планів організації роботи з документами цих установ. Розроблення вимог до планів організації роботи з документами державних установ та затвердження цих планів є основною функцією Комісії. Плани організації роботи з документами визначають всі документи, що створює організація, строки їх зберігання, та документи, які потрібно зберігати постійно як архіви штату і які передаються до Бюро документів штату. Плани також визначають, як потрібно організувати роботу з документами в контексті з функціями установи.

Всі плани представляють на затвердження Комісії, державні установи повинні періодично звітувати Комісії, щоб показати постійну відповідність планам роботи з документами. Комісія також встановлює статус обмеженого доступу до архівних документів, які визначені в планах установ.

Щоб допомогти процесу затвердження планів організації роботи з документами урядових установ, Комісія заснувала комітет, який надає їй консультації з приводу визнання документів архівними, визначення строків зберігання для документів тимчасового зберігання та інших пов'язаних питань. Комітет є Консультативним комітетом документів штату.

Крім моніторингу відповідності урядових установ їхнім планам, Комісія має право розслідувати порушення законодавства. Комісія доповідає безпосередньо парламенту і зобов'язана надавати парламенту щорічний звіт про дію закону. Вона може будь-коли представити письмову доповідь до парламенту про порушення Акта урядовими установами.

Виконання цих функцій має на меті забезпечення дотримання центральними і місцевими установами штату оптимальної методики діловодства, і таким чином, згідно з законом, доступність для громадськості урядових документів.

Комісії з питань документів штату доручено удосконалювати стандарт діловодства у державному секторі та забезпечувати постійну збереженість урядових документів для громадян Західної Австралії. Це демонструється членством Комісії на рівні, що відповідає найвищому ступеню звітності та прозорості, що є ознакою законодавства (частина 8 Акта, п. 57–69)³⁷.

Консультаційний комітет з питань документів Території (Австралійська столична територія)

надає консультації директору Державного архіву з питань розроблення і перегляду стандартів і кодексів для керування документаційними процесами в установах, передавання на архівне зберігання або вилучення для знищення документів установ, забезпечення збереженості документів спадщини аборигенів. До складу комітету входять директор архіву, та не менше чотирьох і не більше восьми призначених міністром членів. Міністр повинен призначити принаймні по одному представнику від установ, фахових організацій з керування документаційними процесами та архівної справи, громадських асоціацій з історичних питань або питань культурної спадщини, організацій, зацікавлених у спадщині аборигенів (особа, що представляє цю категорію, повинна бути аборигеном) (п. 41–44)³⁸.

Обов'язковою складовою законів є норми, що регулюють доступ до документів державних установ. Загальним є положення, що документи вступають у період відкритого доступу через 30 років після їх створення/одержання установою. Як правило, ця норма не застосовується до документів губернатора, парламенту і судів.

У штаті Новий Південний Уельс той факт, що документ знаходиться у періоді відкритого доступу не означає автоматично, що він відкритий до публічного доступу за цим Актом. Рішення про доступ до документа приймає державна установа, відповідальна за нього, видаючи так звану директиву про доступ (*access direction*). Вона може бути двох видів – директива про відкритий публічний доступ (*open public access direction*) і директива про закриття для публічного доступу (*close public access direction*) (п. 50–51)³⁹.

Генеральний прокурор штата видає для державних установ настанови щодо питань, які треба брати до уваги, приймаючи рішення про відкриття доступу до документів. Настанови підлягають періодичному переглядові. Державні установи повинні їх враховувати, але вони не єдина підстава для відкриття документів (п. 52).

Державний архів штата може звернутися до державної установи з проханням про перегляд директиви про доступ відповідним міністром. Перегляд здійснюється протягом трьох місяців з моменту звернення за умови консультацій з архівом. Міністр може підтвердити директиву або наказати державній установі скасувати її і замінити іншою. Державна установа повинна виконати наказ міністра протягом 14 днів (п. 55A).

Той факт, що документ не відкритий до доступу за «Актом про документи штата», не впливає на право доступу згідно з «Актом про свободу

III. Документознавство: історія, теорія, практика

інформації» (п. 56). Державна установа може дозволити доступ до документа раніше періоду відкритого доступу, але має право в будь-який момент скасувати цей дозвіл. Це ж стосується і частини документа (п. 57). «Актом про документи штата» передбачено надання спеціального доступу до закритих документів. Розпорядження про надання такого дозволу ухвалює Прем'єр-міністр і він обмежується певною особою або особами чи класами осіб. Умови надання спеціального дозволу визначаються правилами (п. 58).

Архів штата може заборонити доступ до архівного документа з огляду на необхідність забезпечення його збереженості. Але архів повинен надавати копію такого документа, якщо це не перешкоджає належному забезпеченню його збереженості. «Акт про свободу інформації» не застосовується до закритих з цієї причини документів (п.59). Реєстр чинних розпоряджень щодо доступу згідно «Акта про документи штата» веде архів, від надається для ознайомлення будь-якій особі безплатно (п. 60, 61)⁴⁰.

«Акт про державні документи» (штат Квінсленд) застосовує поняття «період обмеженого доступу». Документи, до яких застосовується це поняття, класифікуються відповідальною державною установою, тобто тією, яка передає документи до архіву (звичайно, передаються документи старше 25 років). Для документів Кабінету міністрів, Виконавчої ради (п. 36, 37 «Акта про свободу інформації») та міністерств цей період починається з того дня, коли документ створено, і закінчується через 30 років після дня останньої дії з документом. Для інших державних документів період обмеженого доступу закінчується у день, вказаний відповідальною державною установою у письмовому повідомленні для архівіста під час передавання документів до архіву або у письмовому повідомленні про зміну обмеженого доступу. Дата, вказана у повідомленні, не повинна перевищувати:

– для документів, що містять персональну інформацію, 100 років з дня останньої дії з документом;

– для документів, класифікованих відповідальною державною установою як такі, що містять інформацію з питань, вказаних у п. 42, 42А, 43 або 46 «Акта про свободу інформації» (питання юстиції, національної і громадської безпеки, судочинства, конфіденційні матеріали), 65 років з дня останньої дії з документом;

– для інших документів 30 років з дня останньої дії з документом. (п. 16).

Доступ до документів, у яких не закінчився період обмеженого доступу, громадянин може

отримати у випадку одержання доступу згідно з «Актом про свободу інформації» або якщо відповідальна державна установа надасть письмове повідомлення архівісту про те, що документ класифікований як такий, до якого дозволено необмежений доступ, або доступ до документа дається на умовах, вказаних у повідомленні.

Архівіст може відмовити у доступі до документа, якщо це впливає на забезпечення його збереженості, якщо для відтворення документа потрібне обладнання, якого в архіві немає, а також якщо цього вимагають інструкції (наприклад, щодо документів, яким 100 і більше років, документів, що містять персональну інформацію, інформацію, що може зашкодити безпеці країни тощо) (п. 18)

Відповідальна державна установа може змінити повідомлення про обмежений доступ, надіславши письмове повідомлення архівісту. Архівіст, із свого боку, також може звернутися до відповідальної державної установи з проханням переглянути або письмовим повідомленням змінити обмежений доступ до документів. У разі виникнення суперечки між архівістом та відповідальною державною установою з приводу повідомлення про обмежений доступ, вони можуть звернутися за вирішенням суперечки до комітету (п. 19)⁴¹.

У штаті Західна Австралія якщо урядовий документ не є архівним, право доступу до нього визначається «Актом про свободу інформації» (п. 44). Доступ до документів з необмеженим доступом:

1) якщо документу менше 25 років і він не перебуває на зберіганні в архіві, право доступу до нього регулюється «Актом про свободу інформації»;

2) якщо документ зберігається в архіві і йому більше 25 років (навіть якщо він не зберігається в архіві), доступ визначається цим Актом та іншими писаними законами, але «Акт про свободу інформації» не застосовують.

Доступ до документів з обмеженим доступом:

1) право доступу визначає «Акт про свободу інформації»;

2) якщо зберігаються в архіві, це не документ директора або Державного архіву;

3) звергання про доступ робиться згідно з «Актом про свободу інформації» до відповідної урядової організації (п. 46).

Доступ до архівних документів, яким 75 років, відкритий, крім документів із винятково «чутливою» інформацією. Статус таких документів встановлює Комісія з питань документів штата і переглядає його не рідше одного разу на 5 років, поки документи не втратять цей статус. Обмеженим є доступ до документів, що містять інформацію про стан здоров'я особи або її інвалідність (як

визначено чинним законодавством), крім випадків, коли ця особа дозволила доступ, коли інформація у формі, яка не дозволяє встановити особу; коли документам більше 100 років (п. 47–49)⁴².

Згідно з «Актом про документи Території» документ установ відкритий для доступу, якщо пройшло 20 років з дня його створення (якщо це копія, то від створення оригіналу). Згідно з цим актом особа має право доступу до такого документу установи. Акт зобов'язує установу, до якої звернулася особа, допомогти їй зробити запит згідно з цим Актом та виконати його за прийнятний період часу. За зверненням установи директор архіву може оголосити документ таким, до якого застосовуються положення «Акта про свободу інформації» про документи, що впливають на відносини між Австралійським союзом і штатами, на виконання законів та громадську безпеку, на дотримання конфіденційності приватного життя тощо. Доступ до цих документів закривається. Державний архів Території повинен вести реєстр своїх документів, до яких застосовуються положення «Акта про свободу інформації» (п. 26–30). Акт перебачає захист від відповідальності, якщо доступ відкритий. Якщо установа відкриває доступ згідно з цим Актом до документів установи, позов про відшкодування збитків в результаті діффамації (наклепу) або порушення конфіденційності не може бути поданий проти Території, установи, державного службовця з причини надання доступу; позов про відшкодування збитків в результаті діффамації (наклепу) або порушення конфіденційності в зв'язку з публікацією, пов'язаною або яка є результатом надання доступу, не може бути поданий проти автора документа або будь-кого ще, тому що автор або інша особа надали документ установі; надання доступу згідно із законом про діффамацію або порушення конфіденційності не є дозволом або схваленням (затвердженням) публікації документа або його змісту особою, якій надали доступ (п. 31)⁴³.

Доступ до документів надається архівом, якщо документ знаходиться під його контролем, або державною установою. Форми доступу у всіх законах однакові:

- 1) надання можливості переглянути документ;
- 2) надання копії документа;
- 3) якщо документ доступний шляхом застосування обладнання (комп'ютер, проектор), використання цього обладнання;
- 4) якщо запис слів у формі фонозапису або стенографічного запису або інший закодований матеріал, надається письмове розшифрування.

Установа, що надає доступ до документів, має право брати за це плату.

Що стосується федерального закону «Архівний акт» 1983 р., то він не містить положень про керування документаційними процесами в державних установах та про їх обов'язки. Повноваження Національного архіву стосуються тільки передавання документів на архівне зберігання і вилучення їх для знищення. Навчання персоналу, відповідального за організацію роботи з документами, він здійснює на прохання установ. Це пояснюється позицією Бюро державної служба Австралійського Союзу, яке розглядало залучення архівної установи до керування документаційними процесами як втручання у його сферу діяльності. Очевидне рішення включити до закону таке стандартне право та надати його архівній установі Бюро не розглядалося⁴⁴.

Аналіз сучасного покоління законів Австралії, які регламентують роботу зі службовими документами, дозволяє зробити висновок, що ця сфера діяльності розуміється як один з основних чинників забезпечення ефективного, підзвітного державного керування. Предметом правових актів є документ – від часу його створення до функціонування в архівному стані – та обов'язки державних установ щодо цього документа.

¹ Наказ Держкомархіву від 05.04.2002 р. № 21

² *Granström C.* Legal framework for appraisal // *Comma.* – 2002. – No. 1–2. – P. 67–71.

³ *Federal Records Act of 1950* // *U. S. Statutes at Large*, 81st Congress. 2nd session. 1950 – 1951. – Vol. 64. – 1952. – P. 583 – 591.

⁴ *Cook M.* Archives Administration. A Manual for Intermediate and Smaller Organisations and for Local Government. – Folkestone, Kent: Wm Dawson & Sons Ltd, Cannon House, 1977. – P. 13.

⁵ *Public Records Act (NI) 1923.*
– <http://www.proni.gov.uk/NIRMS/1923%20act.pdf>

⁶ *Library and Archives of Canada Act.*
– <http://laws.justice.gc.ca/en/L-7.7/80647.html>

⁷ *Archives Act 1983.*
– <http://scaleplus.law.gov.au/html/pasteact/0/6/top.htm>.

⁸ *Federal Records Act of 1950* // *U. S. Statutes at Large*, 81st Congress. 2nd session. 1950–1951. – Vol. 64. – 1952. – P. 583–591.

⁹ *5 U.S.C. 552, Freedom of Information Act (as amended)* // *Basic Laws and Authorities of the National Archives and Records Administration.* – July 1991. – P. 44–51.

¹⁰ *NARA Basic Laws and Authorities.* – http://www.archives.gov/about_us/basic_laws_and_authorities/basic_laws_and_authorities.html;

NARA Code of Federal Regulations. – http://www.archives.gov/about_us/regulations/subchapter_b.html.

¹¹ *Bureau of Archives and Records Management.* – <http://dlis.dos.state.fl.us/barm> *The State Records Programme.* – <http://www.pd.dgs.ca.gov/recsctr/default.htm>

¹² *Cook M.* Archives Administration. A Manual for Intermediate and Smaller Organisations and for Local Government. –

III. Документознавство: історія, теорія, практика

Folkestone, Kent: Wm Dawson & Sons Ltd, Cannon House, 1977. – P. 15–16.

¹³ Public Records Act (NI) 1923. –

<http://www.proni.gov.uk/NIRMS/1923%20act.pdf>.

¹⁴ Cook M. Archives Administration. A Manual for Intermediate... – P. 17.

¹⁵ Freedom of Information Act 2000. –

<http://www.hms.o.gov.uk/acts/acts2000/20000036.htm>.

¹⁶ Data Protection Act 1998. –

<http://www.opsi.gov.uk/acts/acts1998/19980029.htm>.

¹⁷ The Environmental Information Regulations 2004. –

<http://www.opsi.gov.uk/si/si2004/20043391.htm>.

¹⁸ Lord Chancellor's Code of Practice on the Management of Records under Section 46 of the Freedom of Information Act 2000. – <http://www.nationalarchives.gov.uk/policy/foi/>.

¹⁹ Library and Archives of Canada Act. –

<http://laws.justice.gc.ca/en/L-7.7/80647.html>

²⁰ The Privacy Act. – Ottawa: Minister of Supply and Services Canada, 1991. – 58 p.

²¹ Archives Act 1983. –

<http://scaleplus.law.gov.au/html/pasteact/0/6/top.htm>.

²² State Records Act 1998 (New South Wales). –

<http://www.legislation.nsw.gov.au/maintop/scanact.inforce/NONE/0>.

²³ State Records Act 2000 (Western Australia). –

<http://www.slp.wa.gov.au/statutes/swans.nsf/current%20Legislation>.

²⁴ Public Records Act 2002. –

<http://www.legislation.qld.gov.au/Legislation%20Docs/CurrentP.htm>.

²⁵ Territory Records Act 2002. –

<http://www.legislation.act.gov.au/a/2002-18/200030702-1986/pdf/2002-18.pdf>.

²⁶ Hurley C. From dust-bins to disk-drivers and now to dispersal: the State Records Act 1998 (New South Wales) // Archives and Manuscripts. – November 1998. – Vol. 26, No. 2. – P. 390–409.

²⁷ State Records Act 1998 (New South Wales). –

<http://www.legislation.nsw.gov.au/maintop/scanact.inforce/NONE/0>.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ State Records Act 2000 (Western Australia). –

<http://www.slp.wa.gov.au/statutes/swans.nsf/current%20Legislation>.

³¹ Public Records Act 2002. –

<http://www.legislation.qld.gov.au/Legislation%20Docs/CurrentP.htm>.

³² Territory Records Act 2002. –

<http://www.legislation.act.gov.au/a/2002-18/200030702-1986/pdf/2002-18.pdf>.

³³ State Records Act 1998 (New South Wales). –

<http://www.legislation.nsw.gov.au/maintop/scanact.inforce/NONE/0>. (п. 66); State Records Act 2000 (Western Australia). – <http://www.slp.wa.gov.au/statutes/swans.nsf/current%20Legislation>. (п. 73); Public Records Act 2002. – <http://www.legislation.qld.gov.au/Legislation%20Docs/CurrentP.htm>. (п. 24).

³⁴ Territory Records Act 2002. –

<http://www.legislation.act.gov.au/a/2002-18/200030702-1986/pdf/2002-18.pdf>.

³⁵ State Records Act 1998 (New South Wales). –

<http://www.legislation.nsw.gov.au/maintop/scanact.inforce/NONE/0>.

³⁶ Public Records Act 2002. –

<http://www.legislation.qld.gov.au/Legislation%20Docs/CurrentP.htm>.

³⁷ State Records Act 2000 (Western Australia). –

<http://www.slp.wa.gov.au/statutes/swans.nsf/current%20Legislation>.

³⁸ Territory Records Act 2002. –

<http://www.legislation.act.gov.au/a/2002-18/200030702-1986/pdf/2002-18.pdf>.

³⁹ State Records Act 1998 (New South Wales). –

<http://www.legislation.nsw.gov.au/maintop/scanact.inforce/NONE/0>.

⁴⁰ State Records Act 1998 (New South Wales). –

<http://www.legislation.nsw.gov.au/maintop/scanact.inforce/NONE/0>.

⁴¹ Public Records Act 2002. –

<http://www.legislation.qld.gov.au/Legislation%20Docs/CurrentP.htm>.

⁴² State Records Act 2000 (Western Australia). –

<http://www.slp.wa.gov.au/statutes/swans.nsf/current%20Legislation>.

⁴³ Territory Records Act 2002. –

<http://www.legislation.act.gov.au/a/2002-18/200030702-1986/pdf/2002-18.pdf>.

⁴⁴ Hurley C. From dust-bins to disk-drivers and now to dispersal: the State Records Act 1998 (New South Wales) // Archives and Manuscripts. – November 1998. – Vol. 26, No. 2. – P. 390–409.

Сергій Кулешов

ДОКУМЕНТОЛОГІЯ ЯК НАВЧАЛЬНИЙ КУРС ТА НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА¹

В останні роки у спеціальних наукових публікаціях і на документознавчих форумах активно обговорюються можливості утвердження документології як наукової дисципліни. Промотором цієї ідеї є відомий російський бібліотекознавець і документознавець Ю. М. Столяров. В Україні її підтримує ряд вчених (Г. М. Швецова-Водка, Н. М. Кушнарєнко, М. С. Слободяник), але фактично кожний з них формує власне бачення

структури і завдань документології, а також місце цієї дисципліни в системі наук².

Слід зауважити, що перспективи формування документології обґрунтовувалися і раніше. Наприклад, відомий російський архівознавець Б. І. Лізаров писав про можливість виникнення з такою назвою галузі знань, яка б представила загальну теорію документа, що виникне у процесі міждисциплінарної інтеграції дисциплін, для яких доку-

мент є головним об'єктом дослідження³. У контексті розвитку теоретичних і методичних засад документального забезпечення суспільства прогнозувала утворення інтегрованої документознавчої дисципліни відомий російський документознавець А. М. Сокова⁴. І безперечно своїми витокami сучасна документологія пов'язана з працями П. Отле – фундатора науки про документацію (1930-і роки), і його послідовників, зокрема Я. Мушковського (1940-і роки).

Основна ідея сучасної документології полягає у визнанні легітимності певної синкретичної науки (метанауки) про документ. Така потреба виникає з цілком зрозумілої ситуації: документ у різних науках трактується неоднаково. Історично наукова дисципліна з назвою «документознавство» виникає в СРСР у межах архівознавства. Вона оперує поняттям документа виключно як службового або офіційного (документ є елементом службової документації, який створюється та функціонує в установі до передання в архівний підрозділ установи або до знищення), а також особистого неопублікованого документа, що знаходиться у власності фізичної особи. Водночас з 1970-х років бібліотекознавство та бібліографознавство (виходячи із значного їх зв'язку зі сформованою в СРСР так званою «науковою» інформатикою) також використовують термін «документ» для позначення своїх об'єктів наукового вивчення і практичної діяльності. у ці часи бібліотеки починають комплектуватися не тільки паперовими, а й аудіовізуальними виданнями, а також дисертаціями, звітами про науково-дослідні роботи та дослідно-конструкторські розробки, депонованими рукописами. Зокрема, поповнення фондів такою науковою документацією частково зумовлювалося тим, що окремі бібліотеки (переважно наукові та науково-технічні) стали виконувати функції служб інформації або базових бібліотек для всесоюзних, республіканських чи інших інформаційних органів в Державній системі науково-технічної інформації. До того ж більшість великих бібліотек на той час вже зберігали фонди рукописних книг та архівних документів. Документ став узагальнюючим терміном для позначення сукупності видів одиниць зберігання в бібліотеці, що замінив таку застарілу назву як «книжно-журнальна продукція».

Разом з тим, поява на початку 1990-х років альтернативного документознавства, що вивчає як «опубліковані» (публікації, видання), так і «неопубліковані» (документація) документи була пов'язана не тільки з універсалізацією поняття «документ» (наприклад, у такому формулюванні:

інформація на матеріальному носії, основною функцією якого є її зберігання і передавання у часі та просторі). Вже давно привертає увагу певна спільність в історичній та теоретичній частинах традиційного (класичного) документознавства і такої науки як книгознавство, яке має ґрунтовні зв'язки з бібліотекознавством та бібліографознавством. Це, зокрема, загальні історичні витoki виникнення офіційного документа та книжки, певна подібність способів їх створення та організації зберігання на перших етапах розвитку. Аналогії можна помітити аналізуючи закономірності розвитку потоків документації й публікацій у часі (зростання обсягів потоків, диференціація основних соціальних функцій, типів і видів, зокрема жанрів та номіналів, носіїв інформації), сучасні функції, типологічні схеми документації та публікацій, а також їх характеристики як джерел інформації та складових загальних інформаційних ресурсів. Глобальне поширення документів Інтернет додало, на мою думку, до усталеного поділу документів на «опубліковані» та «неопубліковані» ще один вид – публічний документ в електронній світовій мережі, що не має у своєму оформленні основних ознак публікації (офіційність, позначка права власності тощо). Необхідність дослідження таких документів і у цілому феномена електронного документа (документа з електронним носієм) стимулює формування нових концепцій документознавства.

З іншого боку, існують суттєві відмінності в теоретичних засадах традиційного документознавства і того ж книгознавства або бібліографознавства. Наприклад, вияв таких процесів, як розсіяння (розпорошення) інформації у потоках (документації і публікації), її концентрації або старіння, що досліджуються зазначеними дисциплінами, має неоднаковий характер. По різному проявляються функції документації та публікацій як засобів комунікації (тобто перші внутрішньообігові, другі – зовнішньообігові).

Водночас є всі підстави вважати, що документологія як узагальнена історія та теорія документа має право на життя. Однак, саме цей високий рівень узагальнення і неоднаковий характер низки закономірностей у функціонуванні різних «форм» документа не гарантує їй право бути окремою науковою дисципліною. Для її утвердження має пройти певний час, повинні бути проведені ґрунтовні науковознавчі дослідження, що підтверджують такий її статус. На сьогодні документологія може існувати як сукупність наукових знань з історії та теорії документа⁵, як розділ загального документознавства у межах самого до-

III. Документознавство: історія, теорія, практика

кументознавства. Так, принаймні, доцільно представити її в комплексі навчальних курсів, спрямованих на професійну вузівську підготовку документознавців. Фактично як загальну історію та теорію документа представлено зміст програми курсу «Документологія», розробленої Ю. М. Столяровим і виданої Московським державним університетом культури і мистецтв⁶. На мою думку, загальне документознавство (документологія) є пропедевтичною дисципліною, і після її вивчення майбутніми документознавцями їм можуть викладатися спеціальні (або галузеві) його напрями документознавства. Залежно від спеціалізації це можуть бути управлінське, науково-технічне, картографічне, медичне або аудіовізуальне документознавство. Управлінське документознавство, у свою чергу, може бути загальним курсом для банківського або кадрового документознавства, а науково-технічне – для патентного. Певний досвід апробації такої схеми в українських вузах вже є.

Слід погодитись з Ю. М. Столяровим⁷, що за документознавством слід закріпити статус узагальнюючої науки, а її теоретико-методологічну частину можна назвати документологією. Позитивно слід оцінити тезу вченого щодо необхідності виокремлення напрямів документознавства (він їх називає «частними документоведеннями»), наприклад, управлінського (адміністративного) документознавства або документіки, що вивчає електронні документи (я б назвав його електронним документознавством або повернув для його позначення таку назву як документалістика). Не буду говорити про бібліотечне або бібліографічне документознавство, але архівне документознавство навряд чи варто вилучати з архівознавства, оскільки це фактично і є його теоретична частина. Не можна погодитись з думкою Ю. М. Столярова, що філуменістика, нумізматика або геральдика це також документознавчі дисципліни. Сірникові етикетки, монети чи зображення гербів не є документами (навіть у разі широкого трактування терміна «документ»). Найбільш близька до документознавства боністика, оскільки перші європейські та американські паперові грошові знаки XVII–XVIII ст. власне були документами на пред'явника з підписами і відбитками печаток. І сьогодні межа між тиражованим знаком державної скарбниці (кредитовим білетом, боном), так званими «цінними паперами» й окремими номіналами банківських документів не дуже чітка, що дає підстави говорити про них узагальнено як про грошові документи.

Можливо, виходячи із цих сюжетів, наприклад, управлінське документознавство вийде за «кордо-

ни» безпосередньо управлінської службової документації і буде розглядати такі номінали документів, як закон, указ, постанова й аналізувати процеси їх створення та функціонування в суспільстві. Перспективним є і «політичне» документознавство, спрямоване на вивчення процесів і результатів документування діяльності політичних партій, рухів, громадських організацій й окремих груп громадян. Фахівці з цієї документації будуть повинні уміти не тільки організувати діловодство й роботу архівного підрозділу в партіях або рухах, а й здійснювати збирання, аналіз і зберігання сучасних джерел політичної інформації, документування «усної історії», причому не тільки під час виборчих кампаній чи політичних криз.

Пропозиції деяких вчених-документознавців⁸ спрямовані на визнання документології узагальнюючою наукою, яка має об'єднати всі документознавчі (і не тільки документознавчі) дисципліни. А безпосередньо за документознавством залишиться фактично його сучасна орієнтація на вивчення службової документації, технології різних видів діловодства у зв'язку з архівознавством та архівною справою. Вихід за межі традиційного документознавства пояснюється бажанням утвердити нову наукову дисципліну, а з нею нові наукову та навчальну спеціальності. Такі підходи, як і раніше, апробуються в навчальному процесі. Усвідомлення того, що навіть узагальнююча наукова дисципліна має спиратися на практику, пропонуються нові навчальні курси, зокрема, «Документографія» та «Загальне фондознавство». Ідея цих курсів, як я розумію, надати загальні та відмінні положення описування документів (тобто бібліографічного, археографічного, архівного, музейного описування) і організації одиниць зберігання в архівах, службах діловодства, бібліотеках, органах інформації, музеях тощо. Разом з тим, кількість відмінних рис в цих процесах значно превалює над об'єднувачими тенденціями і зазначені курси навряд чи можуть ілюструвати практичні засади документології. Слід зауважити, що у межах документаційної науки у 1920–1930-х рр. вже було зроблено спробу впровадити у діловодство та архівну справу способи класифікування та індексування видань (УДК), методи організації роботи з бібліотечними фондами. Однак ці намагання виявилися невдалими.

Можливо, що зазначена уніфікація в описаннях може проявитися у майбутньому – під час оформлення метаданих електронного документа і створення загальних електронних інформаційних ресурсів безвідносно від видів джерел інфор-

мації. Загальним науковим напрямом для архівів, бібліотек і музеїв є дослідження способів забезпечення збереженості документів. Однак, якщо не враховувати питання організації контрольних охоронних заходів, то ці проблеми знаходяться у межах компетенції природничих наук.

¹ Короткий виклад виступу на Міжнародній науково-теоретичній конференції «Актуальні проблеми державного управління та документно-інформаційного забезпечення апарату влади» (25–26 квітня 2006 р., м. Київ).

² Див., наприклад: *Швецова-Водка Г. М.* Структура документознавства і його місце серед суміжних наукових дисциплін // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 120–125; *Кушнарєнко Н. М.* Новий етап інституціалізації науки про документ // Там само. – С. 126–130; *Слободяник М. С.* Документологія: Зміст. Перспективи // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2004. – № 4. – С. 4–9.

³ *Илизаров Б. И.* Актуальные теоретические и методологические проблемы советского архивоведения: Учеб. пособие / МГИАИ. – М., 1984. – С. 34.

⁴ *Сокова А. Н.* О возможных направлениях исследований в области унификации систем документации // Унификация систем документации: история, современное состояние, перспективы: Сб. тр. / Главархив СССР. ВНИИДАД. – М., 1989. – С. 8.

⁵ До речі, є оригінальні спроби розробити загальну теорію документа у межах традиційного документознавства. Див., наприклад: *Плешкевич Е. А.* Основы общей теории документа. – Саратов: Науч. книга, 2005. – 242 с.

⁶ Документология: Прогр. для студ., обучающихся по специальности «Документоведение и документационное обеспечение управления» / Сост.: Ю. Н. Столяров; Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – М., 2004. – 19 с.

⁷ *Столяров Ю. Н.* О месте документоведения в системе наук // Документация в информационном обществе: Доклады и сообщения на десятой Межд. науч.-практ. конф. 25–26 ноября 2003 г. / Федеральное архивное агентство. ВНИИДАД. – М., 2004. – С. 284–288.

⁸ Див., зокрема: *Кушнарєнко Н. Н.* Новый этап институционализации науки о документе // Научные и технические библиотеки. – 2005. – № 11. – С. 39.

Петро Марченко

АРХІВНИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ДОКУМЕНТ: XML ІНКАПСУЛЯЦІЯ

Необхідним елементом глобальної мережі електронного урядування є наявність певного стандарту для архівного електронного документа (ЕД) як інформаційного об'єкта, прийнятного для усіх суб'єктів інформаційного обміну. Нині в Україні не існує такого стандарту, що і визначає актуальність питань, пов'язаних із його розробленням. Для створення подібного стандарту в міжнародній практиці широко використовують результати проекту по створенню еталонної моделі архівної інформаційної системи OAIS (Open Archival Information System)¹. Ця модель передбачає при обміні ЕД його інкапсуляцію шляхом формування інформаційних пакетів різного призначення. Відомим прикладом використання інкапсуляції у створенні архівного ЕД як інформаційного об'єкта є стандарт Австралії VERS (Victorian Electronic Records Strategy)². VERS модель архівного ЕД є інкапсульованим ЕД: метадані та ЕД – це єдиний інформаційний об'єкт з унікальним позначенням VEO (VERS Encapsulated Object). Що ж дає впровадження такої моделі архівного ЕД: перше – це вирішити проблему довготривалого зберігання (електронний документ та метадані, що описують середовище його створення та функціонування, існують як одне ціле впродовж усього часу зберігання), друге – це усунення проблем обміну та використання архівного ЕД у глобальній мережі електронного урядування при широкому використанні різних програмно-технічних засобів ство-

рення ЕД та функціонування ЕЦП. У статті розглянуто сутність задачі створення інкапсульованого архівного ЕД та її вирішення з огляду на сучасний стан інформаційних технологій.

Модель архівного електронного документа, як інформаційного об'єкта, що є найбільш прийнятною за результатами багатьох зарубіжних наукових досліджень, є інформаційним об'єктом, котрий має декілька модулів, наприклад: метадані електронного документа, електронний документ, електронно-цифровий підпис.

Сутність задачі створення інформаційного об'єкта з інкапсуляцією архівного ЕД та його метаданих полягає у вирішенні наступних задач:

- об'єднання метаданих ЕД і самого ЕД у інформаційний об'єкт певного формату;
- наявність інтерфейсу, що відкриває можливість реалізувати доступ користувача (клієнта мережі) до певної інформації, що міститься в метаданих та ЕД у відповідності з наданими повноваженнями щодо її використання.

Бажана універсальність, тобто придатність для всіх, або міжоперабельність (забезпечення реалізації на багатьох програмно-технічних платформах) визначається використовуваними форматами для метаданих ЕД, для самого ЕД, ЕЦП та формату їх об'єднання в інформаційний об'єкт. У вирішенні питання вибору форматів потрібно орієнтуватись на відомі міжнародні стандарти, що використовуються для таких об'єктів.

III. Документознавство: історія, теорія, практика

Для представлення метаданих ЕД у світовій практиці використовується мова XML як відкритий формат³ та світовий стандарт для описування інформаційних об'єктів, їхнього оброблення в локальних та глобальній мережах різних платформ. XML дозволяє описування елементів документа та їхніх взаємозв'язків мовою XSD у вигляді схеми метаданих (XML-схема). XML-документ може мати зв'язки з іншими файлами, а також з файлом, що представляє його схему, тобто опис коректної XML структури. Це відкриває можливість перевіряти створювані архівні ЕД як XML-документи з інкапсульованими ЕД на відповідність схемі в процесі інформаційного обміну. Важливо також, що для цього вже розроблено відповідне програмне забезпечення: XML-parsers (XML-аналізатори).

Для ЕД найприйнятнішим форматом є формат PDF/A для довготривалого зберігання електронних документів⁴. Формат має відкриту специфікацію, є стандартом ISO і характеризується як такий, що має властивості:

- PDF формат відноситься до міжоперабельних;
- PDF документи можуть мати таблиці, графіку та текст;
- PDF документи можуть мати гіпертекстові посилання;
- PDF документи захищені від редагування.

PDF має власний формат вбудованих в ЕД метаданих – XMP, але з огляду на необхідність постійного уточнення метаданих у часі виникає проблема перевірки ЕЦП оригіналу як цього вимагає чинне законодавство. ЕЦП як реквізит ЕД це криптографічне перетворення значення хеш-коду файлу, який уже неможливо редагувати, адже в цьому випадку перевірка ЕЦП втрачає сенс.

Використання XML для вирішення задачі створення інкапсульованого архівного ЕД потребує розроблення відповідної XML-схеми, що представляє структурований опис інформаційного об'єкта з включенням документів інших форматів (інкапсуляцію) в XML документ у вигляді послідовного двійкового коду певного XML визначення (CDATA).

Такий вид інкапсуляції передбачає певний інтерфейс доступу до документів. XML підтримує інтерфейс у вигляді DOM (Document Object Model) моделі документа. XML DOM інтерфейс у Internet Explorer дає змогу реалізувати доступ до різних вершин деревовидної моделі документа. Вершинами такого дерева можуть бути будь-які елементи схеми XML-документа, в тому числі і інкапсульовані документи. Це відкриває можливість шляхом вибору певних вершин надавати

користувачеві-клієнту метадані у різних варіантах XML-документа, наприклад, метадані інкапсуляції ЕД, метадані ЕД, метадані ЕЦП та безпосередньо ЕД. Схема інкапсульованого архівного ЕД (ІЕД) представлена на рис. 1.

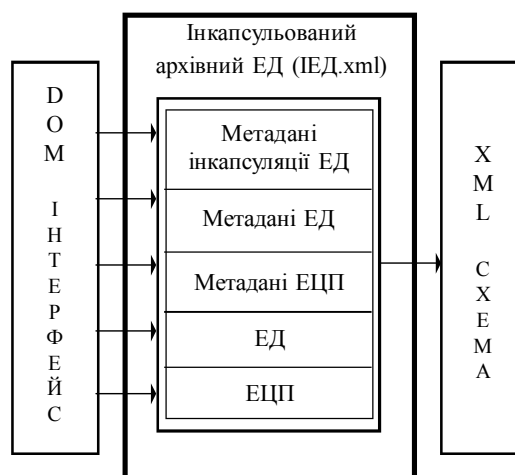

Рис. 1. Схема інкапсульованого архівного ЕД

XML DOM інтерфейс дає змогу організувати багаторівневу структуру доступу: «клієнт» – «сервер доступу» – «файловий сервер сховища ІЕД» та реалізувати діалог клієнта із сервером шляхом конвертації метаданих за запитом відповідно з рівнем повноважень клієнта. Таким чином використання XML DOM інтерфейсу виконує чіткий функціональний розподіл запиту, оброблення запиту та його задоволення з відповідними заходами щодо захисту файлового сервера (див. рис. 2, де SQL – мова запитів).

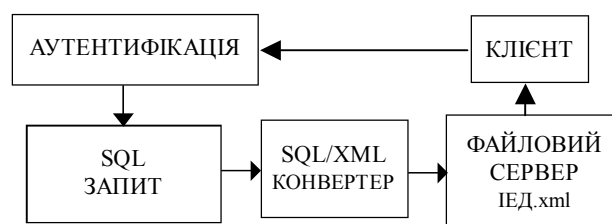

Рис. 2. Схема функціонування в архітектурі «клієнт-сервер»

Використання визначеної у цій статті XML інкапсуляції (DOM інтерфейс, XML схема, об'єднанням метаданих ЕД та самого ЕД в XML форматі) відкриває можливість сформулювати коректний інформаційний об'єкт, який має усі необхідні складові, котрі необхідні в процесі інформаційного обміну та довготривалого зберігання ЕД.

Довідкові визначення:

архівний електронний документ – електронний документ, що підлягає архівному зберігання;

доступ – процедура встановлення зв'язку з програмами та файлами з метою отримання даних, введення даних, зміни даних;

електронний документ (ЕД) – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа (обов'язковим реквізитом ЕД є електронно-цифровий підпис);

електронний цифровий підпис (ЕЦП) – вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується й дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати особу, яка підписує документ;

інкапсуляція ЕД – це об'єднання метаданих ЕД і самого ЕД в інформаційний об'єкт для забезпечення функціонування ЕД в інформаційному середовищі, яке передбачає обмін та міграцію ЕД у поколіннях програмно-технічних засобів упродовж довготривалого часу без змін;

інформаційний об'єкт – електронний документ або група документів, які представлені завдяки обраному формату даних таким чином, що надають можливість адресування та оброблення наявними програмно-технічними засобами;

метадані ЕД – структурована інформація про ЕД, що описує і/або дозволяє користувачеві здійснити пошук ЕД, доступ до ЕД, керування ЕД в інформаційному середовищі та його зберігання впродовж довготривалого часу;

XML (Extensible Markup Language) – відкритий формат описування інформаційних об'єктів консорціуму W3C, що дає змогу реалізувати обмін інформацією між сервером та клієнтом як в локальній так і глобальній мережах.

1. CCSDS 650.0-B-1. (2002). Reference model for an Open Archival Information System (OAIS). The Consultative Committee for Space Data Systems // URL: <http://www.classic.ccsds.org/documents/pdf/CCSDS-650.0-B-1.pdf>

2. PROS 99/007. Standard for the management of electronic records, v. 1.2. // URL: <http://www.prov.vic.gov.au/vers/standards/pros9907.htm>

3. Основи XML // URL: <http://www.microsoft.com/rus>

4. PDF as a Standard for Archiving // <http://www.adobe.com/products/acrobat/pdfs/pdfarchiving.pdf>

5. Shepard T. Universal Preservation Format (UPF): conceptual framework, *RLG DigiNews*, 2 (6), URL: www.rlg.org/preserv/diginews/diginews2-6.html

¹ CCSDS 650.0-B-1. (2002). Reference model for an Open Archival Information System (OAIS). The Consultative Committee for Space Data Systems // URL: <http://www.classic.ccsds.org/documents/pdf/CCSDS-650.0-B-1.pdf>

² PROS 99/007. Standard for the management of electronic records, v. 1.2. // URL: <http://www.prov.vic.gov.au/vers/standards/pros9907.htm>

³ Основи XML // URL: <http://www.microsoft.com/rus>

⁴ PDF as a Standard for Archiving // <http://www.adobe.com/products/acrobat/pdfs/pdfarchiving.pdf>

Валентина Корнієнко

ДЕПОНУВАННЯ НАУКОВИХ РУКОПИСІВ – НАДІЙНИЙ ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Досліджується розвиток системи депонування наукових рукописів на сучасному етапі в Україні та створення вітчизняного реферативного журналу «Депоновані наукові роботи» з метою насамперед збереження інтелектуальної наукової власності вчених та фахівців.

Проблеми інформаційного забезпечення виникли в Україні у пострадянський період, в зв'язку з відсутністю єдиної науково-технічної інформаційної системи. Для подолання труднощів у бібліотечно-інформаційному забезпеченні користувачів необхідно було на базі колишньої республіканської системи створити тепер уже національну систему науково-технічної інформації (НСНТІ), яка організує висхідний і низхідний потоки первинних і вторинних документів усіх видів і типів. Це стосується і великого класу неопублікованих

документів, що містять цінну наукову і технічну інформацію, відображену в різних матеріалах, зокрема й наукових рукописах¹.

Радянська державна система науково-технічної інформації (ДСНТІ) та її підсистема депонування наукових рукописів (ДНР) була зруйнована. Утім і на початку 90-х років система депонування наукових рукописів попри численні ускладнення продовжувала функціонувати, зберігаючи висхідний потік первинних документів. Фахівці, підтримуючи професійні контакти, доклали неймовірних зусиль, щоб не переривати, документні потоки реферативної інформації, спрямовані на всеросійські інформаційні центри, налагоджуючи таким чином міждержавні зв'язки.

В Україні постала дилема: повністю, як і раніше, покластися тільки на всеросійські центри

III. Документознавство: історія, теорія, практика

інформації, чи починати створювати свою вітчизняну систему депонування з урахуванням системно-інформаційних змін.

У 90-ті рр. минулого століття розпочався новий період у розвитку депонування наукових рукописів, істотною відзнакою якого є створення національної підсистеми депонування наукових рукописів як складової частини НСНТІ. В цей же час ряд республік СНД не тільки продовжували підтримувати робочі контакти, а й вирішували питання депонування наукових рукописів.

Зазнала суттєвих змін і російська система депонування рукописів. Через недостатнє фінансування ряд інформаційних органів (раніше мали статус всесоюзних), зокрема, Центральний інститут наукової інформації з будівництва та архітектури (ЦНІБ); Всеросійський науково-дослідний інститут інформації техніко-економічних досліджень із сільського господарства (ВНДІТЕДСГ); Всеросійський науково-дослідний інститут медико-технічної інформації (ВНДІМІ); Інформаційний центр з проблем культури та мистецтва Державної бібліотеки Росії (Информкультура) та ін., припинили публікувати покажчики про депоновані рукописи на традиційних носіях і перейшли до створення баз даних (БД), забезпечуючи користувачів і абонентів інформацією про нові надходження документів тільки на електронних носіях. Перехід галузевих інформаційних центрів лише на автоматизовані технології, на перший погляд, здавалось б розширював можливості сервісних послуг. Проте відсутність опублікованих рефератів позбавила вчених, у тому числі й України, можливості одержання необхідної інформації про дослідження у таких наукових напрямках як медицина, сільське господарство, будівництво, архітектура, літературознавство, мовознавство, мистецтво, телебачення, кінематографія, архівознавство тощо. Процес забезпечення оперативного доведення до широких наукових кіл інформації про надходження нових рукописів ускладнювався не тільки через те, що з ряду наукових галузей не було можливостей опублікувати реферати, а й з причини значного збільшення строків публікації покажчиків із сигнальною інформацією, рефератів у реферативному журналі (РЖ) та їхньої доставки передплатникам. Ускладнювалися й міждержавні фінансові взаєморозрахунки. Все це прискорило процес створення вітчизняної підсистеми депонування наукових праць в Україні².

Попри вищезазначені труднощі необхідно було знаходити можливості прискорити доведення інформації про наукові розробки і нововведення до вчених і фахівців, враховуючи скорочення

строків їх впровадження у виробництво. Як відомо, обсяг нових дослідницьких матеріалів подвоюється кожні півтора роки³. Ці тенденції треба було врахувати при створенні такої підсистеми як депонування наукових праць. Необхідно було вивчити також діючі інформаційні, бібліотечні, архівні та інші системи, що функціонують за рубежом та в країні. З огляду на досвід російських колег щодо організації аналогічної підсистеми депонування рукописів слід було розробити механізм, який би не тільки приводив у рух документопотоки, а й забезпечував ефективне функціонування підсистеми. Отже, потрібна була насамперед розробка нормативних й інструктивно-методичних документів, на основі яких можливе створення вітчизняної підсистеми депонування як складової частини НСНТІ.

На початку 90-х рр. створенню в Україні Національної системи науково-технічної інформації сприяло розроблення законодавчих основ. Так, у 1992 р. набув чинності Закон України «Про інформацію»⁴, а у наступному 1993 р. – Закон України «Про науково-технічну інформацію»⁵. Закон «Про науково-технічну інформацію» забезпечив державну підтримку науково-інформаційної діяльності шляхом створення та розвитку національної системи науково-технічної інформації. З прийняттям цього Закону держава тим самим сприяє ефективному використанню державних ресурсів науково-технічної інформації, створюючи реєстраційно-обліковий механізм, який допомагає збиранню, опрацюванню та інформуванню фахівців і науковців про виконані наукові розробки, дисертаційні дослідження та інші види дослідницьких робіт. Цей же нормативний документ визначає один з основних напрямів НСНТІ – аналітико-синтетичне опрацювання першоджерел, у тому числі й реферування опублікованих і неопублікованих документів на території України⁶, подальшу інтеграцію в інші національні бібліотечно-інформаційні та архівні системи⁷.

Це безпосередньо стосується і такого виду документа як депоновані рукописи, фондоутримувачем яких є Державна науково-технічна бібліотека України (ДНТБ України, раніше – Державна республіканська науково-технічна бібліотека).

Першим документом, який регламентував діяльність ДНТБ України як центра з депонування наукових праць у пострадянський період, стала «Інструкція про порядок депонування наукових робіт у ДНТБ України»⁸. В інструкції викладено технологію реєстрації рукописів, у додатках наводяться основні приклади бібліографічного опису. Цей інструктивно-методичний документ

затверджено директором бібліотеки, проте його слід було затверджувати на рівні вищої інстанції, тобто в Міністерстві освіти і науки України, Вищій атестаційній комісії України (ВАК) та ін. Цей інструктивно-методичний документ функціонував як тимчасова інструкція про порядок депонування наукових праць.

Розв'язанню проблем сприяє «Положення про Національну систему науково-технічної інформації України» затверджене наказом Міністерства України у справах науки і технологій від 04.09.97 № 248 (далі – Положення) та розробка вітчизняної технології депонування рукописів. У Положенні визначено основні завдання системи: одержання, опрацювання, зберігання, розповсюдження та використання інформації. Згідно з Положенням функції реєстрації рукописів покладаються на Центр депонування наукових рукописних робіт (Центр ДНПП) з природничих та технічних наук при ДНТБ України. Тобто документ юридично закріпив статус центру. Однак у документі не відображено реальний стан справ, який склався вже на початку 90-х рр. Висхідний потік рукописів, що надходили до ДНТБ України, після розпаду союзу, вбирав весь спектр наукових досліджень, що проводяться в Україні, за винятком праць з нафтової, нафтопереробної та нафтохімічної промисловості які реєструє галузевий центр-депозитарій – Науково-дослідний інститут техніко-економічних досліджень з хімічного та нафтохімічного машинобудування (НДІТЕХІМ). Положення значно розширило можливості розроблення інструктивно-методичних документів у цьому напрямку, сприяло проведенню науково-дослідної роботи в зазначеній сфері.

Наступну спробу з розроблення інструктивно-методичних документів щодо депонування у середині 90-х рр. ХХ ст. здійснив Український інститут науково-технічної і економічної інформації (УкрІНТЕІ), яким було розроблено проект «Інструкції про порядок депонування наукових рукописних робіт» (далі - Інструкція), створено проект «Положення про систему депонування наукових рукописних робіт в Україні» (далі – Положення). Комплексне розроблення обох проектів є позитивним фактором, оскільки це дозволило взаємодоповнити ці документи. Відзначимо, що в проекті Положення вперше закладено структуру системи депонування наукових рукописів в Україні з урахуванням всіх інформаційних рівнів. Згідно з проектом система є багатогалузевою і міжвідомчою. Вона складається: з Головного центру-депозитарію наукових рукописних робіт – ДНТБ України, галузевого центру-депозитарію – НДІТЕХІМ,

організацій-депонентів, авторів наукових рукописних праць. Організаціями-депонентами є територіальні та головні галузеві органи НТІ, вищі навчальні заклади, редакції наукових, науково-технічних журналів, науково-дослідних установ та організацій. Положенням вперше було передбачено, що центр-депозитарій повинен розвивати міжнародну співпрацю у використанні депонованих наукових праць; здійснено розмежування основних завдань, прав і обов'язків між центрами-депозитаріями, організаціями-депонентами та персонально авторами. Розроблення цих проектів фінансував Державний комітет України з питань науки, техніки та промислової політики.

У 1996 р. доопрацювання вищеназваних проектів документів було проведено у ДНТБ України. В процесі роботи над ними було виявлено деякі неточності й неприпустимі помилки. Це насамперед стосується питання права інтелектуальної власності на рукописи наукових робіт. Згідно з проектами, що пропонувалися УкрІНТЕІ, це право переходило до інституту, що суперечить не тільки вітчизняному, а й міжнародному законодавству.

В процесі доопрацювання проектів нормативно-інструктивних документів, тобто Положення та Інструкції, ДНТБУ були внесені істотні поправки у відповідності з вимогами чинного законодавства та тенденціями розвитку депонування в Україні, передусім із Законами «Про авторське право і суміжні права»⁹, «Про науково-технічну інформацію»¹⁰, «Про Національну програму інформатизації»¹¹, «Про бібліотеки і бібліотечну справу»¹², іншими законодавчими документами, такими як, наприклад, постанови Верховної Ради України «Про участь України у Всесвітній конвенції про авторське право 1952 року»¹³, «Про Основні напрями зовнішньої політики»¹⁴ та «Положенням про Національну систему науково-технічної інформації України» тощо.

У варіанті, що пропонується до проекту Інструкції, доопрацьованому ДНТБ України, внесено важливу пропозицію про затвердження датою пріоритету дату реєстрації рукопису. Це викликано необхідністю захисту авторського права, тобто інтелектуальної власності вчених і розробників.

Внесення змін до проектів Інструкції та Положення має позитивно вплинути на подальший розвиток вітчизняної підсистеми депонування наукових рукописів. З метою подальшого поліпшення якості наукових рукописів, що підлягали депонуванню, в проекті Інструкції передбачалось незалежне рецензування, яке повинно здійснювати провідні вчені відповідної галузі знань, які працюють в інших організаціях (науковому, науково-

III. Документознавство: історія, теорія, практика

дослідному інституті, редакції наукового чи науково-технічного журналу).

Позицію ДНТБ України, у функції якої входить збір наукових рукописів, оприлюднення інформації про їх надходження до фонду та збереження авторського права на наукові праці, підтримала Вища атестаційна комісія України. ВАК схвалив ініціативу ДНТБ України із забезпечення охорони авторського права з часу реєстрації рукопису. В листі від 20 листопада 1996 року «Про депонування наукових робіт в ДНТБ України», надісланому до Державного комітету з питань науки, техніки та промислової політики, підтримав пропозицію ДНТБ України з важливого юридичного аспекту – збереження і захисту інтелектуальної власності насамперед науковців та інтересів держави згідно з чинним законодавством.

У доопрацьованому ДНТБ України проекті «Інструкції про порядок депонування наукових рукописних робіт» порівнянню з Інструкцією 1993 р.¹⁵ значно розширено права ДНТБ України як Центру депонування наукових рукописних робіт. Відзначимо: цим проектом передбачалося, що головний Центр депонування наукових рукописних робіт України випускатиме бібліографічний посібник. Оскільки в проекті Інструкції не було визначено форму посібника бібліотека внесла в проект уточнення. У бібліографічному посібнику мали публікуватися реферати рукописів, що надходять до фонду для подальшого обміну аналітико-синтетичною інформацією з іншими країнами, тобто видавати реферативний журнал, який би охоплював усі наукові галузі знань. У перспективі бібліотека планувала публікацію рефератів у новому бібліографічному покажчику українською, російською та англійською мовами. В проекті Інструкції передбачалась і розробка новітніх, тобто комп'ютерних бібліотечно-інформаційних технологій, необхідних насамперед при опрацюванні рукописів, розробленні оригінал-макетів бібліографічних покажчиків і створенні БД.

Справа в тому, що з 1992 р. ДНТБ України через відсутність фінансування припинила видання бібліографічного покажчика «Депонированные научные работы, поступившие в республиканский СИФ», де друкувалася лише сигнальна інформація про наукові рукописи з питань техніки й природознавства.

Виданий 1997 р. перший номер вітчизняного РЖ «Депоновані наукові роботи» (ДНР) включав реферати та анотації про наукові рукописи, які надійшли до ДНТБ України і пройшли повний технологічний цикл державного депонування, і, таким чином, забезпечував охорону авторського пра-

ва на інтелектуальну власність. Реферативний журнал відбивав аналітико-синтетичну інформацію з усіх наукових напрямів з паперовою основою і на електронних носіях¹⁶, що є вагомим досягненням у галузі вітчизняної бібліографії.

Фахівці ж УкрІНТІ не змогли розробити нову технологію публікації рефератів рукописів у повному обсязі. Часткове їхнє друкування у збірниках експрес-інформації, що видавались інститутом деякий час, було лише спробою повернення до минулої союзної технології. Інститут налагодив публікацію рефератів переважно з техніки. Інші масиви документів приречені були на забуття, а автори позбавлялися права доведення інформації про результати своїх досліджень до наукової громадськості.

Реально досягти мети, тобто довести інформацію до науковців і фахівців, вдалося тільки після створення і випуску вітчизняного журналу «Депоновані наукові роботи», що видається ДНТБУ. Його вихід розв'язував проблему комплексно, що дало змогу, передусім:

- відобразити максимально повно висхідний потік вітчизняних наукових рукописів у одному окремому інформаційному виданні;
- забезпечити абонентів і користувачів вичерпною реферативною інформацією про рукописи, що надходять у центр-депозитарій як з паперовою основою, так і на електронних носіях;
- спростити процес надання депонованим рукописам статусу опублікованих праць і таким чином, забезпечити їм науковий пріоритет.

Правильність прийнятого рішення, тобто видання вітчизняного РЖ, підтверджують і висновки, зроблені дослідниками в галузі бібліографознавства, зокрема, Г. Швецовою-Водкою¹⁷ та іншими фахівцями, які відзначали, що об'єкт поточної державної бібліографії постійно збільшується у кожній країні за рахунок постійного розширення кола документів, що обліковуються.

У ході історичного розвитку об'єкт бібліографічного обліку постійно урізноманітнюється. Цей процес відбувається й нині. Виникнення й розповсюдження кожного нового виду документа обумовлено суспільними потребами, які диктують необхідність бібліографування різних видів документів.

В результаті розробки проектів нормативно-методичних документів у 2003 р. видана «Інструкція про депонування наукових робіт в ДНТБ України». В Інструкцію (2003) внесені основні поправки, які насамперед гарантують захист авторського права науковців і фахівців, а також передбачена сучасна комп'ютерна технологія опрацювання наукових рукописів.

Отже, система депонування наукових рукописів виконує важливі соціальні функції: інформаційні, правові і меморіальні.

Нормативна база і розроблені проекти інструктивно-методичних документів з депонування наукових рукописів потребують доопрацювання з метою подальшого вдосконалення системи депонування наукових праць, для сприяння одержання ними у кінцевому підсумку конкурентноспроможного вітчизняного наукоємного продукту та юридичних механізмів його захисту в умовах ринкових відносин.

Як би не змінювалася вітчизняна система депонування, важливо, щоб вона захищала інтереси вчених і практиків, які несуть нові знання науковому суспільству і людству в цілому.

¹ Корнієнко В. Проблеми створення українського реферативного журналу «Депоновані наукові роботи» // Вісн. Книжкової палати. – 1998. – № 5. – С. 18.

² Там само. – С. 18–19.

³ Дарлін Э. Уэнганд. Управление современной публичной библиотекой, Стратегия развития. – М., 1997. – С. 111.

⁴ Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ // Україна: інформація і свобода слова. – К.: Молодь, 1997. – С. 58–78.

⁵ Про науково-технічну інформацію: Закон України від 25 червня 1993 р. № 3323-ХІІ // Законодавство – бібліотекам України: Довідк. видання / НПБУ. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 44–49.

⁶ Там само.

⁷ Галузева система науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства. Структура та основні на-

прями функціонування. СОУ 92.5-22892594-001-2004. – Чинний від 2005-01-01. – К.: Держкомархів України, 2005. – С. 4.

⁸ Інструкція про порядок депонування наукових робіт у ДНТБ України / ДНТБ. – К., 1993. – 20 с. (Машинописний варіант).

⁹ Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3793 // Законодавство – бібліотекам України: Довідк. видання / НПБУ. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 49–52.

¹⁰ Про науково-технічну інформацію: Закон України від 25 червня 1993 р. № 3323-ХІІ // Законодавство – бібліотекам України: Довідк. видання / НПБУ. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 49–52.

¹¹ Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР // Там само. – С. 101–110.

¹² Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України від 27 січня 1995 р. № 33195-ВР // Законодавство – бібліотекам України: Довідк. видання / НПБУ. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 61–70.

¹³ Про участь України у Всесвітній конвенції про авторське право 1952 року: Постанова Верховної Ради України від 23 грудня 1993 р. № 3794-ХІІ // Україна: інформація і свобода слова. – К.: Молодь, 1997. – С. 498.

¹⁴ Про Основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. № 3360-ХІІ // Україна: інформація і свобода слова. – К.: Молодь, 1997. – С. 490–491.

¹⁵ Інструкція про порядок депонування наукових робіт у ДНТБ України / ДНТБ. – К., 1993. – 20 с. (Машинописний варіант).

¹⁶ Корнієнко В. Проблеми створення українського реферативного журналу «Депоновані наукові роботи» // Вісник Книжкової палати. – 1998. – № 5. – С. 18.

¹⁷ Швецова-Водка Г. М. Бібліографічні ресурси України: загальна характеристика: Навч. посібник. – Рівне, 2000. – С. 28, 78.

Юрій Палеха

ВПРОВАДЖЕННЯ ЦІЛІСНОЇ СИСТЕМИ КЕРУВАННЯ ДІЛОВОДСТВОМ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Корпоративна культура і питання виживання підприємства на ринку певною мірою залежать від культури виконання ділових операцій, хоча іноді вважають, що це просто перекладання документів з місця на місце, яке робиться нібито незалежно від більш важливих справ. В основі сучасної культури керування діловодством має бути розуміння тієї ролі, яку документна інформація відіграє в досягненні мети діяльності підприємства.

Документна інформація в менеджменті дає можливість правильно орієнтуватись у конкурентному середовищі, яке постійно змінюється, пропонувати й аналізувати його, планувати найдоцільніші управлінські дії, організувати і контролювати їх виконання, визначати ефективність

діяльності тощо. Разом з тим «Менеджмент, – як зазначає Н. М. Гончарова, – стає ефективним тоді, коли за наявності мінімальних за обсягом, але важливих за змістом первинних джерел інформації можуть бути прийняті адекватні рішення відповідно до визначених цілей»¹.

За сучасних умов культура керування діловодством представляє чітко розроблену систему знань, навичок та вмінь керівника персоналу щодо організації ефективного керування людськими й документно-інформаційними ресурсами на основі впровадження новітніх інформаційних технологій та інноваційно-аналітичних методів опрацювання документів, в т. ч. електронних. Комплексний підхід до побудови на підприємстві раціональної роботи з документацією передбачає впровадження

III. Документознавство: історія, теорія, практика

цілісної системи керування документаційним забезпеченням (СКДЗ) його діяльності.

Впровадження СКДЗ має починатися з розроблення стратегії її впровадження, що включає раціоналізацію діючої системи менеджменту в організації і його документаційного забезпечення, тобто з оптимізації системи керування та існуючих схем роботи з документами. Досконала побудова такої системи потребує впровадження єдиних правил роботи з документами в усіх підрозділах організації, побудови єдиної корпоративної моделі керування діловодством, а не впорядкування окремих ділянок роботи з документами.

Головне завдання у розробленні стратегії впровадження СКДЗ має виконувати служба діловодства (її керівник), оскільки саме вона буде її основним користувачем. Від того, наскільки грамотно в організації буде розроблена стратегія впровадження системи керування документаційним забезпеченням й залежатиме результат її діяльності. Строки впровадження будуть залежати від якості підготовки фахівців, тобто від того, наскільки добре вони знають свою справу, а також від специфіки діяльності самого підприємства.

Стратегія впровадження СКДЗ, має містити всі необхідні елементи циклу керування будь-якою діяльністю, зокрема:

- збирання і аналізування інформації, уточнення її призначення;
- визначення кінцевої мети впровадження;
- з'ясування відмінностей між можливими і бажаними результатами;
- експертну оцінку альтернативних варіантів;
- розроблення стратегічного плану;
- організування виконання запланованих заходів;
- врахування особливостей перехідного періоду;
- аналізування поточних проблем і коригування плану.

Збирання інформації та уточнення її призначення. Перед початком розроблення плану впровадження СКДЗ керівник підприємства, зібравши потрібних фахівців, повинен визначити місце, яке займає організація в інформаційному просторі. Він мусить запропонувати колегам своє бачення перспектив вдосконалення документаційного забезпечення керування підприємства, надати загальне описання альтернативних шляхів їх досягнення. Основою для цього можуть бути як спеціальні дослідження традиційної організації діловодства та існуючих інформаційних технологій, проведені працівниками чи сторонніми фахівцями, так і певні наукові розробки в цьому напрямі.

В нагоді можуть стати також пропозиції співробітників, які усвідомлюють необхідність вдосконалення існуючого документаційного забезпечення менеджменту. У процесі обговорення проекту впровадження СКДЗ можуть виникати суперечності, різні точки зору, сплески емоцій, відбуватися взаємокоригування позицій. Можуть пропонуватися і заслуховуватися нереальні, на перший погляд, пропозиції та ідеї, інтуїтивні прогнози, що можуть дати поштовх до реальних перетворень. Разом з тим проект стратегії впровадження СКДЗ часто важливіший, ніж сам план, оскільки дає можливість спрогнозувати, яким буде підприємство через визначений термін, у чому основна відмінність між майбутнім і теперішнім станом і в якому напрямі необхідно рухатися.

Етап збору й аналізу інформації та прогностичного його забезпечення в інформаційному менеджменті займає особливе місце. Він включає всю сукупність маркетингових досліджень – розрахунки тенденцій розвитку інформаційного простору і аналіз його сегментів; оцінку інноваційних, виробничих і фінансових можливостей підприємства, визначення стану макроекономічного середовища. Маркетингові дослідження необхідно здійснювати на підставі наявної документації, ретельного аналізу діяльності підприємства, а також узагальнених даних розвитку галузі і країни в цілому, що дає змогу виділити необхідні зони та окремі сегменти, доступні для проведення подальших операцій. Аналіз поточних значень параметрів і їх прогноз дають можливість сформулювати «стратегічний фокус» – пріоритетний напрям, на якому мають бути сконцентровані і увага, і наявні ресурси.

Призначення СКДЗ полягає в сприянні виконанню місії і зобов'язань підприємства, вона має працювати як на його благо, так і бути корисною для споживачів, постачальників, партнерів. В основу розроблення стратегії її впровадження мають бути закладені загальні принципи, якими необхідно скористатися керівникові, для побудови досконалого забезпечення менеджменту на основі застосування найефективніших засобів організації роботи як з людьми так і з документацією. Має бути розроблений перелік основних правил, положень і факторів, що сприяють впровадженню інновацій і визначають досягнення кінцевої мети. Лише коли стратегія впровадження буде зрозумілою, її можна використовувати як основу для створення системи².

Не зважаючи на певний ризик, впровадження СКДЗ, особливо в часи стрімкого розвитку інформаційного простору, змусить наявний кадровий потенціал підприємства, реалізовувати нові ідеї й освоювати передові технології.

2. *Визначення кінцевої мети впровадження.* Визначення кінцевої мети впровадження СКДЗ підприємства – це визначення рівня його стратегічної переваги порівняно з конкурентами у якийсь конкретний розрахунковий проміжок часу. Такий рубіж можна подолати, зайнявши стійке місце на ринку завдяки якості підготовки, обробки і пересування документів, створення заявленого іміджу, меншій собівартості власного товару порівняно з товаром конкурентів, своєчасному реагуванню на інформаційні потреби споживачів і задоволення їх запитів.

Оскільки процес розвитку підприємства ніколи не припиняється, то насамперед потрібно визначити рівень запланованих змін завдяки впровадженню системи, звернувшись, наприклад, до кількісних або якісних показників. Пріоритети при цьому мають бути обмежені оскільки одночасна реалізація кількох стратегічних цілей практично нереальна. Саме у такий спосіб буде дотримано основний принцип стратегічного планування – принцип селективності з орієнтацією на глобальні цілі.

Необхідно вивчати не тільки стан ринку, а й його особливості, можливості своїх партнерів і конкурентів, технологічні нововведення і багато інших специфічних чинників, володіючи якими, можна обрати альтернативний варіант. Спочатку цілі можуть бути нечітко окреслені, але згодом, у процесі розроблення стратегічного плану розвитку, вони стануть зрозумілішими, з'явиться чіткість перспективи та план дій, що і як потрібно робити.

3. *З'ясування відмінностей між можливими і бажаними результатами.* Стратегічне планування – це довгострокове комплексне планування, зорієнтоване на кінцевий результат. Отже, необхідно ясно собі уявити, що для досягнення успіху потрібно чітко розуміти відмінність між можливими і бажаними результатами впровадження СКДЗ. З цієї метою має здійснюватись як стратегічне, так і тактичне планування, які доповнюють одне одного.

Тактичні розробки стратегічного плану впровадження СКДЗ мають проводитись вже без зайвих емоцій на основі здорового глузду і точних економічних розрахунків. Досконало поставлене тактичне планування – не що інше, як поетапне перетворення в життя наміченої стратегії. Конкретні оперативні плани допоможуть проводити намічені перетворення, одержуючи той або інший проміжний результат. Завдання керівника при цьому – постійно контролювати загальний хід виконання стратегічного плану, враховувати відмінність між можливими і бажаними результатами, завжди бути інформованим про поточний стан

справ на кожній ділянці. При такому підході можна досить точно вносити своєчасні корективи не тільки у методи, а й у саму стратегію і досягти запланованого результату³.

4. *Експертна оцінка альтернативних варіантів.* Перед впровадженням СКДЗ необхідно мати достатньо матеріальних ресурсів, апаратних та програмних засобів для її підтримки в робочому стані. Вибір програмного забезпечення системи передбачає значні витрати часу і ресурсів, оскільки всі виробники будуть стверджувати, що їх розробки є найбільш зручними та економічно ефективними. Постачальники готових систем будуть також пропонувати різноманітні графічні інтерфейси, численні функції аналізу тощо.

Для вибору раціонального програмного забезпечення, яке б відповідало наміченим вимогам СКДЗ, слід користуватись такими основними правилами:

- а) з'ясувати характер діяльності фірми-покупця.
- б) проаналізувати вимоги до можливостей інформаційного продукту.
- в) розробити технологічну частину плану.
- г) визначити і реально оцінити свій бюджет.
- д) звузати межі пошуку.
- е) виважено перевірити програмні продукти.
- є) з'ясувати юридичні питання угоди.

5. *Розроблення стратегічного плану.* Впровадження СКДЗ, як правило, розраховується на кілька років, виходячи з врахування загальної ситуації на ринку, тенденцій розвитку інформаційних технологій, концепції і напрямів розвитку національного господарства в цілому. Документально стратегія впровадження системи може оформлюватись у вигляді плану концепцій, програм розвитку або протоколів намірів. Але у будь-якому разі мета розроблення стратегії впровадження СКДЗ має бути тісно пов'язана з її призначенням і відповідати найбільш раціональному створенню та обігу документів, забезпечувати ефективне керування підприємством для виконання його основної місії. Завдяки впровадженню системи співробітники підприємства зможуть значно поліпшити свої знання та вміння щодо роботи з сучасною документною інформацією та особливостями застосування технологічних методів її опрацювання.

Розроблення стратегічного плану впровадження СКДЗ має включати: вибір способу дій, програм і процедур досягнення цілей; добір працівників для виконання накреслених завдань; визначення видів необхідних ресурсів, їх розподіл; побудову процедур прийняття рішень; організацію виконання тактичних завдань. План, у якому йдеться про інновації, створення нової продукції з ви-

III. Документознавство: історія, теорія, практика

користанням сучасних технологій, реорганізацію в застарілих структурах, додаватиме впевненості співробітникам і стане привабливим ще й тому, що це реклама, символ. Він буде також, перевіркою посвячення співробітників в основні ідеї і напрями розвитку підприємства, а головне – виправдання виконання невідкладних дій.

Працюючи над оперативними планами впровадження системи документаційного забезпечення керування, потрібно зберігати в таємниці пакет стратегічних цілей і свої розробки, оскільки дотримання цього: визначає можливу опозицію і шляхи її дії; створює бачення перспектив розвитку і шляхів їх досягнення конкурентами; зменшує безпеку, оскільки можуть бути спроби викрадення таємниці; знімає необхідність пошуку інших шляхів розв'язання проблеми. Обсяги стратегічних і оперативних планів залежатимуть від того, як і де в першу чергу планується впроваджувати систему, в усіх підрозділах підприємства чи лише в головному.

6. *Організування виконання запланованих заходів.* Перед виконанням запланованих заходів необхідно чітко визначити повноваження тих чи інших служб та працівників протягом часу впровадження системи. Загальне керування має здійснюватися керівником служби діловодства (загального відділу), до обов'язків якого входить контроль і розроблення стратегії, процедур і правил з визначеними в положенні принципами. У разі відсутності керівника його обов'язки мусять делегуватись тому чи іншому заступнику відповідно до чинних повноважень. Усі керівники відділів і підрозділів підприємства повинні нести відповідальність за дотримання принципів та напрямів впровадження системи.

Впровадження СКДЗ треба здійснювати таким чином, щоб у якомога більшої кількості працівників була можливість зробити свій внесок у досягнення корпоративних цілей. Співробітник лише тоді буде «посвяченим» до корпоративних заходів, коли він ототожнюватиме себе із змістом останніх і відчуватиме певний емоційний зв'язок з ними.

СКДЗ мусить будуватися на дотриманні існуючих в організації наказів і розпоряджень, положень, а також вимог чинних вітчизняних законів, стандартів, правил, норм та інструкцій. Метою стандартизації, згідно з статтею 5 Закону України «Про стандартизацію», повинно стати створення умов для раціонального використання всіх видів національних ресурсів та відповідності об'єктів стандартизації своєму призначенню, сприяння усуненню технічних бар'єрів тощо. Оскільки все більше вітчизняних підприємств вже сьогодні атестується згідно з системами керування якістю (вимоги між-

народних стандартів ISO-9001 та ISO-14001), в питаннях документаційного забезпечення менеджменту необхідно прискорити розробку своїх національних стандартів відповідно до вимог ISO-15489.

7. *Враховування особливостей перехідного періоду.* Залежно від розміру запланованих змін і швидкості просування до досягнення стійкої стратегічної переваги можлива робота підприємства в так званій «перехідний» період. Виходячи з цього, при розробленні стратегічного плану впровадження СКДЗ необхідно:

— скласти окремий план роботи підприємства і його підрозділів у перехідний період;

— враховувати, що робота деяких підрозділів у перехідний період може бути значно напруженішою, ніж на кінцевому етапі;

— виважено ставитися до працівників, які важко адаптуються до нових умов роботи, взяти їх під належний контроль;

— постійно контролювати роботу всіх підрозділів у перехідний період, який може бути досить тривалим і складним, оперативно реагуючи на можливі відхилення від запланованого графіка впровадження системи.

8. *Аналізування поточних проблем і коригування стратегічного плану.* Інколи добре продумані стратегічні розроблення зазнають невдач через недостатній контроль за їх впровадженням протягом усього часу просування до накресленої мети. Тому завжди має бути зрозуміло, хто виконує те або інше доручення, до якого часу і в що це обходиться у вартісному вираженні.

Якщо не контролювати, що зроблено і робиться, неможливо зробити правильні висновки щодо отримання кінцевих результатів. Більше того, без контролювання діяльності можна зробити ті є самі помилки при подальшому плануванні. Хід впровадження СКДЗ має регулярно переглядатись і на підставі аналізу та рекомендацій керівників підрозділів – змінюватись. Повноваження керівника служби діловодства в цьому питанні можуть бути максимального розширені.

Впровадження СКДЗ вимагає від керівника контролювати хід виконання основних завдань стратегічного плану з позицій: важливості кожного завдання плану, а також сумісності цих завдань з культурою діловодства, рівень якої треба забезпечити.

¹ Гончарова Н. І. Документаційне забезпечення менеджменту: характерні ознаки і перспективи // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 130.

² Палеха Ю. І. Організаційна та управлінська культури] К.: Європейський ун-т, 2006. – С. 159.

³ Палеха Ю. І. Культура діловодства. К.: Європейський університет. 2006. – С. 161.

Розділ IV

ІСТОРИЯ УСТАНОВ, ТОВАРИСТВ І ОБ'ЄДНАНЬ

Олена Виноградова, Оксана Марченко

КНИГОЗБИРАННЯ НА ТЕРЕНАХ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Поряд із сучасними тенденціями розповсюдження інформаційних систем та технологій книга була і залишається одним з основних надбань людства, що містить багатющу різноманітну інформацію. У ювілейний для Києво-Печерської Лаври рік доречним буде згадати історію розвитку книгозбирання та бібліотечної справи майже за тисячолітню її історію.

Уже в літописах та інших джерелах XI ст. віднаходимо безліч свідчень того, як у ті давні часи шанувалася книга. «Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що наповнюють всевіт увесь» – пише «Київський літопис»¹. На думку науковців, книжковий фонд Київської держави вже становив близько 130–140 тис. рукописних томів. Видатний історик В. Ключевський зазначав: «Щойно поміж нас почало утверджуватись уміння читати і писати, як разом з ним з'явилися і книжки, а разом з книжками прийшла до нас мудрість книжна... Відтоді за розумного і тямушого чоловіка в нас почали вважати чоловіка «книжного», тобто такого, що має науково-літературну освіту»².

Найзначніша кількість книг зберігалася при монастирях, що на той час були основними осередками просвітництва і культури. Тут відкривалися школи, організовувалося зберігання та розповсюдження книг. Богоугодною та важливою справою вважалося переписування книг. На думку М. С. Грушевського «запотребування в людях письменних було велике, не тільки для справ церковних, але й для практичного діловодства... Розмноження церков і монастирів вимагало великих мас книг для богослужіння, для читання в церквах, трапезах тощо. Тодішнє списування вимагало багато часу і праці, і можемо собі уявити, скільки мусило займатись виготовленням хоч би найпотрібніших книг»³.

У міру накопичення книг та інших пам'яток писемності при монастирях відкриваються так

звані «книжниці», «книгохранительниці» та «книжкові палати», тобто, кажучи сучасною мовою, бібліотеки. Однією з найбільших і значимих книгозбірень, яка мала багате зібрання давньоруських та перекладних творів, стала бібліотека Києво-Печерського монастиря.

Уже за часів святих Нестора та Феодосія Печерських при монастирі велися літописи, писалися і переписувалися книги. У його стінах сформувалося чимало видатних істориків, письменників, художників і понад 50 ченців стали єпископами. Велике значення мало запровадження у 1052 р. Студійного статуту, що вимагав від ченців постійного підвищення своєї богословської освіти. Послугуючись ним у монастирі було передбачено посаду книгохранителя. У його обов'язки входило збирати ченців у вільні від роботи дні та видавати їм книжки для читання. Увечері, за відповідним сигналом, вони повинні були знову зібратися та повернути записані за ними книги⁴. Окрім цього, книги читалися вголос під час монастирської трапези.

На превеликий жаль не збереглося будь-яких описів чи каталогів книг, що входили у книгозбірню монастиря. Тож про склад її фондів можна судити тільки по пам'ятках писемності, що збереглися до нашого часу. Незважаючи на те, що більшість книг були релігійної тематики, старолаврська бібліотека зробила великий внесок у розвиток вітчизняної культури та освіти. Вона не тільки накопичувала книги, а й сприяла їх розповсюдженню. Значну кількість рукописних книг у XIV–XVIII ст. було передано до бібліотек при Київському, Луцькому, Львівському, Острозькому, Чернігівському братствах та до Вінницької, Кам'янець-Подільської та Немирівської братських шкіл.

Подальше піднесення ролі лаврської бібліотеки, як і всього монастиря, відбулося у XVII ст. Це був визначний час виникнення осередку ченців-вчених (за підтримки архімандрита Єлисея Пле-

тенецького) та заснування друкарні, що призвело до появи великої кількості нових книжок. По тому кількість книг у бібліотеці невпинно зростала. Багато із них подарували лаврські архімандрити – Єлисей Плетенецький та його наступники.

На відомому плані Лаври А. Кальнофойського (1638) уже зафіксовано спеціальне приміщення – «Бібліотека для церковних руських і слов'янських книг». Своє захоплення цією бібліотекою висловив Павло Алепський, що супроводжував антиохійського патріарха в його подорожі у 1653 р.: «Тут є прекрасне приміщення для книгосховища, де знаходяться надзвичайно дорогі книги»⁵. Цей факт підтвердив також автор «Історії русів: «У ній зберігалися тисячі книг рукописних і різних дорожніх манускриптів, писаних на різних мовах, і багато між ними є таких, які і вченим тодішнім мужам не були відомі, а особливо усі записки і документи, що до історії правління слов'янських племен і царів, до їх законів та устрою стосувались»⁶.

Проте Печерська бібліотека майже повністю згоріла під час великої пожежі 1718 р. Незважаючи на всі відчайдушні спроби поновити роботу бібліотеки, у 1732 р. її спіткало нове лихо. За надрукований без згоди з церковним керівництвом твір Стефана Яворського «Камінь віри» Синод звелів зібрати всі примірники книги і закрити їх у бібліотечній кімнаті. Таким чином, бібліотека ще десять років простояла опечатаною і тільки 1741 р. лаврський архімандрит Тимофій Щербацький виклопотав дозвіл знову її відкрити.

До бібліотеки почали надходити книги з приписаних до Лаври монастирів, церков та скитів, Китаївської та Голосіївської пустиней, а також з приватних колекцій. Вихідці з печерської братії часто відписували у заповітах книги на користь монастиря. Багато книг передавалося і з лаврської друкарні. Окрім цього, виділялися суттєві кошти на придбання українських, російських та західноєвропейських видань. Так, наприклад, у 1738 р. Стефан Андріївський отримав від Лаври на придбання латинських книг 160 крб. та на купівлю за кордоном паперу для книжок 300 крб.⁷ Десять у середині XVIII ст. в Лаврі з'являється посада бібліотекаря. Відомі навіть деякі прізвища осіб, які займали цю посаду та склали реєстри книг: Феофілакт, Анатолій Смирницький, Авксентій Галинський, Микола Ржаніцин та ін. Таким чином, у 20–60-х рр. XVIII ст. бібліотека Печерського монастиря була знову упорядкована. Вона розміщувалася на хорах Успенського собору, а після 1745 р. значна частина її була розташована на другому поверсі Великої лаврської дзвіниці.

На початок XX ст. фонд бібліотеки становив близько 30 тисяч томів. Серед них було понад 400 рукописів: 276 слов'яно-російських, 133 латинських, 4 польські, 2 грецькі. Близько 50 рукописів датувалися XIV–XVI ст. Крім книг, бібліотека мала карти, плани, малюнки, журнали, газети, а також великі колекції старовинних нот та кунштбуток (художніх альбомів іконописної майстерні). Звичайно, значну частину книжкового фонду складали релігійно-богословські твори, але були тут також книги з історії, філософії, економіки, мовознавства та літературознавства, математики та природничих наук, сільського господарства. Усе це стало відомим завдяки тому, що 1903 р. було складено картковий каталог на фонд бібліотеки, що було на той час новинкою, а у 1908–1912 рр. надруковано двотомний систематичний каталог, упорядником якого став тогочасний бібліотекар та ігумен Михайло Тростянецький.

Крім загальномонастирської книгозбірні, на території Лаври у 1907–1910 рр. розпочала функціонувати ще одна бібліотека – митрополита Флавіана. Добре облаштована та укомплектована, багатопрофільна, вона більше відповідала вимогам часу та стала доступною для ширшого кола користувачів. Для неї у 1907–1914 рр. споруджено та облаштовано спеціальний будинок. Автор його проекту – архітектор Є. Ф. Єрмаков. Він же особисто займався дизайном інтер'єру та проектував розміщення стелажів. При вході до будинку був розташований гранітний постамент, зроблений майстрами на чолі з І. Дрекслером.

Фонд флавіанівської бібліотеки налічував понад п'ятнадцять тисяч книг, серед яких було чимало рідкісних та цінних видань. У ній зберігалося 95 назв релігійних та 35 історичних журналів.

Велика увага приділялася довідково-бібліографічному апарату. Так, лаврська друкарня щорічно випускала друкований каталог нових надходжень. Митрополит особисто опікувався складанням карткового каталога: започаткував вісімдесят розділів та підрозділів каталога, писав деякі картки та робив помітки на інших. До каталогу увійшли записи понад 15 тис. примірників книг на 8 тисяч назв. Він був одним із перших у Києві та вважався (на початок XX ст.) найкращим у Європі.

У 1918 р. намісник Києво-Печерської Лаври, архімандрит Климент (Жеретієнко) запропонував розташувати на території монастиря Церковно-археологічний музей, у тому числі і його безцінні книжкові фонди. Цей проект так і залишився нездійсненим. Проте задум о. Климента, хоча і в де-що зміненому вигляді, реалізовано на початку

IV. Історія установ, товариств і об'єднань

20-х рр. ХХ ст., коли на території Лаври створили Музейне містечко. До його складу увійшли старолаврська та флавіанівська бібліотеки, а також коректорська бібліотека старої лаврської друкарні. Згідно з рішенням Управи ВУАН ці книгозбірні разом з бібліотеками Видубецького та Михайлівського монастирів увійшли до складу Лаврського відділу Всенародної Бібліотеки при Українській академії наук у Києві (нині Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Перші роки становлення були дуже важкими, бо коштів на утримання постійно бракувало. Двері старолаврської бібліотеки закривалися тільки на декілька клямок. Флавіанівська бібліотека була у кращому стані – мала окремих будинок, книжки розміщувалися в шафах і на них був друкований каталог, що давало можливість звірити їхню наявність. Ще у 1922–1924 рр. тут працювали представник ВУАН та деякі бібліотекарі ВБУ, сортуючи та каталогізуючи книжки. Та все ж користування монастирськими фондами було обмеженим, вони практично знаходилися у стані консервації.

У 1927 р. до складу Музейного містечка увійшов ще один структурний підрозділ під назвою «Музей України. Збірка Потоцького». Упродовж сорока років Павло Платонович Потоцький, відомий фахівець з історії української культури, зокрема військової, видатний музейник, збирав різнохарактерні пам'ятки для свого Музею України. У 1926 р. він підписав угоду з Наркоматом освіти, за якою передав свою збірку в дарунок українському уряду. Її перевезли в Київ і розташували у двоповерховому корпусі праворуч від Троїцької надбрамної церкви. Колекція книг, що входила до складу Музею, по праву вважалася однією з найвидатніших книгозбірень. В її основі були західноєвропейські видання ХVІІ–ХІХ ст. про Україну. Тут також були книги з автографами Марка Вовчка, М. Костомарова, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Капніста, майже повна збірка «Кобзарів». Гордістю колекції вважалися три книги з особистої бібліотеки Т. Г. Шевченка – «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» П. Лукашевича (СПб., 1836), «Estetica» (СПб., 1854) та «Poezye Antoniego Sowy» (СПб., 1858). Нині відомо місцезнаходження лише останньої.

У 1939 р. за постановою уряду УРСР Музейне містечко було реорганізовано і на його базі утворено три установи: «Культурно-історичний заповідник Києво-Печерська Лавра», «Антирелігійний музей» і «Державна історична бібліотека України». Бібліотеку утворено на базі бібліотечних фондів антирелігійного й історичного музеїв. Вона підпорядковувалася безпосередньо НКО УРСР.

Сюди перейшли працювати три працівники бібліотеки Музейного містечка – Єлизавета Іполитівна Іванова, Іда Марківна Тарасьєва та Ніна Сергіївна Нікольська (Селівачова). Для неї було виділено 1-й та 5-й лаврські корпуси. Крім фондів музейної бібліотеки, ДІБ було передано фонди бібліотеки музею П. П. Потоцького, що знаходилася у віданні історичного музею. Пізніше для цих фондів було виділено приміщення 10-го корпусу. Таким чином, бібліотека продовжила кращі традиції книгозбирання, які століттями плекалися у Лаврі. Проте суттєвою відмінністю її роботи від монастирських бібліотек стало те, що вона не тільки зберігає документи, а й проводить велику копітку науково-методичну та науково-бібліографічну роботу, вивчає свої фонди та популяризує їх.

Найбільш цінні і цікаві видання потрапляють до відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг, що з 1964 р. гостинно приймає у себе широкий загал користувачів – від студентів та семінаристів до кандидатів та докторів наук. Однією з них є давній «Помянник» Києво-Печерської Лаври. З часу його написання пройшло вже близько 500 років (за С. Т. Голубєвим, приблизно 1483–1526 рр.)⁸. Цей надзвичайно цінний рукопис, вартість цілої бібліотеки, є важливим документом своєї епохи.

Державна історична бібліотека має у своїх фондах значну колекцію книг друкарні Києво-Печерської Лаври – близько 400 примірників, 203 з них – стародруки. Про лаврські стародруки, наявні в бібліотеці, можна довідатися з друкованого каталогу «Славянские книги кирилловской печати ХVІІ–ХІХ вв. Книги, изданные в типографии Киево-Печерской лавры» (К., 1981). Багато з цих видань є настільки цінними та унікальними, що заслуговують на розгляд в окремій статті. Для прикладу візьмемо «Києво-Печерський патерик», що став невід'ємною складовою частиною історії Лаври. Бібліотека має 18 видань «Патерика», від першого 1661 р. до адаптованого українською мовою, що вийшов з друку у 1998 р. Щодо останнього зазначимо, що, працюючи над першим українським виданням «Патерика», науковий співробітник Києво-Печерського заповідника І. В. Жиленко використовувала фонди саме Історичної бібліотеки. За цю роботу вона отримала ступінь кандидата богослов'я. І такий випадок у практиці роботи бібліотеки є непоодиноким.

З огляду на те, що Державна історична бібліотека вже багато років функціонує на території Києво-Печерської Лаври, стає зрозумілим чому така увага приділяється вивченню літератури про історію Лаври та Заповідника. В отриманні інфор-

IV. Історія установ, товариств і об'єднань

мації про цю літературу зацікавлений широкий загал користувачів – істориків, мистецтвознавців, краєзнавців, архітекторів, викладачів, студентів. Для тих же, чия діяльність безпосередньо пов'язана з Лаврою – співробітників Національного Києво-Печерського заповідника, студентів Київських духовних академії та семінарій, ченців монастиря, вона є життєво необхідною. Саме велика кількість запитів від користувачів зумовила появу низки довідок, статей, виступів на конференціях, присвячених цій тематиці. Проте вони розкривали тільки окремі конкретні питання і охоплювали незначну кількість джерел. Література ж, дотична до історії Києво-Печерської Лаври, охоплює надзвичайно широке коло питань (літописні та агіографічні джерела, історія Лаври в цілому та окремих її пам'яток, тощо) у різних типах і видах видань. Тому виникла необхідність у складанні фундаментальної бібліографії з історії Лаври. Такою роботою став підготований у Державній історичній бібліотеці покажчик «Матеріали до бібліографії Києво-Печерської Лаври», який буде надруковано у 2006 р.

Ігор Винниченко

УКРАЇНЦІ В ЛАТВІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.: ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ОРГАНІЗОВАНОГО ЖИТТЯ

У першій половині минулого століття на теренах, що нині входять до складу Латвійської Республіки, діяльними були декілька українських громадських інституцій. Першу українську організацію («Громада») засновано 16 січня 1911 р. Її метою було «об'єднання українців на принципах взаємодопомоги та збереження своєї національної ідентичності». Вона проводила різноманітні заходи, чим привернула до себе та проблем українців увагу латиської та російської інтелігенції. Навесні 1917 р. у XII армії, штаб якої знаходився в Ризі, також створено українські організації. Українці обрали виконавчу Раду, перше число органу якої – газети «Український голос» – з'явилося 14 червня. Того ж року створено ризьку організацію української партії соціалістів-революціонерів.

Латвійсько-українське товариство (громада) постало в Ризі у січні 1933 р. Статут його, зареєстрований Ризьким окружним судом 31 грудня 1932 р., ставив за мету «створення найтісніших зв'язків між українським та латиським народами». Головою товариства обрали нотаріуса Яніса Крейцбергса, касиром – бухгалтера банку Яніса Межиньша, секретарем – учителя Яніса Озоліньша, членами правління – Миколу Світличного та Льва Задорожного.

Підсумовуючи вищевикладену історію книгозбирання і книгозбереження, слід зауважити, що вона є не тільки цікавою та пізнавальною, а й яскравим прикладом мудрого та дбайливого відношення до справжніх духовних цінностей. Історичний досвід збереження культурної спадщини повинен стати основою формування сучасної національної політики не тільки в бібліотечній справі, а й у культурі в цілому.

¹ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К., 1989. – С. 89.

² Ключевский В. Неопубликованные произведения. – М., 1983. – С. 300–301.

³ Грушевський М. С. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т. 2. – С. 27–28.

⁴ Голубинский Е. Е. История русской церкви. – М., 1900. – Т. I (1). – С. 787.

⁵ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1974. – Отд. ЙЙ. – С. 58.

⁶ История Руссов или Малой России. – М., 1846. – С. 225–226.

⁷ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 111.

⁸ Голубев С. Т. Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия). – К., 1892.

рожного. Про активність передовсім керівництва побічно свідчить кількість зборів його членів. Так, упродовж 1933 р. їх відбулося 9, наступного року – стільки ж, 1935 р. – 12, 1936 р. – 15, 1937 р. – 12, 1938 р. – 15, 1939 р. – 11, 1940 р. – 9.

Організація, кількість членів якої не була сталою (зокрема, 1936 р. до її складу входили 73 особи), проводила різноманітні заходи: літературно-музичні вечори, лекції, концерти, вистави тощо. Товариство припинило існування 1940 р. (останні збори його членів відбулися 6 червня) після окупації країни Червоною армією.

Діяльність товариства певною мірою характеризує документ, що зберігається нині в Державному історичному архіві Латвійської Республіки.

ПРОТОКОЛ

загальних зборів Латвійсько-української громади

11 квітня 1934 року

Порядок денний:

- 1) Вибори президії зборів
- 2) Справоздання правління
- 3) Вибори керуючих органів громади
- 4) План праці на майбутнє
- 5) Біжучі справи

IV. Історія установ, товариств і об'єднань

– 1 –

Присутніх на зборах 15 членів. За голову зборів обібрано п. Межиня, за секретаря п. Римбаковського.

– 2 –

П. Межинь подав короткий нарис праці правління від часу заснування Г[рома]ди до свого* часу. На 11.01.34 було дійсних членів 33. Грошових сум на 1 січня 1934 р. було біля 115 латів, зараз в зв'язку з витратами на свято Т. Шевченко залишилось біля 100 латів. Збори, заслухавши справоздання, постановили перейти до дальшого пункту порядку денного.

– 3 –

До Правління Г[рома]ди обібрано наступних осіб

п. І. Ложе	13 голосів
п. Я. Скубінь	11 п.
М. Світличний	14
п. М. Хміль	12
п. М. Римбаковський	13

Кандидатами

п. С. Новицький	13 голосів
п-і. Л. Яунзен	13
п-і. Н. Лапсе	12

До Ревізійної комісії обібрано	
п. І. Межинь	13 голосів
п-і. Н. Заковська	10
п-і. Н. Світлична	9

Кандидатами до Ревізійної комісії обібрано п-і. І. Бутке
п-і. І. Штраус

– 4 –

В плані праці на майбутнє передбачено:

- Влаштування лекцій по історії України та Латвії та історії музики обох народів
- По можливості в'яснити кількість українців в Латвії та притягти їх до Громади
- Намагатися до якнайбільшого об'єднання членів Громади

– 5 –

В зміну § 9 Статуту Громади Збори постановили для учнів, студентів та незамужніх членів Г[рома]ди зменшити вступний внесок до 1 лата та річний внесок до 2 латів. В окремих випадках Правління має право звільнити зовсім від внесків. Збори зачинено в 10 г. вечора.

Державний історичний архів Латвійської республіки, ф. 3108, оп. 1, спр. 1, арк. 16, 17.

Віра Солодова

ВТРАТИ В МУЗЕЙНИХ ЗІБРАННЯХ ОДЕСИ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Втрати в музейних зібраннях відбувалися впродовж всього періоду їх існування. Причини втрат обумовлені: по-перше, дією обставин непереборної сили (землетруси, повені, війни), по-друге, умовами зберігання та збереження експонатів, недотримання яких призводило до розкрадання, пожеж, фізичного руйнування пам'яток історії та культури, по-третє, реорганізаціями або ліквідаціями музеїв, викликаними чиновницьким свавіллям здебільшого з ідеологічних міркувань.

До аналізу втрат у музеях науковці зверталися лише у випадках, пов'язаних з темою евакуації культурних цінностей з Одеси та збитків, заподіяних міським музеям під час Другої світової війни¹. Втрати з ідеологічних обставин ще не були предметом дослідження.

Завдання цієї статті полягає у висвітленні причин і наслідків втрат матеріальних і документальних пам'яток у музеях, які функціонували в Одесі впродовж 1825–2005 рр. До найбільш тяжких з них

відносяться ті, що пов'язані з воєнними подіями. Кримська війна (1853–1856) стала причиною закриття Миського музею старожитностей (ММС). У серпні 1854 р., через загрозу з боку англо-французького флоту музей закрили, його експонати частково розмістили в приміщенні Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС), частково в Рішельєвському лицейі. Як самостійна одиниця музей більше не відродився. Миська влада, обтяжена важким фінансовим станом під час Кримської війни, погодилася на приєднання ММС до музею ОТІС у травні 1858 р.² Багато збитків було завдано і музею ОТІС. 10 квітня 1854 р. в місті був оголошений військовий стан. Всі статуї і барельєфи, щоб вони не «піддалися руйнуванню або розкраданню ворожому, як у Керчі», були закопані в саду ОТІС³. Протоколи засідань, рідкісні манускрипти, зібрання карт і малюнків, стародавні вази були укладені в ящики і підготовлені до вивозу. Підготовлена до евакуації була і колекція нумізматики музею. По закінченні військових дій виявилось, що частина пам'яток втрачена⁴.

* Так у документі

IV. Історія установ, товариств і об'єднань

Пізніше, у музеї сталася ще одна втрата – через землетрус він з 12 на 13 вересня 1927 р., коли зі стіни кабінету нумізматики зірвалася майолікова тарілка і розбилася. Цій факт знайшов віддзеркалення в звіті про діяльність Одеського історико-археологічного музею (ОІАМ) за 1927–1928 рр.⁵

Найбільших втрат одеські музеї зазнали під час Другої світової війни. Відразу після заняття Одеси 16 жовтня 1941 р. німецько-румунські окупанти приступили до здійснення заздалегідь розробленого плану повного грабунку міста. Підтвердженням цього плану стало опубліковане повідомлення Радінформбюро, підготовлене на основі трофейних документів. З них стало відомим, що Румунським генеральним штабом була розроблена інструкція «Про функції організацій Z1, спеціалізованих по військових захопленнях і військових трофеях»⁶. У цьому документі йшлося про відкриті, організовані пограбування і розкрадання всіх матеріальних багатств і культурних цінностей у тимчасово окупованих районах Радянського Союзу.

Румунським генеральним штабом було створено п'ять «Організацій Z1»: у Одесі – під командуванням майора Думітру Котя, в Донецькому басейні – під командуванням підполковника Іона Попа, в Криму – під командуванням підполковника Дарвіна Галина, резервна – при командуванні і «спеціальна група для Москви». Усі «Організації Z1» знаходилися під командуванням полковника Георгія Касіяна. До складу кожної «Організації Z1» входили декілька батальйонів, саперних рот, роти бояр і пожежників, автогенні групи, група «фахівців» з художніх цінностей.

ОІАМ після захоплення Одеси німецько-румунськими окупантами також було піддано грабунку. В організованому порядку румунською трофейною комісією були вилучені: археологічні колекції, що склалися з теракоти (1000 од.), кераміки (45 500 од.), кременів (1000 од.), зброї (50 од.), римського скла (500 од.), бронзи (1000 од.), мармуру (100 од.), нумізматичні колекції (49 000 од.), бібліотека (23 000 од.), рукописний фонд (321 од.)⁷.

Грабували музей також окремі офіцери румунської та німецької армій. Вони відібрали для себе 30 килимів і доріжок (українських, молдавських і болгарських), 100 рушників і вишивок, церковні книги. Міський голова Пинтя забрав дві цінні саксонські вази, губернатор Алексяну забрав для прикраси свого вестибуля зразки зброї⁸. Вважалося, що третина експонатів ОІАМ була викрадена⁹.

З художніх музеїв російсько-українського і західного мистецтва була вивезена до Румунії вели-

ка кількість унікальних картин, старовинного фарфору, бронзи, кришталю, килимів, зброї, скульптури¹⁰. У період окупації заново відкривалося чимало православних храмів. Тільки цим можна пояснити повернення окупантами ряду цінних ікон і церковного начиння, що знаходилися в міських музеях¹¹.

Окупантами була розграбована колекція Палеонтологічного музею Одеського державного університету. Була зруйнована й будівля Обласного природо-краєзнавчого музею, а його найцінніші експонати окупанти вивезли¹². Експонати Музею революції ними просто знищені¹³.

Так сталося тому, що з різниці не вдалося у повному обсязі своєчасно евакуювати музейні цінності. Взагалі, евакуація фондів українських музеїв, архівів у східні райони СРСР проводилася в складних умовах військового часу, в обстановці поспіху і плутанини. Частина транспортів була атакована німецькою авіацією, після чого культурні цінності, які в них перевозилися, безслідно зникали. Сліди інших загубилися.

Через втрати внутрішньомузейної документації, з-за відсутності каталогів зібрань і репродукцій експонатів не може бути виконана програма реституції по одеських музеях.

Характер музейних втрат, які зводилися переважно до викрадання творів мистецтва чи їх фізичного знищення, знаходився в прямій залежності від людського чинника. У дореволюційних музеях все залежало від однієї людини – зберігача, вірніше, від його ставлення до своїх обов'язків.

В ММС після смерті його першого директора І. Бларамберга (1831) завідування музеєм і бібліотекою перейшло до А. Спади (1831–1843). Життя музею при ньому завмерло, а колекції зменшилися¹⁴. Сучасники відзначали, що «послужливий Спада суспільним майном розпоряджався, як своєю власністю»¹⁵.

Із стану застою ММС намагався вивести вечний, дослідник, а згодом беззмінний зберігач музею ОТІС М. Мурзакевич. Але саме при ньому відбулося об'єднання двох музеїв (ММС і музею ОТІС), яке призвело до певних витрат. М. Мурзакевич, займаючись складанням описів фондів двох музеїв, не вносив в них позначення розмірів пам'ятників, не вказував місце знахідки, джерело і рік надходження. Все це, як відзначила російська дослідниця І. Тункіна, внесло серйозну плутанину у паспортизацію пам'ятників, наслідки якої наука пожинає й дотепер¹⁶.

Музей ОТІС завжди привертав увагу дослідників завдяки своїм унікальним зібранням, але саме вони відзначали незадовільний стан його

IV. Історія установ, товариств і об'єднань

експозиції після відвідин. Подібну згадку ми знаходимо в «Київській старині» за 1891 р., де автор при описі пам'ятників козацької старовини в музеї ОТІС зазначає, що «деякі з колекцій знаходяться в повному безладі»¹⁷.

Проблема «безладу» супроводжувала багато музеїв Одеси, як до революції, так і після неї. Цю проблему пояснювали браком площ – експозиційних та фондових, непристосовані приміщень, які відводилися під музеї. У 1923 р. було відкрито Морський музей. Але перше, що помічав відвідувач музею, – це брак приміщень, тому експозиція асоціювалася зі складом, у якому всі предмети були зібрані «поспішно і в купу»¹⁸.

Непридатність площ для розміщення музеїв, призводила до руйнування експонатів. В Одеському історико-краєзнавчому музеї (ОІКМ) у 1955 р. були списані кілька документів, зіпсовані через тривале зберігання у сирому напівпідвальному приміщенні¹⁹. У 1957–1960 рр. стали непридатними сотні експонатів відділу природи. Це були чучела птахів, тварин, мокрі препарати, муляжі зоологічної колекції, спеціально виготовлені в 1920-ті рр. для Природо-краєзнавчого музею. Втрата частини експонатів – результат часткої зміни адреси старого музею, колекції якого неодноразово перевозили, не дотримуючись належних умов зберігання, а потім – експонування²⁰. У листопаді 1975 р. були знищені чотири роботи художника І. Шенкера внаслідок через прориву труб гарячого опалювання в експозиційному залі²¹.

Найбільш поширеною втратою музейних цінностей були крадіжки. Одна з перших крадіжок зафіксована за документами ОТІС 14 серпня 1855 р. Цього дня з музею ОТІС були «викрадені речі доглядача і особиста зброя генерала І. Інзова («дві порохівниці»), про що Товариство повідомило міську поліцію»²². У 1876 р. знову відбулося пограбування музею. Але пограбування у ніч з 13 на 14 лютого 1879 р. було найбільш значним. Грабіжники через пролом стіни будинку музею з боку саду, що належав Міській думі, витягли скриню з монетами. Було викрадено 5087 «еллінських, східних, генуезько-татарських монет» із золота, срібла і міді²³. Частину монет поліції згодом вдалося знайти.

7 липня 1883 р. на засіданні ОТІС обговорювалися відвідини музею товаришем Міського голови, який «звернув увагу на те, що відсутність залізних ґрат на «нижньому поверсі» двічі призвела до крадіжок у музеї»²⁴.

Вкрай погано було організовано охорону музеїв і за часів радянської влади, особливо в 1920-ті рр. Про це свідчить факт проведення в травні 1927 р.

прес-конференції в Одесі після гучного пограбування московських музеїв. Одеські журналісти звернулися до директора ОІАМ С. Дложевського, щоб дізнатися, яким є стан справ, пов'язаних з охороною в музеях міста. Виявилося, що у 10 експозиційних залах найбільшого музею України у денний час знаходилось тільки три сторожі-доглядачі, а єдиною надійним засобом охорони в нічний час було чергування наукових співробітників музею²⁵.

3 червня 1922 р. було пограбовано Музей книги ОДПБ. Зникли 18 предметів, серед них були і документи²⁶.

Штатний розклад музеїв не дозволяв забезпечити додаткову охорону в нічний час за рахунок, наприклад, сторожів. Тому керівництво Одеської окрінспектури наросвіти зверталося в 1927 р. до начальника міської міліції «про зміцнення нагляду за музеями, які знаходяться на їх території»²⁷.

У післявоєнний період викрадали експонати, пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни (1941–1945). У 1950-ті рр. з експозиції ОІКМ з вітрин були викрадені вольтметр, мікрофон, кисет, хустка шовкова, значок «XV років ВЧК», що належав В. Кузнецову, командирі міської групи партизанського загону, очолюваного Героєм Радянського Союзу В. Молодцовим-Бадаєвим²⁸.

З початку 1980-х рр. деякі крадіжки набували явно замовленого характеру. Цьому сприяла недосконала система охорони, відсутність технічного устаткування, слабкий контроль-пропускний режим під час монтажу і демонтажу експозицій. Тільки цим можна пояснити крадіжки експонатів з Одеського музею західного та східного мистецтва (ОМЗСМ), Одеського державного літературного музею (ОДЛІМ) та ОІКМ²⁹.

Знайти викрадений експонат практично неможливо, з-за відсутності його фотозображення. Існуючі каталоги музейних колекцій містять ілюстрації далеко не всіх експонатів, що увійшли до видання. Та й завдання у них зовсім інші, популяризаторські. Необхідно провести повну фотофіксацію всього основного фонду, і в першу чергу зробити це з експонатами, що знаходяться в експозиції. Добре було б використати досвід зарубіжних музейників, які почали застосовувати ізотопне маркування предметів мистецтва.

До втрат можна віднести списання експонатів з ідеологічних та політичних міркувань. Так у 1950 р. в музеї «Героїчна оборона Одеси» були знищені підшивки газет та журналів за 1945–1948 рр. – «Правда України», «Культура і життя», «Радянська Україна», «Правда», «Вісті», «Літературна газета», «Більшовицький прапор», «Чорноморська комуна», в яких були вміщені статті і виступи

IV. Історія установ, товариств і об'єднань

«зрадника югославського народу Тіто і його клики». У 1953 р. з музею «Героїчна оборона Одеси» вилучили матеріали, що стосувалися Берії, у зв'язку з публікацією інформаційного повідомлення ЦК КПРС і Президії Верховної Ради СРСР від 10 липня 1953 р. про його антипартійну і антидержавну діяльність: портрети (у тому числі і фото), а також журнали «Огонёк» № 11, 12 за 1953 р. з фоторепродукціями «Траурний мітинг на Червоній площі 09.03.1953 р.» і «4-а сесія Верховної Ради СРСР». У творах живопису, що мали художню і експозиційну цінність, були внесені зміни шляхом перемальовування тих частин полотен, де знаходилося зображення Берії, а саме – у картинах «За великий російський народ» (худ. М. Хмелько), «В ім'я миру» (група харківських художників) і «Засідання Державного комітету оборони» (худ. С. Бесєдін). У фоторепродукції «Виступ І. В. Сталіна на XIX з'їзді КПРС» шляхом ретуші було зняте зображення Берії³⁰.

Списання експонатів продовжувалося і в подальші роки. У 1960-х рр. в ОІКМ, згідно з розпорядженнями Міністерства культури УРСР, їх було списано декілька тисяч. Остаточна доля експонатів вирішувалася Комітетом у справах культосвітустанов УРСР, згодом Міністерством культури УРСР, а в довоєнний період – відповідними відділами Наркомосу. Ці органи вирішували і долю музеїв. Так, за розпорядженням Головного комітету професійної освіти Наркомосу УСРР в 1923 р. припинив своє існування один з найстаріших музеїв Одеси – Музей витончених мистецтв колишнього Новоросійського університету³¹. Він був створений на основі колекцій викладачів, їх бібліотечних та художніх зібрань. Фрагменти цих колекцій можна знайти у фондах Одеського археологічного музею (ОАМ), Одеського художнього музею (ОХМ), ОМЗСМ та Художнього училища.

Ситуація, коли відоме місцезнаходження колишніх музейних зібрань, характерна і для музеїв Одеси. У 1863 р. Одеса втратила унікальні стародавні єврейські манускрипти³². Вони були зібрані відомим караїмським вченим, мандрівником, знавцем старовини А. Фірковичем (1786–1874), і знаходилися в музеї ОТІС. Манускрипти передали Імператорській бібліотеці, які доповнили вже існуюче зібрання старовинних караїмських та єврейських книг, рукописів і надгробних написів, продане бібліотеці самим А. Фірковичем ще в 1856 р. Колекція А. Фірковича, яка налічує 15 000 од. зб., нині знаходиться у фондах Національної Російської бібліотеки в Санкт-Петербурзі.

З 1927 по 1941 рр. в Одесі існував Музей єврейської культури ім. Менделе-Мойхер-Сфоріма.

В 1937 р. фонди музею налічували понад 30 тис. експонатів³³. Але з'ясувалося, що простежити долю його фондів досить складно, хоча такі спроби робилися³⁴. За підсумками пошуків вдалося встановити місцезнаходження тільки 230 предметів декоративно-прикладного мистецтва, що знаходяться нині у Музеї історичних коштовностей (м. Київ).

Величезних збитків музейним фондам було заподіяно з появою такого визначення як «непрофільні експонати». Воно ґрунтувалося на тому, щоб кожному музею відповідали експонати тільки його профілю. Експонати, визнані непрофільними, мали перерозподілятися по інших музеях³⁵.

Фонди ОІКМ мали унікальні колекції документів, монет, озброєння, живопису, графіки, датовані в основному XVIII–XIX ст. Частину цих матеріалів визнали непрофільними експонатами.

У «чорні списки» потрапили ікони запорозького письма, «Портрет козацького старшини» роботи невідомого художника поч. XIX ст. Найбільше «постраждала» графіка середини XIX ст. – літографії художників К. Боссолі, Ф. Гросса, Бігатті, О. Брауна, Ю. Берндта та інших, тільки через те, що на них були зображені кримські краєвиди – Алупка, Місхор, Ай-Петрі, Гурзуф, Симеїз, Севастополь, Балаклава, Сімферополь тощо. Велика частина цих літографій була передана до Ялтинського краєзнавчого музею³⁶. Старовинні естампи з кримськими краєвидами виявилися не потрібними в зібранні ОІКМ, незважаючи на те, що вони створювалися в одеських літографічних майстернях, або знаходилися в колекціях одеситів.

У 1968 р. непрофільними експонатами вважалися зразки озброєння XVI – поч. XX ст. – шаблі, кинджали, ятагани, рицарський шолом, кременеві пістолети, тому їх передали Хмельницькому обласному краєзнавчому музею, Запорізькому краєзнавчому музею, Бахчисарайському історико-археологічному музею, Кримському краєзнавчому музею і Львівському історичному музею³⁷.

Для відтворення подій Кримської війни (1853–1855) при монтажі виставок дуже гостро відчувається брак матеріалів по Севастополю – місту, яке стало центром військових дій і повідомлень тих днів. Матеріалів, яких не вистачало, надавали наукові бібліотеки та колекціонери, і лише з однієї причини: в 1968 р. ОІКМ передав Музею героїчної оборони і звільнення Севастополя 77 експонатів. Серед них – гравюри з краєвидами Севастополя – його будівлями, вулицями, Південна, Корабельна, Північна бухти, Малахів курган, портрети адміралів, генералів, офіцерів, рядових російській армії періоду Кримської війни та ін. З до-

IV. Історія установ, товариств і об'єднань

кументів – «Нотатки про п'яту лінійну роту», «Повеління Миколи I о чинопроизводстве Е. Роникеру і А. Кратче»³⁸.

Серед інших документів ОІКМ у 1969 р. Вінницькому краєзнавчому музею були передані польські акти (1774), грамота Павла I, літографоване факсиміле останнього листа козацького реєстру за підписом Богдана Хмельницького (1649); лист митрополита Молдавії Веніаміна (1821) та рукопис на молдавській мові (1820) – Державному історико-краєзнавчому музею Молдавської РСР в 1972 р. У 1973 р. до Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького музеєм було передано 135 листів рукописів і документів XVIII–XIX ст.³⁹

Ініціатива передач виходила від адміністрації ОІКМ, яка прагнула виконати розпорядження Міністерства культури УРСР, однак в результаті цих непродуманих дій була порушена цілісність музейного зібрання. Можна припустити, що подібне передавання відбувалося по всіх музеях. В такому разі до ОІКМ мали потрапити відповідні надходження з інших музеїв, однак ми не знаходимо підтвердження цьому. За період 1967–1973 рр. з ОІКМ вибуло 1524 експонатів, надійшло – 7211. Цифри незіставні, але при цьому жоден з предметів, які надійшли, не мав відношення до категорії «непрофільних експонатів» інших музеїв держави.

Однією з особливостей музейної справи за радянських часів стало створення нових музеїв за рахунок вже існуючих. За розпорядженням Укрнауки, з фондів ОІАМ передавали експонати для майбутнього музею «Степова Україна» (1926), Музею кримінального розшуку при клубі міліції, для нової експозиції Військово-історичного музею (1927)⁴⁰.

Надалі методика створення нових музеїв тільки удосконалювалася. Видавався наказ Міністерства культури, і співробітники музею, який існував поки що тільки на папері, роз'їжджали по музеях країни і вивчали їхні фонди та бібліотеки. Наприклад, в 1961 р. згідно з розпорядженням Міністерства культури УРСР, ОІКМ передав для поповнення експозиції новоствореного літературно-меморіального музею Лесі Українки в Ялті 6 гравюр і літографій 1830–1870-х рр. з краєвидами Південного берега Криму⁴¹.

У 1987 р. від ОІКМ відійшов до ОДЛМ відділ «Літературно-меморіальний музей О. С. Пушкіна». Були передані і 476 експонатів пушкінської тематики⁴².

Із створенням незалежної української держави характер передавання змінився. Зняття ідеоло-

гічних та адміністративних обмежень сприяло різкому збільшенню числа діючих православних храмів, яким стали повертати предмети культури. У 1994 р. ОІКМ були передані 23 ікони релігійній громаді церкви св. Трійці с. Старі Трояни Кілійського району Одеської області; 293 книги релігійного змісту (1834–1917) св. Архангело-Михайлівському жіночому монастирю в Одесі⁴³.

Зі зміною політичної ситуації у країні змінилося і ставлення до таких музейних експонатів як державні нагороди. Вони стали об'єктом купівлі-продажу не тільки в середовищі колекціонерів, але і в кримінальних структурах. До музеїв стали звертатися родичі ветеранів Великої Вітчизняної війни з вимогою про повернення зданих державних нагород, які вони передавали раніше. На підставі наказів Міністерства культури України (1992) були повернені нагороди та документи учасників Великої Вітчизняної війни Я. Гольдштейна і І. Рослого у кількості 94 од. зб. їхнім родичам⁴⁴.

Кожна втрата, незважаючи на походження – це підстава для занепокоєння щодо цілісності музейного фонду держави, і колекції кожного музею зокрема. Найбільший збиток колекціям одеських музеїв був завданий у роки Другої світової війни та внаслідок ідеологічного диктату.

Всі музеї міста знаходяться у будівлях, які є пам'ятниками архітектури і містобудування XIX ст. Але особливість географо-геологічного розташування міста така, що близькість моря, високий рівень підземних вод, місцевий будівельний матеріал (пористий камінь-черепашник), створюють несприятливі умови як для самої будівлі, так і для музейних предметів, що знаходяться в ній. Фонди одеських музеїв, хоча й розміщуються в спеціальних приміщеннях, але розташовані в цокольних поверхах або напівпідвалах. Вони не мають сучасних систем кондиціонування, що є дуже важливим для підтримки необхідних параметрів температурно-вологісного режиму. Небезпечні для музеїв і поточні ремонти (течі на даху, розриви внутрішніх теплотрас). Цих обставин можна уникнути, але потрібно своєчасно проводити необхідні технічні обстеження приміщень та комунікацій, а вже потім – поточні ремонти. На проведення ремонту необхідні кошти, які практично не виділяються державою. Таке ставлення може завдати збитків Державному музейному фонду.

Дуже важливим уявляється забезпечення усіх приміщень музеїв, а також фондового та експозиційного устаткування найбільш надійними та технічно довершеними системами пожежної та охоронної сигналізації. У державних та деяких громадських музеях встановлені три рівня охорони:

IV. Історія установ, товариств і об'єднань

за контуром приміщення (стіни, отвори), за об'ємом, а також охорона окремих вітрин та експонатів. У художніх музеях таких заходів охорони явно недостатньо – необхідно кожний експонат, кожну картину підключати до сигналізації окремо. Викрадення картини І. Айвазовського «Морський пейзаж», яке відбулося у ОХМ уночі в червні 2005 р., є тому підтвердженням⁴⁵. Цього ж року через те, що не спрацювала пожежна сигналізація, вогнем була знищена експозиція Музею морського флоту.

Більшої частини втрат можна було б уникнути при належному режимі зберігання, який і покликаний максимально послаблювати дію несприятливих чинників, описаних вище, на експонати. Режим музейного зберігання складається з сукупності температурно-вологісного та світлового режимів, заходів щодо захисту від біологічних, механічних пошкоджень, заходів щодо попередження аварій, пожеж і крадіжок. Дотриманню цього режиму потрібно приділяти постійну увагу й забезпечувати достатнє фінансування.

¹Максакова Л. В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990; Омельченко Ю. А. До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової та новітньої історії. – К., 1971. – Вип. 12. – С. 93–99; Пойзнер М. Б. Оккупация. Одесса: 1941–1944. – О., 2004; Симкин М. П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны // Труды науч.-исслед. ин-та музееведения. – М., 1961. – Вип. 2. – С. 176–326.

²Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. – К., 1927. – С. 5.

³Держархів Одеської обл., ф. 93, оп. 1, спр. 174, арк. 3 зв. Зараз вони зберігаються у ОАМ.

⁴Там само, спр. 101, арк. 38–49.

⁵Дложевський С. С. Відчит про діяльність Одеського державного історично-археологічного музею за 1927 та 1928 рр. – О., 1929. – С. 19.

⁶Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. документов и материалов. – О., 1949. – Т. II. – С. 83.

⁷Держархів Одеської обл., ф. п–11, оп. 11, спр. 147, арк. 45–46.

⁸Там само, ф. п–11, оп. 11, спр. 141, арк. 123.

⁹Там само, спр. 147, арк. 46.

¹⁰Там само, спр. 141, арк. 123.

¹¹Восстановление церквей в Одессе // Одесса. – 1942. – 8 мая.

¹²Держархів Одеської обл., ф. п–9, оп. 3 а, спр. 337, арк. 83.

¹³Боровой С. Я. и др. Одесса: 1794–1944. – О., 1947. – С. 249.

¹⁴Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. – К., 1927. – С. 5.

¹⁵Мурзакевич Н. Н. Записки. 1806–1883 // Рус. старина. – СПб., 1887. – Кн. 9 (сент.). – С. 497.

¹⁶Тункина И. В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб., 2002. – С. 287.

¹⁷Н. Б. Памятники казацкой старины в музее императорского Одесского общества истории и древностей // Киев. старина. – К., 1891. – Т. 35. – С. 292.

¹⁸Исаков П. Морской музей // Моряк. – 1925. – 18 сент.

¹⁹Держархів Одеської обл., ф. Р-7376, оп. 3, спр. 64, арк. 46.

²⁰Там само, арк. 78–80; спр. 65, арк. 35–38.

²¹Там само, спр. 67, арк. 139–141.

²²Там само, ф. 93, оп. 1, спр. 55, арк. 232.

²³188-е заседание императорского Одесского общества истории и древностей. 21 февраля 1879 г. – О., 1879. – С. 2.

²⁴211-е заседание императорского Одесского общества истории и древностей. 7 июля 1883 г. – О., 1883. – С. 4.

²⁵Как охраняются музейные ценности Одессы? // Одес. известия. – 1927. – 20 мая.

²⁶Одесска державна наукова бібліотека ім. М. Горького (ОДНБ), ф.76, спр. 90, арк. 26.

²⁷Держархів Одеської обл., ф. Р-134, оп. 1, спр. 22, арк. 75.

²⁸Там само, ф. Р-7376, оп. 3, спр. 64, арк. 45; спр. 65, арк. 9.

²⁹Там само, оп. 1, спр. 215, арк. 12.

³⁰Там само, оп. 3, спр. 64, арк. 14–15.

³¹Там само, ф. Р-150, оп. 1, спр. 439, арк. 53–57.

³²Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания // Тр. Одес. стат. комитета. – О., 1870. – Вип. IV. – С. 92.

³³По местным музеям // Сов. музей. – 1937. – № 8. – С. 44.

³⁴Боровой С. Воспоминания. – Москва-Ерусалим, 1993. – С. 228; Бужевич Л. Музей еврейской культуры // Одес. листок. – 1997. – Окт.; Островский Г. Мартиролог еврейских музеев // Окна. – 1996. – 22–28 февр.

³⁵Держархів Одеської обл., ф. Р-7376, оп. 3, спр. 64, арк. 55.

³⁶Там само, спр. 66, арк. 29–30 зв.

³⁷Там само, арк. 40–40 зв., 44–44 зв., 79–80 зв.

³⁸Там само, арк. 66–71.

³⁹Там само, арк. 104–106 зв., 203–204 зв., 216–216 зв.

⁴⁰ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6125, арк. 17, 22, 23.

⁴¹Держархів Одеської обл., ф. Р-7376, оп. 3, спр. 65, арк. 44.

⁴²Там само, спр. 67, арк. 77, 78, 80–87.

⁴³Там само, арк. 153, 161.

⁴⁴Там само, арк. 95–99, 123–127.

⁴⁵Козовая Л. «Морской вид» похитили из Одесского музея // Окна. – 2005. – 20 июля.

Розділ V

ОГЛЯДИ АРХІВНИХ ФОНДІВ

Вікторія Ткаченко

КІНОХРОНІКА ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ФОТОКІНОУПРАВЛІННЯ (ВУФКУ)

Становлення українського кінематографа відбувалося в складний період ідеологічних, політичних й національних протистоянь.

На початку 1919 р. у Харкові розпочав діяльність при Всеукраїнській раді мистецтв Народного комісаріату освіти УСРР Всеукраїнський кінокомітет¹, головним завданням якого було керівництво, управління та нагляд за фото-і кінопромисловістю України. У березні 1922 р. його реорганізовано у Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ). На підставі наказу Головопосвіти від 11 квітня 1922 р., а також спільного наказу народних комісаріатів внутрішніх справ та освіти УСРР від 24–27 квітня 1922 р. йому надавалося монополне керівництво управлінням усіма кінематографами України і всіма підприємствами фотокінопромисловості².

Незважаючи на суперечливу, національно-культурну політику більшовицької партії і органів радянської влади на Україні, якраз на 20-ті рр. ХХ ст. припадає суттєвий етап в історії українського кіно. Кінематограф республіки розпочинався з кінохроніки, що фіксувала події, факти, біографії, безпосередніх учасників подій. Орієнтація на неї була зумовлена історичним часом.

Історію розвитку вітчизняного кіномистецтва відображено в багатьох наукових дослідженнях українських та зарубіжних авторів. У працях І. Корнієнка, Г. Журова, О. Шимона, В. Кудіна та інших науковців³ проаналізовано процес становлення і розвитку українського кінематографа, дотримуючись визначених тоді ідеологічно-партійних позицій. Вони містять також розділи, присвячені хронікально-документальному кіно ВУФКУ. Проте не всі з них відобразили це питання в повному обсязі. Окремі автори помилково подали інформацію про дати зйомок, авторів та назви кінохронікальних випусків. Нині є багато робіт біографічного та мемуарного характеру, що стосуються різних аспектів діяльності українських акторів,

режисерів, сценаристів, операторів. Вони містять цінні фактичні матеріали щодо історії кінематографа 20-х рр. Проте відомості про зйомку кінохроніки в них висвітлено побіжно і частково.

У 1962 р. в Нью-Йорку вийшла «Історія українського кіно» Б. Береста – цінна своїм неупередженим висвітленням історична розвідка. Розглянувши питання випуску кінохроніки та її значення, автор наголосив: «...Агітаційні та хронікально-документальні фільми в часи визвольних змагань та громадянської війни були чорновим матеріалом, що на ньому вчилися молоді українські режисери... На короткометражних документальних фільмах легше було молодим режисерам українського кіно пізнавати свої недосягнення і виправляти помилки... Вони навчили молодих режисерів самостійно мислити і творити»⁴.

У 2001 р. в Парижі побачила світ монографія Л. Госейка «Історія українського кінематографа». Працю перекладено і видано українською мовою в 2005 р. В розділі «ВУФКУ 1922–1929» стисло проаналізовано випуски кінохроніки⁵.

Цінним джерелом для вивчення діяльності ВУФКУ є статті в періодичній пресі за 1922–1930 рр. Зокрема, це стосується публікацій журналу української кінематографії «Кіно» та «Кіногазети». На їхніх сторінках друкувалася інформація про випуски хроніки ВУФКУ, її зміст, порушувалися питання щодо завдань та значення кінохроніки. Досліджуючи журнали і газети 1920-х рр., нам вдалося виявити інформацію, що допомогла уточнити назви, авторів, дати випусків збереженої в Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України) кінохроніки.

Короткий аналіз історіографії свідчить, що досі не існує узагальненого дослідження, яке б у повному обсязі розкривало важливу ділянку діяльності ВУФКУ – виробництво кінохроніки – цінне джерело вивчення історії України за 1920-ті рр.

Автор пропонованої читачам статті ставить завдання на основі документів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), матеріалів друкованих періодичних видань того часу та спогадів, якомога повніше розкрити діяльність ВУФКУ зі створення хронікально-документальних фільмів та кіноперіодики. Збережені в ЦДКФФА України 185 назв кінодокументів ВУФКУ (серед них 7 фільмів, 2 спецвипуски та 176 кіножурналів) надають можливість проаналізувати різнобічну тематику документальних зйомок з актуальних проблем життя тодішньої України.

З початку діяльності ВУФКУ в його підпорядкуванні були Одеська та на правах оренди Ялтинська кінофабрика, знімальні бази в Києві та Харкові. У 1928 р. на власні кошти ВУФКУ збудувало Київську кінофабрику.

Серед перших фільмів, випущених Одеською кінофабрикою 1922 р., був кінофільм «Від темряви до світла»* (режисер М. Капчинський, оператор Г. Дробін)⁶, присвячений ліквідації неписьменності. Він поєднував ігрові епізоди з документальними кадрами. Єдиним актором у цьому фільмі був його автор М. Салтиков, роль лікаря виконував В. П. Філатов – майбутній професор, академік, Герой соціалістичної праці⁷.

У ЦДКФФА України зберігається чотири частини кінофільму «Голод і боротьба з ним»⁸, створеного Одеською кінофабрикою 1922 р. в 5-ти частинах. Через відсутність першої частини кінофільму, його автори залишалися невідомими. І тільки тепер, завдяки повідомленням газет та журналів за 1920-ті рр. вдалося встановити авторів фільму: режисер М. Капчинський, режисер-постановник М. Салтиков, оператор Г. Дробін⁹. У фільмі використано документальні кадри, зняті операторами Л. Форестьє та Є. Славинським про голод на Півночі¹⁰.

Цікаві факти навів у своїх спогадах М. Капчинський про труднощі, що виникли під час зйомок фільму: «За сценарієм необхідно було показати, що промисловість працює, а в той час в Одесі не диміла жодна труба – промисловість завмерла... В топку заводу штучних вод, над яким нависала велика труба, накидали всякого ганчір'я, мішків, залили смолою, побризкали бензином і підпалили. Із труби повалив густий дим – так ефектно зняли «ожилий» завод. Зняти один із центральних епізодів допоміг голова Одеського губвиконкому, колишній моряк В. Аверін, який на своєму автомобілі (єдиному в Одесі) підібрав

* Інформація про збереженість фільму відсутня. Це ж саме означають й подальші позначення зірочкою.

жінку з голодним запамороченням і відвіз її до лікарні. Епізод вийшов дуже правдивим і драматичним...»¹¹

У тодішній місцевій пресі писалося: «Місяць тому ВУФКУ запропонувало Одеському окружному відділенню фотокіноуправління поставити і зняти за надісланим із Харкова сценарієм кінофільм «Голод і боротьба з ним». І ось місяць напруженої праці, скаженої роботи, поспіху, місяць листопада, коли оператор і режисер мали всього п'ять сонячних днів – дали цю першу велику картину Одеської кінофабрики. Розкриваючи всі причини голоду – громадянська війна, розруха і засуха – фільм малює жахливі картини спустошених сіл, голоду в містах, усі жахи, пережиті Україною за минулий важкий голодний рік. Фільм хвилює і зворушує. Картина становить інтерес і для Європи, де вона, як і в Америці буде мати безсумнівно великий успіх»¹². Труднощі виникали з тиражуванням фільму. Позитивної плівки вдалося знайти лише на дві копії. Його демонстрували в Одесі, Харкові, районах, навіть відправлено у Москву для показу на Всеросійському з'їзді рад¹³.

До п'ятої річниці жовтневих подій 1917 р. режисер В. Гардін створив фільм «Великий Жовтень»* (1200 м) з використанням раніше знятих кадрів кінохроніки. Реввійськрада оголосила ВУФКУ подяку за фільм¹⁴.

З 1923 р. ВУФКУ зроблено перші спроби випускати хронікальні періодичні кіножурнали. За цей рік у ЦДКФФА України зберігається чотири випуски кіножурналу «Хроніка ВУФКУ» і один спецвипуск про роботу 7-ї Всеукраїнської партійної конференції¹⁵. Загальну кількість випущених за цей рік кіножурналів не встановлено.

У 1922 – 1923 рр. ВУФКУ створено виробничі фільми «Державна експортна компанія»*, «Державні суднобудівні заводи ім. Марті і Бадіна в Миколаєві»*, «Державне пароплавство Чорного і Азовського морів»* тощо. Загальний метраж фільмів – 22000 м, хроніки – 3600 м¹⁶.

Починаючи з жовтня 1924 – 1926 рр. щомісячно виходив кіножурнал «Кінотиждень «Маховика», яких у ЦДКФФА України зберігається лише два номери (№ 5, 6) за 1925 р.¹⁷ Він, призначений здебільшого для клубних екранів міста і села¹⁸, кіножурнал дуже швидко завоював популярність і з успіхом демонструвався в комерційних кінотеатрах. За різними даними періодичність його випусків досягла 13–14 номерів щорічно. Повідомлялося, навіть, про 19 щорічних номерів тиражем 8 примірників кожний¹⁹.

Нині встановлено зміст першого та другого номерів журналу «Маховик». Перший із них вклю-

чав агітфільми «Доброхім» і «Октябрина», документальний нарис «Ленінград після повені» та кінохроніку. До другого ввійшли: епізод боротьби робітників-арсенальців Києва за встановлення радянської влади, сюжет «За чорне золото» – розповідь про події громадянської війни на Донбасі, кінонарис «Асканія-Нова», ігровий сатиричний випуск «Генерал з того світу», хроніка та ін²⁰.

Відомий український кінохронікер Л. Могилевський у доповідній записці дирекції Одеської кінофабрики ВУФКУ писав 1924 р.: «Спостерігаючи за постановкою роботи з кінохроніки на Україні і враховуючи колосальне значення такої, що може відіграти велику роль у справі злиття міста і села, у справі інформації і просвіти мас, доходиш висновку, що в постановку кінохроніки необхідно внести низку значних поправок і дати їй певний напрямок»²¹. Далі він розкриває своє бачення хроніки, зокрема: «хроніка повинна бути своєчасною і злободенною, висвітлювати всі події, досягнення, показувати життя, яким воно є, щоб змонтована в той же день хроніка з написами відправлялася до Харкова; вся хроніка повинна бути облікована; знімання кінохроніки проводити за раніше затвердженим планом; до штату правління ВУФКУ ввести групу у складі завідувача кінохронікою, оператора і адміністратора»²². Таке ставлення до кінохроніки допомогло йому пізніше створити унікальні документальні фільми.

Починаючи з 1927 р., виробничими планами ВУФКУ передбачався щотижневий випуск кінохроніки²³. Цей рік прийнято вважати початком систематичного випуску хроніки в Україні. До виробничого відділу ВУФКУ було включено підвідділ кінохроніки, розроблено інструкцію. У ній зазначалося: в республіці створюється декілька центрів для зйомок кінохроніки; кореспонденти повинні подавати до правління ВУФКУ щомісячний чи двотижневий орієнтовний план зйомок; вся без винятку знята хроніка в той же день мала бути вписаною до спеціальної книги²⁴.

З жовтня 1927 р. ВУФКУ розпочало випускати хронікальний кіножурнал «Кінотиждень»²⁵, що висвітлював події політичного господарського, наукового, технічного, культурного характеру всесоюзного і місцевого значення. За виробничим планом 1927–1928 рр. передбачалося випустити 52 числа його, на що було асигновано 46222 крб.²⁶ Друкований орган ВУФКУ «Кіногазета» писала у жовтні 1928 р.: «Рік уже регулярно виходить кінохроніка ВУФКУ. Рік проводиться вперта боротьба за просування хроніки в маси кіноглядачів. Протягом цього короткого часу кінохроніка досягла значних успіхів. І тому з таким підвищеним

інтересом до неї 1 жовтня пройшли багатолюдні збори в Будинку кіногромадськості, присвячені першій річниці кінохроніки»²⁷. У цей час ВУФКУ мало корпункти та власних кореспондентів по всьому Радянському Союзу, в Америці, Франції, Італії, Німеччині, Індії, Марокко, Персії²⁸. Про це свідчать сюжети «За кордоном» у збережених кіножурналах.

Правління ВУФКУ видало розпорядження, щоб вся лабораторна робота з кінохронікою проводилася поза чергою, була класифікована, облікована і щоб питання ставилося так: «Якщо вранці ми дізнаємося про виверження Везувію чи арешт Марті, то увечері ці кадри мають демонструватися в кінотеатрах...»²⁹ «Хроніка мусить дати чітке та ясне уявлення про те, – писалося в журналі «Кіно», – в чому полягає найголовніший зміст сьогоднішніх днів, це – натхненна праця щодо зміцнення економічної сили країни. Кінохроніка має зафіксувати все наше багате і розмаїте життя»³⁰.

Із випущених 1927 р. 52 чисел кіножурналу «Кінотиждень ВУФКУ» в ЦДКФФА України зберігається лише 16, із 52 чисел 1928р. – 33. 1929 р. кіножурнал змінив назву: перші 17 випусків вийшли під назвою «Кінотиждень», решта – (до кінця діяльності ВУФКУ) під назвою «Кіножурнал». З 70 випусків кіножурналу 1929 р. збереглося 58, з 68 випусків 1930 р. – 63.

Живий калейдоскоп тогочасного економічного, суспільно-політичного і культурного життя України зафіксовано у збережених кіножурналах ВУФКУ. Серед тем, що найбільше привертала увагу кінодокументалістів, – індустріалізація країни: будівництво Дніпрогесу³¹, Харківського тракторного заводу³², Азовсталі³³, новотрубного заводу в Маріуполі³⁴, реконструкція металургійних підприємств у Запоріжжі, Дніпропетровську, Донецьку, Луганську³⁵, спорудження теплових електростанцій³⁶. Це далеко не повний перелік об'єктів, відображених у кадрах кінохроніки. Широко подано в кіносюжетах зміни в сільськогосподарському виробництві – перші спроби колективного обробітку землі, створення перших комун, колгоспів. Червоні валки з хлібом, колективне здавання хліба державі стали чи не обов'язковою темою майже кожного кіножурналу³⁷. Культурне будівництво республіки представлено кіносюжетами про театр «Березіль», очолюваний Лесем Курбасом, з відомими акторами М. Крушельницьким, І. Мар'яненком, Г. Бабаївною, А. Бучмою та ін.³⁸ про гастролі капели «Думка» в Парижі³⁹, святкування 10-х роковин українського драматичного театру імені Івана Франка⁴⁰, закладан-

ня пам'ятника Т. Г. Шевченку в Харкові⁴¹, про відкриття пам'ятника Кобзареві в с. Шевченкове⁴², музею М. Коцюбинського у Вінниці⁴³ тощо.

Кінокадри зафіксували будівництво Київської кіностудії⁴⁴, робочі моменти на знімальних майданчиках кінофабрик ВУФКУ при зйомках художніх фільмів⁴⁵, багато з яких, на жаль, не збереглося, і тим більшу цінність становить документальна інформація кіноперіодики.

Кінохронікери ВУФКУ засвідчили знищення багатьох культових споруд або перетворення їх під заклади культури у період боротьби з церквою і релігією⁴⁶.

Багато іншої важливої інформації містить кінохроніка ВУФКУ, збережена у ЦДКФФА України.

Серед хронікальних стрічок на актуальну тему, що стала провідною в тогочасному документальному кіно, був кінофільм Г. Затворницького «Дніпрогес»⁴⁷. Розкриваючи тему грандіозної будівлі на Дніпрі, режисер прагнув розповісти про втілення в життя плану електрифікації країни. Фільм користувався успіхом у глядачів, демонструвався на Всеукраїнській зразковій виставці народного господарства та на міжнародних виставках у Чехословаччині й Голландії⁴⁸.

Зберігся кінофільм «Дніпробуд»⁴⁹, створений 1927 р. Одеською кінофабрикою ВУФКУ. До нього входить мультиплікат про будівництво Дніпрогесу, зняті члени правління будівництва І. Г. Олександров, Н. П. Богданов, Б. К. Вікторов, О. М. Вінтер, Е. І. Квірінг.

У 2002 р. Берлінський фільмоархів передав до ЦДКФФА України кінофільми ВУФКУ, що демонструвалися в Німеччині в 1920-х рр. Серед них – документальні фільми «Відродження Миколаївського морського торговельного порту» (1925)⁵⁰ та «Землетрус» в Ялті (1928)⁵¹.

Водночас з документальними короткометражками, що оперативно висвітлювали конкретні факти і явища життя, ВУФКУ випускало фільми оглядового характеру, на історико-революційні теми та ін. Зокрема, у фільмі «Київ»*, (режисер С. Чарський, оператор Д. Сода) йшлося про історичне минуле міста, його культурні пам'ятки, про промислове будівництво. У фільмах «Конча-Заспа»* (режисер В. Заноза, оператор Г. Хімченко), «Перлина степу»* (режисер М. Капчинський, оператор М. Балухтін) йшлося про заповідники України⁵².

Поширеним жанром став кінонарис, який відображав індустріалізацію країни. Особливо помітними були фільми «Комсомолія»* (режисер Я. Печорін, оператор Д. Сода), «Дніпро»* (оператор Д. Сода), «ХЕМЗ»* (режисер А. Вінницький, оператор Г. В'юнник), «Перший тракторний»* (ре-

жисер О. Швачко, оператор М. Балухтін), «Луганськ»* і «Донбас»* (автор-оператор Б. Цейтлін) та ін.⁵³

Кінохроніці, як пропагандисту свого часу, критична думка 1920-х рр. відводила чільне місце. Діяльність українських документалістів відзначалася в республіканській та центральній пресі. Зокрема, журнал «Советский экран» писав: «Досвід кінохроніки в Україні необхідно використати й іншими організаціями країни»⁵⁴.

Кінець 1920-х рр. у розвитку української кінохроніки пов'язаний з «кіноками» – групою молодих документалістів, яку очолив Дзига Вертов (Денис Аркадійович Кауфман). Він почав працювати у ВУФКУ навесні 1927 р. і до 10-ї річниці жовтневих подій створив документальний кінофільм в 5-ти частинах «Одинадцятий»⁵⁵. В основу цього кінотвору покладено тему будівництва Дніпрогесу. Автор прагнув створити патетичну кінопоему, оспівати трудовий ентузіазм людей. Виступаючи під час обговорення фільму, Дзига Вертов підкреслював, що намагався розвинути свої пошуки в сфері «найчистішої кіномови», розрахованої на глядачеве мислення, разом з тим зробити свою річ «соціалістичною мовою»⁵⁶. Фільм «Одинадцятий» прихильно зустріла громадськість. Лише за три дні його переглянули десять тисяч глядачів. Фільм називали зримою симфонією, документом доби⁵⁷.

Про його популярність свідчить також архівний документ, в якому йдеться про те, що серед експонатів на Кельнську виставку ВУФКУ вирішило направити повнометражний неігровий фільм «Одинадцятий»⁵⁸.

Зовсім інакше сприйнято фільм Дзиги Вертова «Людина з кіноапаратом»* (1929). За допомогою кінокамери автор, зафіксувавши різноманітні побутові, життєві явища Харкова, Києва, Одеси та Москви, хотів показати життя міста протягом одного дня. Він застосував монтаж дуже коротких фрагментів, а це ускладнювало сприйняття матеріалу.

Вплив естетичних засад Дзиги Вертова, його принципів побудови публіцистичного твору на сучасну тему був помітний у фільмах й інших документалістів. Це стосується, насамперед, творчості М. Кауфмана – брата та постійного співавтора Дзиги Вертова. У 1928 р. він зняв стрічку «Ясла»*, присвячену дітям України.

У 1929 р. вийшов фільм М. Кауфмана «Навесні»* («Весна») – це кінонарис про соціалістичну реконструкцію країни. Українська преса писала про нього: «Підпорядковуючи окремі минулі факти загальній провідній ідеї, Кауфман перетворює факти на явища, а конкретну весну 1929 р. на

весну радянської країни, на весну історії, що відбиває в собі весняну молодість нашої доби»⁵⁹.

У ЦДКФФА України зберігається документальний фільм ВУФКУ виробництва 1929 р. «Нариси радянського міста»⁶⁰ (режисер Д. Дольський, оператор Ю. Тамарський), в якому висвітлено життя тодішньої столиці України – міста Харкова.

Наприкінці 1920-х рр. ВУФКУ розпочало створювати кінолітопис, покликаний відтворити історію країни – події революції, громадянської війни, відбудовчий період, зміни в житті народу тощо.

У 1927 р. режисер Л. Могилевський на основі хронікального матеріалу створив історико-документальний фільм «Як це було»*. Наступного року було змонтовано повнометражний кінофільм «Документи епохи»⁶¹, (співавтор Я. Габович), куди увійшли оригінальні зйомки від початку Першої світової війни до святкування 10 річниці Жовтневої революції.

У фондах ЦДАВО України зберігся документ – заява Л. Б. Могилевського керуючому виробництвом ВУФКУ П. Нечесі⁶², в якому йдеться про те, що за декілька місяців до жовтневих свят ВУФКУ одержало від Народного комісаріату освіти України розпорядження змонтувати історико-хронікальний фільм. Роботу доручили двом співробітникам, які переглянувши стару хроніку, дійшли висновку, що з неї нічого зробити не можна. І тоді Л. Могилевський взяв ініціативу на себе і за 15 днів створив фільм у 3-х частинах «Як це було» (1000 м). Його демонстрували в усіх містах України.

Після цього вдалого експерименту Л. Могилевський звернувся до правління ВУФКУ з пропозицією змонтувати великий хронікальний фільм «Сторінки доби» (ймовірно, перший задум автора щодо його назви був такий). Л. Могилевський та Я. Габович написали монтажний план, склали кошторис на суму 4500 крб., які правління ВУФКУ не затвердило. Незважаючи на відсутність угоди з управлінням, автори декілька разів переробляли монтажний план. Працюючи впродовж 7 місяців виключно вечорами, автори переглянули тисячі метрів позитивної і негативної плівки з архіву ВУФКУ та прокатної контори, знайшли у приватних осіб виключної цінності кадри. Через 9 місяців фільм вийшов на екрани.

У фільмі «Документи епохи» не подано повної картини тодішніх подій в Україні. Його кадри відтворили: події Першої світової війни, Лютневої демократичної революції, жовтневого збройного перевороту в Петрограді, українських національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.; зруйноване війною народне господарство, початок його відбудови, окремі моменти економічного, культур-

ного та наукового будівництва першого десятиріччя Радянської влади; міжнародне становище. Серед учасників тогочасних подій показано імператора Росії Миколу II та його сім'ю, членів Тимчасового уряду: О. Керенського, П. Мілюкова, М. Терещенка, голову Тимчасової ради Державної Думи М. Родзянка, керівника більшовицької партії В. Леніна, голову Української Центральної Ради М. Грушевського, голову Генерального секретаріату УЦР В. Винниченка, гетьмана України П. Скоропадського, голову Директорії УНР С. Петлюру, російських військових діячів А. Денікіна, П. Врангеля та ін.

Після перегляду фільму «Документи доби» відомий режисер Г. Затворницький у своїй статті дав йому таку оцінку: «Можна з певністю сказати, що фільм дуже цінний і матиме величезне соціальне значення, особливо через 50–100 років, як справжній історичний «Документ доби»⁶³. Його по праву називають скарбницею української кінодокументалістики. За 50 років зберігання в архіві він використовувався близько 500 разів. А загалом до кінодокументів ВУФКУ користувачі зверталися понад 7000 разів.

Документальні кадри виробництва ВУФКУ лягли в основу створення багатьох документальних та художніх стрічок як українських, так і зарубіжних авторів. Вони використовуються для створення телепередач, репортажів, інформаційно-аналітичних випусків, експозицій музеїв, ілюстрацій різних видань, організації виставок тощо.

Для організації ефективного використання інформації документального кінофонду ЦДКФФА України 1969 р. видано анований каталог кіножурналів та документальних фільмів виробництва українських студій 1923–1941 рр.⁶⁴, доповнене і перероблене видання якого буде здійснено 2006 р.

1920-ті рр. були для українського кінематографа роками становлення і творчих пошуків. Від фіксації на кіноплівку важливих фактів і подій відбудовчого періоду та соціалістичних перетворень кінодокументалісти перейшли до осмислення життєвих явищ, створюючи фільми на актуальні публіцистичні теми. Кінохроніка була в той час однією з провідних форм відтворення дійсності. Стаття не є завершеним дослідженням теми. Перспективним залишається вивчення питання збереженості кінохроніки ВУФКУ в інших архівосховищах.

¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 674, арк. 1.

² Там само, спр. 776, арк. 10.

³ Корнієнко І. С. Українське радянське кіномистецтво: 1917–1929. – К., 1959; *Він же*. Кіно і роки. – К., 1964; Жукова А. Є., Журов Г. В. Українське радянське кіномис-

тецтво: 1930–1941: Нариси. – К., 1959; *Журов Г.* З минулого кіно на Україні. – К., 1959; *Шимон О.* Сторінки з історії кіно на Україні. – К., 1964; *Шимон А. А.* Страницы биографии украинского кино. – К., 1974; *Кудін В. О.* Кіно радянської України : Короткий нарис. – К., 1974; Історія українського радянського кіно 1917–1930. В 3 т. – К., 1986. – Т. 1.

⁴ *Берест Б.* Історія українського кіно. – Нью-Йорк, 1962.

⁵ *Госейко Л.* Історія українського кінематографа. – К., 2005. – С. 21–58.

⁶ *Капчинський М.* Біля Чорного моря // Кіно-коло. – 2003. – № 18. – С. 79.

⁷ *Поляновский М.* В далеком двадцать втором // Советский экран. – 1969. – № 12. – С. 19.

⁸ ЦДКФФА України, од. об. 138.

⁹ *Капчинський М.* Біля Чорного моря... – С. 79.

¹⁰ *Шимон О. О.* Страницы биографии украинского кино. – К., 1974. – С. 80.

¹¹ *Поляновский М.* В далеком двадцать втором // Советский экран. – 1969. – № 12. – С. 19.

¹² Силуэты. – 1922. – № 1. – С. 16.

¹³ Там само. 1923 – 1924. – № 15. – С. 11.

¹⁴ *Гардин В. Р.* Воспоминания. – М., 1952. – С. 17.

¹⁵ ЦДКФФА України, од. зб. 1338, 1341, 1342, 1348, 1681.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 18, арк. 46.

¹⁷ ЦДКФФА України, од. об. 1339, 1340.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 18, арк. 226.

¹⁹ *Шимон А. А.* Страницы биографии украинского кино. – К., 1974. – С. 106.

²⁰ Комуніст. Харків – 1924. – 22, 25 жовт.

²¹ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 125, арк. 343.

²² Там само.

²³ Там само, спр. 98, арк. 3.

²⁴ Там само, спр. 125, арк. 350.

²⁵ Там само, арк. 209.

²⁶ Там само, спр. 98, арк. 3.

²⁷ Кіногазета. – 1928. – № 3 – 18 жовт.

²⁸ Там само. – № 1. – 1 верес.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 125, арк. 346.

³⁰ Увагу кінохроніці // Кіно. – 1927. – № 3. – С. 3.

³¹ ЦДКФФА України, од. об. 1353, 1369, 1370, 1378, 1400, 1425, 1442, 1458, 1466, 1472, 1486, 1489, 2597, 3054.

³² Там само, од. об. 1444, 1446, 1469, 1486.

³³ Там само, од. об. 1493.

³⁴ Там само, од. об. 1457.

³⁵ Там само, од. об. 1395, 1397, 1400, 1414, 2601.

³⁶ Там само, од. об. 1378, 1393, 1443, 1454, 1457, 1461, 2606, 3049.

³⁷ Там само, од. об. 1361, 1367, 1368, 1376, 1388, 1391, 1402, 1417, 1421, 1425, 1426, 1430, 1431, 1448, 1451, 1453, 1467, 1473, 1477, 1481.

³⁸ Там само, од. об. 1401, 1448, 2601.

³⁹ Там само, од. об. 1396.

⁴⁰ Там само, од. об. 1446.

⁴¹ Там само, од. об. 1447.

⁴² Там само, од. об. 1467.

⁴³ Там само, од. об. 1366, 1428.

⁴⁴ Там само, од. об. 1349, 1354, 1385.

⁴⁵ Там само, од. об. 1354, 1359, 1360, 1362, 1386, 2597, 2601, 2606, 3052, 3055, 3056.

⁴⁶ Там само, од. об. 1345, 1369, 1394, 1399, 1412, 1442, 3058.

⁴⁷ Історія українського радянського кіно. Т. 1. – К., 1986. – С. 46.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ ЦДКФФА України, од. об. 3054.

⁵⁰ Там само, од. об. 12092.

⁵¹ Там само, од. об. 12095.

⁵² Історія українського радянського кіно. Т. 1. – К., 1986. – С. 46.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Советский экран. – 1928. – № 42. – С. 7

⁵⁵ ЦДКФФА України, од. об. 7345.

⁵⁶ *Дзита Вертов.* Статті, днівники, замисли. – М., 1966. – С. 104.

⁵⁷ *Син І.* Документи доби // Кіно. – 1928. – № 2. – С. 8–9.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 108, арк. 187.

⁵⁹ Кіно. – 1929. – № 19. – С. 9.

⁶⁰ ЦДКФФА України, од. об. 1435.

⁶¹ Там само, од. об. 593.

⁶² ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 145, арк. 138.

⁶³ *Затворницький Г.* Документи доби // Кіно-газета. – 1928. – № 4. – 15 листоп.

⁶⁴ Кинолетопись. Аннотированный каталог киножурналов и документальных фильмов украинских студий (1923–1941). – К., 1969.

Вікторія Вовченко

ОСОБОВИЙ АРХІВНИЙ ФОНД КООПЕРАТОРА І ЛІТЕРАТОРА МИКОЛИ ВАСИЛЬОВИЧА ЛЕВИТСЬКОГО (1859–1936): ПОХОДЖЕННЯ, СТРУКТУРА, ЗМІСТ

Ім'я М. В. Левитського як кооператора і активного провідника просвітницьких ідей було широко відомим в Російській імперії та за її межами¹ Розуміючи важливість документальної спадщини, Микола Васильович збирав архівні документи з юнацького часу, однак, перший його архів частково загинув ще 1922 р., про що він писав у спогадах. Нині його архів зберігається в Інституті рукопису На-

ціональної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 327). Науковий опис цього архіву здійснено у 1980-х рр. Т. І. Воронковою, науковим співробітником відділу рукописів тоді Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Принципи систематизації нею архівних документів спиралися на основні методичні підходи – за видами і групами документів відповідно до напрямів його

діяльності як публіциста і літератора, громадського і культурного діяча, а також за складом документів. Види документів склалися з біографічних документів, документів творчої та наукової діяльності, мемуарів, листування, господарчих, особистих документів тощо. Групи склалися з тематично споріднених документів, що відображали певні напрями діяльності цієї непересічної особи, передусім, його внесок у кооперативний рух в Україні, передусім у сільськогосподарську та споживчу кооперацію.

Архів М. В. Левитського як джерело кооперативного, літературного та національно-культурного руху свого часу досі майже не вивчено – це пояснюється тим, що його спадщина стала доступною для широкого кола дослідників лише нещодавно. Тому його постать вивчена недостатньо. Зведена бібліографія персоналій, підготовлена до його 70-річчя О. Савичем у 1928 р., є досі єдиним бібліографічним джерелом про Миколу Васильовича та його кооперативні праці: Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському Кооперативному інституті ім. М. В. Чубаря. Вип. 4. (К., 1928). У значній кількості праць з історії кооперації він згадується тільки побіжно як засновник артільного руху в Україні. Його кооперативні ідеї та діяльність викладено у нарисовому стилі, документи архіву не використано. Це стосується праць А. В. Меркулова, П. Пожарського, С. В. Бородаєвського, П. Височанського, І. Вітановича, Л. Морозова, М. В. Алімана, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелю та ін.

Вивчення архівної спадщини тому має важливе значення для історії кооперативного руху та культурно-просвітницької діяльності М. В. Левитського.

М. В. Левитський (1859–1936) – відомий широкому овіченому загалу передусім своїм ґрунтовним науковим доробком у галузі артільного та кооперативного руху в Росії та Україні, літературною творчістю. Однак, в оцінці його наукової та літературної спадщини (на тлі плідної багаторічної кооперативної праці «артельного батька») бібліофільські, збиральницькі, історико-філологічні грані його діяльності залишалися малопоміченими. А тим часом на увагу заслуговують й інші аспекти його різнобічної науково-творчої діяльності, проаналізовані на підставі документальної спадщини з його архіву. Адже архівні джерела розповідають про нього як завзятого колекціонера книжок і рукописів, фондоутворювача та власника унікального архіву, дослідника історико-культурних старожитніх книжкових пам'яток.

М. В. Левитський народився у с. Хмільна (тепер Канівський район Черкаської області) у родині священика. У 1879–1880 рр. він навчався на медичному факультеті Московського університету, звідки його виключили за участь у студентських заворушеннях. Згодом 1885 р. закінчив юридичний факультет Харківський університету. Після цього працював секретарем повітового земства в Олександрівську (нині Запоріжжя), займався адвокатською практикою, був співробітником газети «Елисаветградский вестник». Серед селян пропагував ідею спільного обробітку землі. Він закладав перші в Україні (і в Східній Європі) хліборобські артілі по селах та виробничі об'єднання між ремісниками у містах. З 1894 по 1898 рр. Микола Васильович очолював широкомасштабний рух по організації 125 сільськогосподарчих артілей у Херсонській губернії, в яких гуртувалося тисячі селян, однак невдовзі вони розпалися. З 1896 р. він був головним представником від кооперації Росії та України за кордоном, брав участь у міжнародних кооперативних з'їздах – у Парижі 1896 р., Кремоні 1907 р., Гамбурзі 1910 р., Стокгольмі 1927 р., а також різного рівня з'їздах кооперації. Наприкінці XIX ст. М. В. Левитський став відомим у суспільстві як ініціатор і організатор товариств «Потребительские артели», а згодом – як один із засновників Товариства сприяння артільній справі та його журналу «Артельное дело» (1906–1920). Він був членом Центральної Ради і директором відділу Державного майна в Міністерстві земельних справ УНР у 1917–1918 рр., брав участь у заснуванні Українбанку 1917 р., Дніпросоюзу у 1917–1918 рр., постійним членом Ревізійної Ради Кооперативних центральних рад. Микола Васильович помер у Києві 1936 р.²

Покоління освіченої інтелігенції кінця ХХ – поч. ХХ ст. відзначалося високим ступенем суспільної свідомості, яка ґрунтувалася на широкій освіті і зростала на ґрунті демократичного, опозиційного царському уряду, русі. Значна частина інтелігенції того часу захоплювалася літературною працею, просвітницькою діяльністю, брала участь у національно-культурному русі, громадській діяльності. Архіви кооператорів того часу (Миколи Петровича Балліна, Володимира Фастовича Левитського (однофамілець Миколи Левитського), Олександра Івановича Мациєвича та інших) схожі за складом і змістом. Вони містять багато документів із розвитку економіки, кооперації, а поряд з цим, – численні літературні публіцистичні праці, літературні твори, значне листування з видатними культурними діячами того часу.

М. В. Левитський був яскравою постаттю в історії кооперативного руху, відомим діячем культурно-просвітницького руху. Його погляди у 80–90-х рр. XIX ст. – близькі до ідей ліберальних народників. Він висунув численні проекти про ремісничі, споживчі, кредитні та ін. артілі, в яких апелював до уряду. Не всі його кооперативні програми були вдалими, зокрема проекти зі створення артілей виявилися нежиттєздатними в конкретних економічних умовах кінця XIX – початку XX ст. Порівняно більший успіх мала його діяльність з організації виробничих, споживчих артілей у містах серед ремісників і майстрів. Однак важливим для дослідників є враховувати історичні обставини становлення поглядів М. В. Левитського та труднощі їхнього втілення на ґрунті Російської імперії, а також, певну самотність діяльності М. В. Левитського, протидію його ідеям не лише з боку царського уряду, а й з боку тогочасних політичних течій, зокрема, марксистської. Водночас його ідеї певним чином вплинули на світогляд українських письменників та просвітницьких діячів І. Франка, О. Пчілки, І. Карпенка-Карого (Тобілевича), В. Доманицького, С. Єфремова. Його ідеями захоплювалися російські письменники Л. Толстой, М. Горький та інші видатні громадські і культурні діячі кінця XIX – першої третини XX ст.

Заслуги М. В. Левитського визначилися й в тому, що він знаходився біля витоків організації у Києві Всеукраїнського центрального кооперативного музею, який (після переміщення музею із Харкова) створювався як наукова база для вивчення історії кооперативного руху в Україні. На відміну від більшості інших громадсько-політичних діячів, досягнення Миколи Васильовича у розробці кооперативного будівництва в Україні високо цінували вже його сучасники, у тому числі і за кордоном. Йому було присвячено статті у фахових виданнях, енциклопедіях³; уся кооперативна та культурно-наукова громадскість широко святкувала ювілеї «артільного батька», зокрема, завдяки ініціативі Всеукраїнського центрального кооперативного музею було створено комісію з приводу святкування 50-річчя його діяльності 1928 р. До урочистих заходів долучилися його колеги та сподвижники, які співпрацювали та спілкувалися з М. В. Левитським у різні періоди його життя⁴. Деякі записи мемуарного характеру про нього, надіслані за запитом керівництва музею напередодні святкування, були оголошені у ювілейних промовах, публікаціях, інші спогади також відклалися в архіві музею.

Ще у молоді роки М. В. Левитський почав збирати рідкісні книжки та документи. Свідоме за-

хоплення ним старожитними пам'ятками зародилося ще з студентських років у Харківському університеті. Так, будучи студентом юридичного факультету, він відвідував засідання Харківського історико-філологічного товариства, яке займалося дослідженням питань історії, археології та етнографії Слобідської та Лівобережної України, української філології, охороною пам'яток культури⁵. Товариство очолював видатний філолог, професор університету, О. О. Потебня, основоположник т.зв. психологічного напрямку в українському мовознавстві, який багато зробив у галузі порівняльно-історичної граматики, слов'янської граматики⁶.

М. В. Левитський (як вихідець з родини св'ященника), не поривав особистих зв'язків з освіченим духовенством й, насамперед, розпитував у його представників, як сам він писав у спогадах, про наявність рідкісних старожитних книжок і рукописів або якоїсь старовини взагалі в різних місцях. Неодноразово, йому доводилося переглядати церковні архіви, оглядати скрині, горища, кладовки, щоб відшукати старовинні книжки⁷. У результаті копітких пошуків ним було знайдено чимало цінних і рідкісних пам'яток (стародруків): львівське видання, ймовірно, богослужбеного змісту кінця XVI ст., Євангеліє, видане у першій половині XVII ст. у Бухаресті молдавською мовою, але кириличним шрифтом, а також цінне видання Требника Петра Могили 1646 р. Ці рідкісні примірники друкарського мистецтва були ним подаровані товариству у 1883 р. або 1884 р. через проф. Потебню, й одно із його засідань було присвячене саме цим дарам, про які останній виступив з доповіддю⁸.

Як справжній бібліофіл, М. В. Левитський продовжував стежити за долею власних книжок та їхнім станом зберігання. Майже через 40 років, у 1924 р. він, перебуваючи у Харкові, зацікавився долею названих вище видань й був здивований, довідавшись, що частина його дарів (а саме – молдавське Євангеліє і Требник Петра Могили з дарчими написами на обох книжках), дбайливо зберігалися в архіві університету. Він відшукав їх у виставочних скляних столиках. Микола Васильович вжив деяких додаткових заходів для кращого збереження їх для наступних поколінь істориків⁹. Незабаром ці раритети надійшли в Харківський центральний історичний архів, де ретельно зберігалися наприкінці 20 рр. XX ст., згідно з довідкою з архіву, виданою М. В. Левитському 7 липня 1928 р.¹⁰

На нашу думку, в історії формування власної бібліотеки та архіву М. В. Левитського харківський період навчання в університеті мав велике

значення. Саме тоді визначилося коло його наукових зацікавлень, сформувався первісний кістяк його зібрання. Воно (поряд з актуальною фаховою літературою з історії права, політекономії, історії, філології) включало також цінну антикварно-колекційну частину – українські, російські стародруки, рукописні богослужбні книги, рукописні збірники літературно-побутового змісту, історичні матеріали, актові документи тощо.

Тоді у церковних архівах, на горищах та інших місцях книголюбом було віднайдено чимало старовинних видань і рукописів, зокрема, друки часів царювань Петра I і Катерини II, рукописний документ, автограф князя Григорія Потьомкіна (його звернення до запорозького козацтва напередодні очаківської війни проти турків), рукописний староукраїнський молитовник приблизно XVII – початку XVIII ст., а також зшиток – записки запорожця із фрагментами різноманітного змісту: витяги, заклинання проти хвороб криптограмами тощо¹¹.

На жаль, вказані вище рідкісні рукописні матеріали та стародруки загинули разом з фаховим архівом і бібліотекою, яка містила близько 2 тис. томів¹². У 1922 р. в Єлисаветграді, де Микола Васильович тоді мешкав у будинку на Кавказькій вул., його особовий архів разом із бібліотекою було викрадено. Ситуація ускладнювалася тим, що власну архівну і бібліотечну збірку, усвідомлюючи унікальність її складу для вивчення історії кооперації, М. В. Левитський планував передати Всеукраїнській академії наук для «громадського використання». У зв'язку з тими обставинами, він звернувся до Головного кооперативного комітету при РНКУ з проханням видати офіційний мандат на розшук бібліотеки та архіву в різних установах Херсонщини та сприяти у його діях. Мандат із супровідним листом на розшук збірки йому було видан¹³. Проте через брак відомостей удокументах нами конкретно не встановлено, чим остаточно завершилася ця справа. Однак, згідно з описом, очевидно, що істотна частина фахових матеріалів представлена у сучасному складі фонду, тобто, можливо, не усі документи було втрачено у 20-ті рр. XX ст.

Цінна фактографічна інформація щодо складу та характеру книжково-рукописної збірки М. В. Левитського зафіксована у його автобіографічних документах – «Матеріали до автобіографії», [20–30 рр. XX ст.] (ф. 327, № 548), «До спогадів про мої зустрічі, зносини та відносини», [1927] (ф. 327, № 549), «До матеріалів по автобіографії», [30 рр. XX ст.] (ф. 327, № 554) тощо. Інколи у них є згадки не тільки про зміст його власного зібрання, а й про колишні приватні бібліотеки інших власників.

Трагічною виявилася доля великої та цінної бібліотеки Русінових (до якої долучилася і збірка М. І. Туган-Барановського після його одруження з О. Ф. Русіною) у Позниках, цілком знищеної у бурхливу революційну епоху. М. В. Левитський констатував: яким би цінним культурним надбанням слугувала б вона для Лохвицької громадської бібліотеки¹⁴. У спогадах, коли йдеться про інші збірки, закріплюємо характерну і суттєву рису бібліофілства самого Миколи Васильовича – піклування про збереження книжок колишніх бібліотек і прагнення відкриття їхніх матеріалів для публічного використання.

Визначаючи характер архіву та бібліотеки М. В. Левитського, маємо підстави вважати, що це було добірне фахове зібрання, яке містило архівні і книжково-бібліографічні матеріали, пов'язані переважно з кооперативною діяльністю власника. Матеріали були розподілені за систематичною ознакою і відзеркалювали різні періоди та напрями його діяльності. Так, збираючи статистичні дані 1896 р., в результаті численних поїздок по селах в його архіві та бібліотеці відклався значні за обсягом істотні етнографічні матеріали¹⁵.

На особливу увагу заслуговувала величезна збірка кореспонденції М. В. Левитського – унікальні джерела з історії вітчизняної і міжнародної сільськогосподарських артілей і кооперацій, яка дбайливо зберігалася у спеціально влаштованих шафах з шухлядами, де листи містилися за абеткою прізвищ кореспондентів. Листування із зарубіжними кооператорами набуло надзвичайного розмаху після Паризького міжнародного кооперативного конгресу 1896 р. Мережа кореспондентів-кооператорів охоплювала не тільки країни Західної Європи, а й поширювалася на Сполучені Штати Америки, Південну Америку, Канаду, Каліфорнію і країни Азії, Сирію Єгипет, Алжир, Австралію. На жаль, ця змістовна і надзвичайна цінна частина особового архіву М. В. Левитського також втрачена¹⁶.

В архіві Миколи Васильовича зберігалися друковані та рукописні матеріали, що стосувалися історії трудових хліборобських, кустарних, ремісничих артілей і кооперацій, праці та публікації кооперативних з'їздів, міжнародних конгресів. У нього було багато публікацій з кооперації, статистичних відомостей про артілі Херсонської губернії, матеріалів із українського та російського фольклору та етнографії; історико-археологічну цінність мали стародруки та рукописи XVIII – початку XIX ст. Значимою була бібліотека загального змісту, яку М. В. Левитський збирав усе життя. Серед інших втрачених його матеріалів – колек-

ція фотографій (100 знімків), яка включала альбом фотокарток кооперативних діячів, рідкісні фотознімки кооперативних з'їздів, трудових артілей. Так, зокрема, втрачено групову фотографію делегатів Міжнародного кооперативного конгресу у Гамбурзі у 1910 р.¹⁷, фотографії представників смоленського студентського земляцтва у Москві, учасників загального студентського економічно-кооперативного з'їзду у Санкт-Петербурзі у 1907–1908 рр.¹⁸, гуртка студентів Ніжинського ліцею кінця 90 рр. XIX ст.¹⁹

У збірці М. В. Левитського були наявні тогочасні видання з дарчими написами авторів. Між іншим, внаслідок його зустрічей та дружних і професійних стосунків з видатними діячами науки і культури, які дарували йому друки власних праць, залишилася публікація з дарчим написом І. І. Дитятини, професора історії російського права у Харківському університеті, у період навчання там Миколи Васильовича у 1881–1885 рр.²⁰

Як свідчать документи, у 1934 р. М. В. Левитський висловив побажання визначити місцезберігання свого архіву. Він звернувся до Всенародної бібліотеки України при ВУАН. На той час його архівні матеріали відклалися в Музеї визнаних діячів України та у Всеукраїнському центральному кооперативному музеї у Харкові. Після того як обидва музеї було ліквідовано, М. В. Левитський подарував архів бібліотеці та уповноважив її зібрати усе з тих музеїв. Крім того, він передавав їй ще решту матеріалів, які були у нього. Умовою фондоутворювача до неї було прохання зосередити його матеріали в один відділ з метою оптимального використання їх. Ще одне його побажання полягало у тому, щоб їх було розподілено залежно від змісту на відділи: а) економіка; б) кооперація: 1 – колгоспна справа, 2 – промкооперація, 3 – споживкооперація, 4 – кредиткооперація; в) історія; г) загально-громадські справи; д) белетристика; е) поетичні твори; ж) музичні твори тощо; з) фотографічні матеріали²¹.

Особисті архівні документи і науково-творчі рукописні матеріали М. В. Левитського спочатку належали до фонду Всеукраїнського кооперативного музею, який функціонував при Київському кооперативному інституті. Однак, після ліквідації 1935 р. музею постановою Вукоопспілки матеріали архіву Миколи Васильовича разом з іншими фондами надійшли з бібліотеки Всеукраїнського науково-дослідного інституту споживчої кооперації до відділу рукописів бібліотеки ВУАН згідно з актом від 29 січня 1935 р.²² Нині його особовий архівний фонд (ф. 327) складається з таких видів документів: творчі матеріали (статті, нариси, тво-

ри літературного характеру, вірші, оповідання, думи), біографічні матеріали (особисті документи, записні книжки, спогади), документи громадсько-кооперативної діяльності (посвідчення, матеріали кооперативних і сільськогосподарчих з'їздів та засідань, статuti, програми, промови, доповіді), листування, ювілейні матеріали, фотографії, плакати, афіші, газети тощо²³. Цей фонд згідно з інвентарним описом налічує 2170 од. зберігання²⁴. До його архівної спадщини вважаємо доцільним додати деякі листи, що зберігаються в комплексному III фонді Інституту рукопису «Листування».

Перша група його документів – документи біографічного характеру, різні свідоцтва, зокрема про те, що він є директором Відділу державного майна (1918), членом різних спілок – «Кавказсоюз», ВУКООПСПІЛКА, ректором Смілянського кооперативного технікуму (1924), членом секції наукових співробітників «РОБОС» (1929), а також численні квитки та запрошення на різні збори, засідання, з'їзди (1918–1935). До цієї групи відносяться автобіографії та спогади, написані самим М. В. Левицьким в 1919–1930-х рр., які пов'язані із історією артільної справи та його роллю як її засновника в Україні. У них йдеться також про його зустрічі із різними діячами цього руху, культури тощо.

Значну частину біографічної частини архіву містить матеріали про М. В. Левитського, зокрема підготовлені до його 70-річного ювілею. Серед них статті О. П. Савича (бібліографія), Коцаря, Литвиненка; спогади Е. Амчиславської, П. Дворецької, П. Кириченко, В. Краснова, Й. Маєвського, В. О. Нікітіна, Г. Омельчанка, А. Фаресова, Я. Фільгуса, Є. Х. Чикаленка та ін. Важливим біографічним джерелом є матеріали ювілейних засідань, присвячених відзначенню його 40, 45, 50-річних ювілеїв громадсько-кооперативної діяльності – протоколи засідань, вітальні листи, телеграми тощо.

Другою великою групою джерел є матеріали про кооперативно-громадську діяльність М. В. Левитського, в яких йдеться, зокрема, про його досвід роботи в херсонських землеробних артілях: численні доповіді, у Вільному економічному товаристві (1898), на міжнародних з'їздах кооператорів, зокрема у Парижі (1896), на Всеросійському з'їзді кооператорів в м. Києві (1913) тощо; документи, що стосуються кооперативного руху в царській Росії: підготовчі матеріали для створення статутів різних артілей, товариств.

Державницька діяльність Миколи Васильовича віддзеркалилася у групі документів, представ-

лених проектами законів, що опрацьовувалися 1918 р., іншими правовими та нормативними актами, передусім проектом Конституції УНР (1918), Законом про шлюб та розлучення, народження та смерть (1918), законом про кредитну кооперацію тощо.

Кооперативна діяльність М. В. Левитського відобразилася в матеріалах Всеукраїнського кооперативного банку (1918–1923), Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації (планово-звітна документація, постанови, доповіді тощо) (1926–1929), XII конгресу Міжнародної кооперації асоціації у Стокгольмі (1927), Всеросійського союзу промислової кооперації (доповіді, листи, резолюції тощо) (1927–1930), Всеукраїнської спілки кооперативно-промислових товариств рибалок, Ради Українського сільськогосподарського банку (планово-звітна документація, доповіді), Всеукраїнського кооперативного лісового союзу та багато ін.

Третя група документів представлена науковими та літературними матеріалами М. В. Левитського, який багато і плідно працював як вчений та літератор. Серед них можна виокремити комплекс наукових праць з історії кооперації, в яких розкриваються засади та історія її зародження, різні течії в ній (залишилося декілька ґрунтованих праць у цій сфері), йдеться конкретно про сільськогосподарські артілі у Херсонській губернії, кредитні кооперації, квартирні артілі, хліборобські спілки про важливі питання організації артілей різного характеру.

Інший комплекс – літературні твори М. В. Левитського, який також був знаним письменником і поетом. Вони дають можливість оцінити його літературний дар. Серед них ранні твори – оповідання «Своя хата» (1887), «Сон перед Різдвом» (1887), «Заочне рішення» (1888), «Юдифь» (1889), «Тяжкий гріх» (1904), «Сон Івана Гармошкина» (1904–1905) та ін. Значна кількість віршів поета присвячена Україні, рідному краю. У поетичних творах він прославляв кооперативний рух, його діячів, діячів української культури. Поет вдавався до такого жанру як «послання» до різних «братів» та «друзів», писав думи, марші, ліричні поезії. Багато творів присвячено українському козацтву, театру, балету.

Окрему групу джерел становлять зібрані ним матеріали до історії літератури та громадських настроїв на Україні, молитви за рідний край, матеріали до історії культури України тощо. Він відвідував концерти, зустрічі, вечори, а тому в його архіві є різні програми, афіші, плакати, зокрема афіші Українського театру М. К. Садовського про виставу, присвячену 40-літньому ювілею М. В. Ле-

витського, про концерт кобзаря Гороцвіта тощо. Усе це має важливе значення для осмислення особистості М. В. Левитського як українського національного діяча, який прагнув висловити свою любов до України та її людей, її історії та культури, співчуття її долі, дбав про її духовний розиток.

Ще одна група джерел – газети та журнали, в яких друкувалися праці М. В. Левитського. Вони допомагають вивчати його внесок в кооперативний рух на основі опублікованих творів.

Четверта джерельна група – листування. Воно репрезентоване, передусім офіційними листами: від різних союзів та кооперацій (20-ті рр.), ради Народного міністерства земельних справ (1918), Всеукраїнського центрального кооперативного музею (1928–1929), Київського кооперативного інституту (1926–1929), Київського кооперативного технікуму, Сільськогосподарського наукового комітету України (1927), Товариства економістів при Українській академії наук (1926–1927), численних спілок, в тому числі літературних, Українського музично-драматичного товариства, Українського народного університету (1918), Українського народного хору ім. Стеценка тощо.

П'яту групу джерел становлять матеріали інших осіб: це, як правило, статті і повідомлення, огляди різних осіб з питань сільського господарства, кооперації, трудових артілей, кустарної промисловості. Важливим тут є біографії діячів кооперації, передусім О. О. Андрієвського, Т. І. Філіпова, О. Я. Конинського, Г. А. Залюбовського, А. Г. Терниченка та ін., написаних різними авторами і зібраних М. В. Левитським, ймовірно, для написання праць з історії кооперативного руху.

Значне за обсягом особисте листування Миколи Васильовича розкриває нам його соціальну позицію, а також особисті зв'язки з різними просвітницькими колами, окремими видатними діячами, родиною. Серед адресатів – вчені, державні діячі, артисти, письменники: Г. Я. Бернштейн, М. В. Биков, М. Г. Брянський, А. К. Воробйова, О. М. Горький, М. В. Журко, Д. К. Заболотний, М. К. Заньковецька, О. Ф. Керенський, В. І. Ковалевський, Г. Коссак, К. П. Новицький, В. М. Перетц, Х. Г. Раковський, К. М. Скаржинська, В. С. Стефанік, В. Я. Чубар та ін. Кореспондентами М. В. Левитського були не тільки діячі кооперативного руху, а й письменники, громадські діячі, вчені, зокрема, В. М. Альбов, О. Г. Амчислабська, К. Р. Анищенко, М. О. Бачинаський, М. П. Василенко, Н. Я. Горова, С. О. Єфремов, М. К. Заньковецька, М. П. Кириченко, Ф. П. Коломієць, В. П. Краснов, В. В. Сімоновський, Є. М. Скаржинська, І. Шиманович, М. П. Якубен-

ко та ін. На жаль, усе значне і важливе листування щодо організації кооперації, участі у різних заходах та міжнародних форумах, як згадувалося, було втрачено.

Шоста група – фотодокументи, серед яких є й групові, що мають важливу іконографічну цінність, зокрема, артільників і учасників кооперативних курсів, співробітників газети «Червоний шлях» (1930) та ін. Серед фотознімків є зображення відомих постатей з української історії: Х. О. Алчевська, родина Анчушиних, М. П. Баллін з сином Борисом, К. К. Бельська, А. О. Бондаренко, Г. Гегден, Н. Дорошенко, Д. Н. Дриль, Карпенко-Карий, В. С. Козлов; група – Т. Р. Рильський, В. Л. Беренштам, Панченко, Б. С. Познанський; Н. І. Харченко, С. Яценко. Збереглися фотоальбоми М. В. Левитського та студентів вузів Харкова, фото будинків, де він мешкав у Харкові. Окрему групу складають фоторепродукції та літографії окремих осіб, які збирав М. В. Левитський для роботи над історією кооперативного руху в Росії та Україні, а також для популяризаторської діяльності у галузі української культури, зокрема, серед них – Шарля Фурьє, І. Франка, О. С. Афанасьєва-Чужинського, О. М. Бодяньського, Л. І. Глібова, Є. П. Гребінки, В. М. Доманицького, П. Г. Житецького, І. П. Котляревського, М. В. Лисенка, О. О. Потєбні, І. Я. Рудченка, В. І. Сміленка, М. П. Старицького, О. П. Стороженка, П. П. Чубинського та ін.

Отже, значний за обсягом архів дає змогу осягнути особистість М. В. Левитського, а також історію розвитку кооперативної думки, практики, певною мірою – історію національної культури, соціальних рухів наприкінці ХІХ – 20-х рр. ХХ ст.

Тільки через тривалий час здійснилося давнє прагнення Миколи Васильовича – громадянина,

вченого, бібліофіла, фондоутворювача: зосередити свої архівні матеріали в одному місці та уможливити доступ до них широкого наукового загалу. Водночас, на нашу думку, не меншої актуальності для сучасних дослідників набуває вивчення особового фонду як унікального самостійного об'єкта комплексного науково-бібліографічного опрацювання.

¹ *Левитский Н. В.* Новый энциклопедический словарь. Т. 24.– Петроград, 1915. – С. 202.; *Енциклопедія українознавства*. Т. 4. – К., 1996. – С. 1264; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної ради: Біографічний довідник. – К., 1998.

² Там само.

³ *Потєбня Олександр Опанасович* // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 614.

⁴ ІР НБУВ, ф. 327, № 549, арк. 6.

⁵ Харківське історико-філологічне товариство // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 1009.

⁶ *Потєбня Олександр Опанасович* // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 614.

⁷ ІР НБУВ, ф. 327, № 549, арк. 6.

⁸ Там само, арк. 6–7.

⁹ Там само, арк. 7.

¹⁰ Там само, ф. 327, № 603.

¹¹ Там само, № 549, арк. 8.

¹² Там само, ф. 327, № 549, арк. 8.

¹³ Там само, № 573.

¹⁴ Там само, № 554, арк. 5.

¹⁵ Там само, № 549, арк. 9.

¹⁶ Там само, № 548, арк. 9–10.

¹⁷ Там само, арк. 9.

¹⁸ Там само, арк. 22.

¹⁹ Там само, арк. 24.

²⁰ Там само, № 549, арк. 3.

²¹ Там само, № 606, арк. 2, 3.

²² Там само, оп. 1, од. зб. № 45, арк. 16.

²³ *Левитський Миколай Васильович* // Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. – К., 2002. – С. 303–311.

²⁴ ІР НБУВ, Інвентарний опис фонду 327, № 1–2170.

Євген Максимчук

ОГЛЯД ФОНДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ КОМІСІЇ З ОБЛІКУ ЗБИТКІВ І ЗЛОЧИНІВ, ЗАПОДІЯНИХ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ

Вивчення історії Другої світової війни залишається однією з актуальних проблем історичної науки. Переміщення акцентів у її дослідженні передбачає подальше залучення до наукового обігу інформації архівних документів, які за радянських часів залишалися поза увагою дослідників. Недостатньо вивченою на сьогодні є діяльність Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським ор-

ганізаціям, державним підприємствам та установам СРСР (далі НДК СРСР) на території Української РСР.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається фонд Української республіканської комісії з обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками (ф. 3538), що складається із 89 од. зберігання за 1943–1945 рр. Фонд хоч і носить дещо фрагментарний характер, все ж є достатньо репрезентативним для об'єктивного, не-

упередженого аналізу організаційних засад створення комісії, вироблення нею методик проведення роботи, а також діяльності міських, крайових, обласних комісій з обліку заподіяних нацистськими загарбниками збитків громадянам, державним підприємствам та установам, громадським організаціям, колгоспам тощо.

Республіканська комісія була створена відповідно до Постанови РНК СРСР від 5 березня 1943 р., № 299, якою затверджувалося Положення про НДК СРСР та визначався склад республіканських, крайових та обласних комісій, основним завданням яких було всебічне сприяння НДК СРСР – збирання та оброблення даних про збитки та злочини.

У фонді зберігається Постанова ЦК КП(б)У від 27 квітня 1943 р. про склад республіканської комісії¹. Про участь Управління державними архівами НКВС УРСР у цій важливій справі свідчить копія Постанови Раднаркому УРСР від 12 листопада 1943 р., № 441 «Про утворення робочої групи при Управлінні Державними Архівами НКВС УРСР по збору та обробці матеріалів по встановленню і розслідуванню злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками», яка мала складатися із 15 осіб та проводити роботу зі збирання та обробки документів, що надходили до Республіканської комісії, а також надавати практичну допомогу місцевим комісіям у цій справі².

Привертають увагу два документи, датовані 1 березня 1943 р., автором яких є акад. Михайло Птуха, який на той час обіймав посаду завідувача відділу статистики Інституту економіки АН УРСР. Це – «Соображения по вопросу относительно учета потерь и убытков от войны и вражеской оккупации территории СССР» та «Записка относительно подсчетов на местах потерь и убытков от вражеской оккупации территории УССР». Акад. М. Птуха відмічав, що зібрані на місцях матеріали мають слугувати різним цілям: з одного боку, вони ляжуть в основу рахунку нашим ворогам, з іншого – процес встановлення розмірів втрат та збитків пов'язаний з відновленням та реконструкцією народного господарства³.

Найбільший масив документів фонду становлять зведені відомості про збитки, заподіяні нацистськими загарбниками наркоматам: лісової, промислово-будівельних матеріалів, харчової, текстильної, легкої, м'ясо-молочної, рибної, паливної промисловості, підприємствам комунального господарства, охорони здоров'я, юстиції, кінофікації, електростанціям, системі водопостачання та каналізації, заповідникам, музеям, пам'яткам архітектури та мистецтва, церквам, синагогам, мечетям.

Крім того, у фонді відклалися копії актів про злочини та збитки, заподіяні нацистськими загарбниками по областях Української РСР: Вінницькій, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Кіровоградській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Херсонській, Чернівецькій, Чернігівській. Згідно лише із незначною частиною зібраних відомостей по областях, робоча група Республіканської комісії у своїй довідці від 29 грудня 1943 р. повідомляла НДК СРСР, що за період окупації України німцями заподіяні наступні злочини та нанесено збитки народному господарству: вбито та замучено громадян – 315 938 осіб, вивезено до Німеччини – 278 089 осіб, нанесено матеріальних збитків на суму – 11 450 228 993 руб.⁴

Окремі факти злодіянь відображено у Проекті постанови НДК СРСР про підсумки обліку збитків, заподіяних нацистськими загарбниками колгоспам, державним підприємствам і установам Сталінської області УРСР, а також друкованому екземплярі 1943 р. «Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям и учреждениям СРСР «О разрушениях, причиненных немецко-фашистскими захватчиками промышленности, городскому хозяйству, культурно-просветительным учреждениям Сталинской области»⁵.

Досить численну групу документів складає листування Республіканської комісії з Раднаркомом УРСР з організаційних питань, з НДК СРСР і обласними комісіями про хід роботи з обліку збитків, про підготовку науково-видавничим відділом Управління державними архівами збірника документів «Оккупационный режим на Украине». У одному з листів повідомляється, що архівні органи УРСР зібрали для збірника цікавий документальний матеріал. В основному, це документи окупантів, опубліковані ними або документи, які видані для службового користування і не підлягають розголошенню, а також таємні документи. Для повноти збірника робоча група пропонувала включити матеріали, які надсилалися до НДК СРСР⁶.

У таємних обіжниках Республіканської комісії неодноразово вказувалося на недоліки у роботі обласних комісій: повільність, недостатнє розслідування та облік злочинів, відсутність конкретних висновків про розміри заподіяних збитків, а також даних про вбивства та руйнування в результаті бомбардувань і диверсій на територіях, звільнених від нацистських окупантів. Для повного об-

V. Огляди архівних фондів

ліку злочинів, пропонувалося опитувати місцевих жителів – очевидців злочинів та осіб, які знають місця страт людей; використовувати документальні дані, зібрані Управлінням архівами НКВС – УНКВС: статистичні таблиці громадам, померлих від голоду, картотеки і відомості про вивезених до Німеччини, фотографії кривавих звірств і руйнувань; безпосереднє обслідування членами комісій місць страти людей нацистськими загарбниками та зруйнованих ними фабрик, заводів, колгоспів, радгоспів, соціально-культурних установ, житлових будинків та ін.⁷

Для обліку збитків, заподіяних громадянам нацистськими загарбниками в результаті розграбування їхнього майна та втрати годувальника, комісією було розроблено спеціальну форму відомості, до якої входили: вартість майна, відібраного, вкраденого або знищеного нацистськими окупантами; знищеного в результаті бойових дій, при евакуації та реєвакуації; податки, штрафи та контрибуції, виплачені окупаційним властям; витра-

ти на лікування громадян в результаті звірств окупантів або умов окупаційного режиму; заробітки та доходи, втрачені через каліцтво або захворювання, через неможливість займатися своєю професією, а також через втрату годувальника⁸. Разом з цими відомостями зберігаються заяви громадян про нанесені їм моральні та матеріальні збитки.

Таким чином, документи і матеріали Республіканської комісії представляють цінне джерело встановлення збитків і злодіянь, заподіяних нацистськими загарбниками та їхніми спільниками господарству та громадянам України у період Другої світової війни.

¹ ЦДАВО України, ф. 3538, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

² Там само, арк. 3.

³ Там само, спр. 2, арк. 5.

⁴ Там само, спр. 27, арк. 3.

⁵ Там само, спр. 32, арк. 1–15.

⁶ Там само, спр. 5, арк. 20–21.

⁷ Там само, спр. 3, арк. 1–3.

⁸ Там само, спр. 70, арк. 1.

Розділ VI ПЕРСОНАЛІЇ

Ганна Волкотруб

ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА ПИЛИПА КЛИМЕНКА (маловідомі факти з біографії вченого)

Життєвий та творчий шлях історика Пилипа Васильовича Клименка (1887–1955) типовий для більшості представників української інтелігенції, чия діяльність припала на 1920–1930-ті рр. У 1930 р., після розгрому історичних установ академіка М. Грушевського, П. Клименко мав всього 43 роки, тобто, перебував у розквіті творчих сил, маючи декілька розпочатих великих наукових праць та багато планів на майбутнє.

Н. Полонська-Василенко писала, що по суті звільнення з Академії наук було для співробітника тяжкою репресією, бо в більшості випадків він діставав «вовчий пашпорт», з яким його не брали на працю не лише в Києві, а й взагалі в межах України. «Всі видавництва, всі газети й журнали в Советському Союзі – державні, і людина, яка «звільнена» в такий спосіб з Академії, не могла сподіватися на публікацію будь-яких праць»¹. Часто їм забороняли мешкати в великих містах².

Після звільнення із Науково-дослідної кафедри історії України академіка М. Грушевського П. Клименко працював «науково-дослідно в Центральнім історичнім архіві, потім завідувачем відділу феодалізму Всеукраїнського історичного музею (з 14 травня 1932 р. – Г. В.), а після звільнення з нього в грудні 1933 р. – у Київській обласній інспектурі охорони пам'яток старовини науково-дослідно на тему «Генеза литовського феодалізму» та «Техніка феодального цехового ремісництва і річово-символістичні елементи цехової організації»³. Крім того, він співпрацював з КВСЕУ, яка постала на згарищах знищених «історичних установ» М. Грушевського і розробляла проблематику, дотичну дослідженням цих установ⁴.

Звільнення П. Клименка з посади завідувача відділу феодалізму було пов'язане з певними труднощами. Очевидно, будучи попередженим про перевірку музею комісією, на початку червня 1933 р. П. Клименко написав заяву на звільнення, мотивуючи своє рішення тим, що не має змоги

справлятися далі з обов'язками завідувача. Директор музею погодився з ним і запропонував йому підшукати на своє місце гідного кандидата. Таку кандидатуру П. Клименко знайшов, але прохання про звільнення з роботи не задовольнили. Комісія, виділена партколективом об'єднаних музеїв, до складу якої ввійшов і Ф. Ернст, здійснивши перевірку відділу, 10 червня 1933 р. в акті обстеження звинуватила завідувачів відділів П. Клименка та О. Оглоблина в тому, що в експозиціях вони «...протаскували концепції Грушевського про безбуржуазність української нації», а також у неповному виконанні П. Клименком плану роботи.

На початку грудня 1933 р. П. Клименко написав заяву на ім'я голови місцевого комітету ВУАН, в якій повідомляв, що він вже двічі – у червні та 2 жовтня 1933 р. – подавав заяви про звільнення, які, однак не були розглянуті, а 23 жовтня несподівано для себе одержав наказ, що його звільнено за допущені методологічно-організаційні порушення у роботі. «Оскільки я, – пише вчений – давно заявив про своє звільнення і обґрунтував відмовлення, то таку формулювання вважаю за невірну і прошу вжити заходів для її заміни»⁵. Було змінено формулювання у наказі, чи ні, але 20 грудня 1933 р. П. Клименко зрештою був звільнений з роботи.

Маючи тавро «націоналіста», який співпрацював з М. Грушевським, П. Клименко не мав змоги влаштуватись на постійну роботу, час від часу перебиваючись випадковими заробітками. 19 травня 1938 р. він був арештований органами НКВС, звинувачений у злочинах, передбачених ст. ст. 54-8, 54-11 КК УРСР, в тому, що він був «озлобленим націоналістом і підозрювався у проведенні терористичних актів» та взятий під варту до спецкорпусу Київської тюрмиб. Обшук квартири та складання акта про вилучення особистих речей і документів вченого проводилися без присутності арештованого. Як свідчить протокол обшуку від 19 травня 1938 р., крім вилученого паспорта, дип-

VI. Персоналії

лома університету, військової книжки, дев'яти облігацій четвертого року другої п'ятирічки на суму 440 крб., чотирьох великих срібних монет, однієї папки документів та одного «чемодана» різного листування, у квартирі після обшуку зосталось багато картин та залізна скриня, ключів від якої не виявилось, тому вона залишилася зачиненою, а у шафі – велика кількість рукописів російською та іноземними мовами⁷.

Під сильним моральним і фізичним тиском П. Клименко змушений був зізнаватися «откровенно» перед слідством, що з 1919 р. по день арешту він був учасником контрреволюційної української націоналістичної організації, яка підбирала кадри, готові взяти участь у збройному виступі проти більшовиків, був активним ворогом радянської влади, вів з нею боротьбу протягом всього періоду її існування. Він також пообіцяв розповісти про діяльність організації, відомих йому учасників та свої власні дії. «Діяльність організації я ділю на три періоди: кам'янецький, київський – часів непу, київський – останніх років. Основними завданнями організації у перший період були створення та впровадження української шовіністичної ідеології серед студентської молоді Кам'янця-Подільського, підготовка цієї молоді до активної боротьби з радянською владою. Другий період – збирання та розстановка сил організації на науковому фронті і розвиток його на ділянках міста і села. Третій період – безпосередня активна робота, а також збереження залишків розгромлених науково-методичних сил організації. Повторюю, що дав щиросердечні показання і цим самим хоч би в незначній мірі постараюсь спокутувати свою провину перед радянською владою»⁸.

Про Академію наук, в якій йому довелося працювати у своїй найкращій роки, Пилип Васильович змушений був говорити, що вона була місцем концентрації українських націоналістів і відображала у своїй роботі інтереси капіталістичних країн, зацікавлених у справі повалення радянської влади в Україні. «На кожній ділянці роботи Академія наук та її філії проводили контрреволюційну і підіривну роботу. Пізніше наша група влилася у створену професором Єфремовим підпільну організацію, яка називалась «Спілка визволення України». Як член СВУ я продовжував вести контрреволюційну націоналістичну роботу на ідеологічному фронті. Так продовжувалося до розгрому нашої контрреволюційної організації СВУ. Наша організація після арешту Єфремова та інших підсилена розвернула шкідництво на науково-культурному фронті. Працюючи у вузах, я ще з 1918 р. систематично у своїх доповідях, лекціях і семіна-

рах для молоді впроваджував фашистські теорії, направлені на необхідність боротьби з радянською владою, за «самостійну Україну» та насильницьке відторгнення України від Союзу РСР»⁹.

Після розгляду слідчого матеріалу, в тому числі свідчень людей, які знали арештованого, органами було прийнято постанову, що П. Клименко «являється активним учасником антисоветской украинской националистической организации, стоявшей на активных методах борьбы с советской властью, как террор, шпионаж, диверсия» і звинувачується у злочинах, передбачених ст. ст. 54-4, 54-8, 54-9, 54-11 КК УРСР¹⁰. Оскільки слідству не вдалося встановити причетності П. Клименка до ведення шпигунської та диверсійної діяльності, раніше сформульовані обвинувачення за ст. 54-6, 54-9 було вирішено скасувати, залишивши в силі ст. 54-11, 54-8 КК УРСР¹¹. Помічник начальника 6 відділення 2 відділу УДБ сержант Краковський 31 грудня 1938 р. зробив висновок, що обвинувачувані Н. Ю. Мірза-Авак'янц, П. В. Клименко і В. А. Камінський були учасниками антирадянської української націоналістичної організації і «...по вражеской работе были организационно связаны между собой», тому їх слідчі справи було об'єднано в одну справу під № 81712. Дійсно, справа була сфабрикована таким чином, що троє підсудних змушені були давати свідчення один проти одного, а також проти знайомих і незнайомих людей. Так, Н. Мірза-Авак'янц свідчила: «Клименко П. В. – в минулому професор петлюрівського Кам'янець-Подільського університету, був зв'язаний особисто з Огієнком. Після повернення з еміграції Грушевського М. С., одержує у нього на кафедрі керівну роль. Будучи найближчим співробітником Грушевського, проводив велику контрреволюційну роботу на історичному фронті, написав ряд друкованих праць антирадянського характеру»¹³.

16 травня 1939 р. Військовий трибунал КОВО на закритому судовому засіданні в м. Києві засудив П. Клименка до позбавлення волі у виправно-трудових таборах строком на шість років з поразкою у політичних правах на три роки¹⁴. Відбував заслання П. Клименко у м. Солікамську поблизу Північного Уралу.

Виступаючи на суді із заключним словом, П. Клименко зазначав: «У мене залишилась незакінченою наукова робота, котра може принести суспільству користь, причому частина цієї роботи взята органами НКВС, а частина залишилась у мене на квартирі. Прошу цю роботу передати до відділу рукопису АН. Прошу суд дати мені можливість працювати. Я хочу працювати і спокутувати свою провину»¹⁵. Ймовірно, П. Клименко мав на увазі

VI. Персоналії

працю з історії ВКЛ, дослідженням якої почав займатися ще у студентські роки, а можливо мова йшла про «Цехову книгу кушнірів м. Кам'янця-Подільського від 1702 до 1779 р.», робота над якою велася спільно із М. Суслопаровим з 1940 р. по 1955 р., а після смерті П. Клименка – самим М. Суслопаровим до 1965 р.

У копії з опису майна арештованого, який зберігся у особовому фонді П. Клименка, зазначається, що у квартирі виявлено книг різних 1500 примірників. П. Клименко, відбуваючи заслання в м. Соликамську (Усольтаб), 2 серпня 1940 р. написав заяву на ім'я Прокурора УРСР, прохаючи втрутитись у справу із його майном. «19 травня 1938 р. я був у Києві арештований органами НКВС. Обшук у моїй квартирі був проведений після мого арешту, у мою відсутність. Я історик, науковий співробітник Академії наук УРСР. У мене бібліотека, яка складається з трьох тисяч томів, серед них екземпляри, що мають бібліографічну цінність великого наукового значення. У квартирі було також багато художніх цінностей (картин, малюнків тощо)»¹⁶.

Бібліотека вченого формувалась поступово. Частина книг була придбана під час навчання в університеті, значну частину залишив П. Клименку І. Огієнко, який, від'їжджаючи влітку 1919 р. з Кам'янця-Хмельницького, залишив за П. Клименком свою квартиру та частину речей. «З Огієнком, ректором петлюрівського університету, колишнім гетьманським міністром, я був у близьких стосунках. Він мені навіть залишив на зберігання частину своїх речей» – давав свідчення П. Клименко у 1938 р.¹⁷

20 лютого 1936 р. П. Клименка викликали на допит до УДБ НКВС УРСР. Під час обшуку його квартири підозру викликали книга М. Зерова «Нове українське письменство» з дарчим надписом «Дорогому Пилипу Васильовичу Клименку від автора. 28.05. 1924 р.», три числа журналу «Україна» німецькою мовою, на яких стояла печатка посольства УНР в Німеччині, твори Г. Косинки, О. Влизька, М. Вороного, Є. Плужника, М. Ірчана, Остапа Вишні, М. Яворського, Г. Епіка, М. Козоріза. На запитання, де він взяв книги «активних ворогів радянської влади» та для чого їх зберігав, Пилип Васильович відповів, що книги залишились після І. Огієнка, квартиру якого він займав після від'їзду останнього з поляками, а зберігав він їх та журнали як історичний матеріал. При обшуку у П. Клименка були вилучені також архівні матеріали, які, згідно з чинним на той час законодавством мали бути здані на державне зберігання. «Ці матеріали, – показував Пилип Васильович, – я

придбав у різних магазинчиках, в утиль-магазинах, вони є моєю приватною робочою колекцією, і тому я не вважав себе зобов'язаним здавати їх на зберігання до державного сховища»¹⁸.

Влітку 1923 р. П. Клименко на підставі мандату ГАУ та ВУАН вивіз із Кам'янця-Подільського до Києва 25 пудів цінних історичних документів, які були приречені на загибель, і здав їх до рукописного відділу Всенародної бібліотеки України.

Під час слідства Пилип Васильович, турбуючись про долю книг та рукописів праць, неодноразово робив запити стосовно свого майна. На що йому кожного разу відповідали, що кімната його опечатана до кінця розгляду справи, і всі речі знаходяться у повному порядку. Насправді ж відразу після арешту, 21 серпня 1938 р., все майно вченого було вивезене на склад Київпромторгу і, як вказувалось у постанові і спецвідділу НКВС УРСР від 13 вересня 1940 р., оскільки засуджений протягом двох з половиною років ні разу не надав нікому доручення на його одержання, було прийнято рішення «ввиду того, що имущество подвергается порче и может прийти в совершенную негодность», реалізувати його через торговельні організації Київпромторга, а виручені гроші перерахувати до фінвідділу НКВС УРСР на депозитний рахунок засудженого¹⁹. Однак про це самого засудженого не було повідомлено та копії опису йому не надано.

У листі до сестри від 30 липня 1940 р. Пилип Васильович радить їй після одержання доручення від нього написати заяву Прокурору УРСР в Києві «...о том, что ты имеешь доверенность получить мое имущество, взятое с надлежащей описью из моей квартиры сотрудником НКВД в июле месяце 1938 г. совершенно незаконно. Согласно этого списка НКВД должно тебе вернуть вещи. Особенно желательно получить мои рукописи, если они сохранились».

У дорученні на ім'я сестри М. Закревської від 27 липня 1940 р. П. Клименко писав, що доручає їй одержати майно, яке складається із бібліотеки книг історичного змісту близько 3000 томів, картин, старовинних меблів, двох книжкових шаф, залізної старовинної скрині, старовинних рукописів і рукописів його творів, одягу, білизни. Сестра написала розписку, що одержала книги і рукописи, що належали П. Клименку, у доброму стані²⁰. Отже, згідно з розпискою, уціліли лише книги і, що особливо цінно, рукописи. Але в особовому фонді П. Клименка збереглися заяви 1949 р. до директора музею Українського мистецтва у Києві з проханням купити у нього п'ять рушників, картину «Аскольдова могила» та 1951 р. – два портрети

VI. Персоналії

роботи І. Сошенка кириломефодіївців М. Гулака і О. Навроцького, написаних маслом, і старовинного кухля²¹. Ці два портрети Пилип Васильович придбав ще 1921 р. у вдови члена старої української громади у Києві О. Матвеева, яка проживала останні роки у м. Козельці. О. Матвеев займався дослідженням діяльності Кирило-Мефодіївського братства, до своїх розвідок збирав документальні матеріали і ще за життя показував П. Клименку ці портрети, а також архівні документи. Можливо, названі речі були збережені його друзями, і у важкі дні виручені за них гроші врятували П. Клименку від голодної смерті.

Пилип Васильович не мав своєї сім'ї. Рідна сестра Марфа, у якої він жив у м. Козельці (вул. Свердлова, 38, тепер – вул. О. Розумовського, 38) після повернення із заслання у 1946 р., померла 26 січня 1952 р. Єдиною втіхою і розрадою всього життя вченого була його наукова праця.

Надія працювати науково з'явилась у П. Клименку ще під час відбування заслання в с. Чилик Чиликського району Алма-Атинської області. 1944 р. він звернувся до Є. К. Кисіль (особа не встановлена) з проханням клопотати за нього перед керівництвом Казахської академії наук щодо роботи. На що Є. Кисіль відповіла: «Хороший Филипп Васильевич! Была я по Вашей просьбе в Академии наук, разговаривала с ученым секретарем или зам. директора (точно не знаю) Института истории, неким Сулеймановым. Он прочитал Ваше заявление, по-видимому оно произвело на него серьезное впечатление, но он повторяет все одно и то же: «Необходимо иметь документы, подтверждающие его научную степень или звание. Когда, кем он утверждён в учёном звании. Если бы я сегодня это имел, завтра я провёл бы его сотрудником. Другие документы меня не интересуют и мне не нужны. Пусть он телеграфно снесётся с Киевским университетом и АН УССР». Между прочим, это то, что я советовала вам сделать сразу же, не теряя времени. Итак, мой друг, попросите телеграфно АН УССР выслать Вам подтверждающий Вашу научную степень документ. Остальное (так в листі – Г. В.) не является помехой для работы в Академии – это мне стало ясно из разговора. Без этих же документов Вы не можете ступить ни шагу. АН СССР еще в Москве, университет в Кызыл-Орде. Завтра-послезавтра буду продавать Ваши туфли – делать Вам деньги. Жму Вашу честную руку. Всего доброго»²².

Після цього – 2 березня 1945 р. – П. Клименко звертається письмово до сестри: «Среди моих бумаг не сохранились ли документы об окончании университета и магистратском звании (удостовере-

ние от Академии наук)? Документы мне нужны для того, чтобы работать по своей специальности тут в Алма-Ате в филиале Академии наук или в другом каком-либо городе»²³. Таких документів засуджений подати не зміг і сподівання на наукову працю не виправдалась.

Перебування протягом десяти місяців під слідством та п'ять років виправно-трудогих таборів підірвали здоров'я П. Клименку. 25 червня 1945 р. він подав заяву до лікарської комісії, в якій писав, що хвороба серця, загальний склероз, який найбільш інтенсивно вразив кровоносні судини голови, зробили його непрацездатним інвалідом ще у виправно-трудогих таборах. «Освобожденный по актировке в 1943 г. и направленный на жительство в Чилики, я попал в еще худшие климатические условия, что тяжело действовало на мое здоровье. К этому присоединилась тяжелая малярия, которая в климатических условиях не излечивается. Прошу подвергнуть меня освидетельствованию и дать справку о том, что в климатических условиях Чилика я не только не могу работать, но постоянно болею с угрозой для жизни»²⁴.

Рішення про звільнення йому довелося чекати цілий рік. У листі з Чилика до сестри від 3 серпня 1944 р. він пише, що збирається клопотати про перепустку, в листі від 20 грудня 1945 р. повідомляє, що видачу перепусток призупинили до 15 січня 1946 р., але після цього він має таку надію її одержати²⁵.

Відбувши строк і одержавши постанову про звільнення, Пилип Васильович у листі від 2 березня 1944 р. радиться з сестрою про своє подальше життя: «Выехать мне можно к вам только после получения вызова твоего, заверенного облсоветом Черниговским или же [по] крайней мере райсоветом Козелецким. Скорее бы меня отпустили в Уфу, а оттуда легче добраться до Козельца. Я не знаю, могу ли я в Козельце устроиться на работу, чтобы существовать. В Киеве вряд ли устроюсь. Когда получу документы, поеду тут устраиваться. Реши сама, как лучше. Мне хочется обязательно повидаться с тобой и поговорить. Приехать же не так просто, как тебе кажется. Сохранился ли железный сундук, пустой отпертый ты его получила или запертый? Куда девалось все, что не уцелело? Сообщи, пожалуйста. Очень печалит меня твое здоровье плохое. Но хорошо, что домик по крайней мере уцелел»²⁶.

Турбота про книги та рукописи, побоювання про їх стан звучать у багатьох листах Пилипа Васильовича. У листі до племінниці Ольги, написаному 10 січня 1946 р. з с. Чилик, він різко вичитує її за недбале ставлення до книг: «Досмотрел-

ся я, что вы присылаете мне письма в конвертах, сделанных из моих книг. Неужели вы считаете, что я такой дурак был и покупал ничего не стоящие книги и ненужные для меня и других лиц. Книги, из которых вы делаете конверты, стоили мне в 1927 году 10 рублей, а теперь, если их повезти в Киев знающим людям, за них дадут 100–200 рублей, а может больше. Если вы рвете эти книги, то могли перепортить много других, еще более ценных книг. Убедительно прошу больше книг и вообще из моих вещей ничего не портить. Очень огорчило меня это ваше в отношении меня нехорошее дело. Я и страдаю от невежд, хулиганов и воров, а тут еще и вы без всякого злого умысла причинили вред не только мне, но и самим себе»²⁷.

Із заслання до м. Козельця, де жила сестра, Пилип Васильович повертається лише у березні 1946 р. 28 квітня 1946 р. товариш по поселенню І. М. Румянцев пише із с. Чилики: «Добрейший Филипп Васильевич! Все мы сердечно рады, что Вы доехали благополучно и скоро и в добром здравии. Мы здесь живем по-прежнему и почти без изменений»²⁸. Все мы ... шлем Вам дружеский привет, пожелания здоровья и хорошо устройтесь, зажить и отдохнуть». Зв'язки із друзями по заслання Пилип Васильович підтримував охоче, допомагав посилками з продуктами і порадами.

Важко хворий, не маючи ніякого фаху, крім наукового, П. Клименко продовжує активно працювати: пише статті, рецензії на книги і не полишає надії на їх опублікування. Але жоден журнал чи газета не бралися публікувати його роботи – звідусіль надходили ввічливі відмови.

Так, 1952 р. Пилип Васильович надсилає до обласної газети «Деснянська правда» історичну розвідку «Чернігівське мішанство 200 років тому назад»²⁹. З редакції приходять відмова друкувати працю в газеті для масового читача та рекомендація: «...ці статистичні викладки, якщо вони будуть належним чином прокоментовані, можуть зацікавити історичний журнал». Тоді П. Клименко звертається до головного редактора газети з проханням передати розвідку та матеріали до неї до Чернігівського історичного музею. «...Вони мають там вітрину цехового ремісництва і зможуть використати цей матеріал діаграмно, якщо захочуть. Чернігів, не дивлячись на своє древнє славне минуле, не має досі письмової історії, а після спалення німцями головної маси архівів, і матеріалів надто мало»³⁰.

1953 р. П. Клименко пише велику ґрунтовну рецензію на монографію К. Пажитнова «Проблема ремесленных цехов в законодательстве русско-

го абсолютизма», яку надсилає до журналу «Вопросы истории»³¹. Рецензент відмічав велике значення праці у поданому автором свіжому і актуальному матеріалі, одночасно зауважуючи, що багаточисленні роботи українських істориків про ремісничі цехи залишилися поза увагою російських істориків. З редакції надійшла відповідь, що ця рецензія їх не задовольняє, оскільки вона не містить оцінки висновків автора та вірності поданих ним аргументів. Також з рецензії залишається незрозумілим, – писала зав. відділом критики і бібліографії П. Манова, – у чому полягає «основний методологічний недолік книги», а різке протиставлення двох типів еволюції цехів – англійсько-французького і німецького – запропоноване П. Клименком, неможливо прийняти, так як це протирічить вказівкам Маркса і Енгельса³². Навіть після того, як П. Клименко доопрацював рецензію, вона надрукована не була.

1954 р. до цієї ж редакції ж П. Клименко надсилає короткий план статті «Русские ремесленные цехи». Завідувач відділу історії П. Спіфанов відповідає, що «...по нашему убеждению совершенно невозможно в статье объемом 40–50 страниц осветить все вопросы, перечисленные в плане и охватить период от Киевской Руси до 1917 года»³³.

Відповідь з відмовою надрукувати одержує П. Клименко також на надіслану рецензію³⁴ на книгу Ф. Полянського «Очерки социально-экономической политики цехов в городах Западной Европы XIII–XV вв.»³⁵.

З 1950 р. по 1952 р. П. Клименко працював над монографією «Доменна висока піч у Чуднові 1773–1793 рр.»³⁶, використавши для досліду залишки архіву князів Любомирських, які були спочатку власністю дарона Штейнгеля, а після революції перейшли до бібліотеки Всеукраїнського історичного музею, і були використані вченим під час його роботи у музеї при підготовці експозиції про зародження чорної металургії.

У особовому фонді вченого збереглися також записи змісту архівних справ фонду «Черниговские дела» з Харківського центрального історичного архіву, на підставі яких написано «Історію архіву Чуднівської доменної печі» та відклялись матеріали до історії чорної металургії на Україні (Доменна піч і магнатське господарство в м. Чуднові 1779–1793 рр.)³⁷.

Попри відмови редакцій друкувати його праці, 1954 р. П. Клименко надсилає до газети «Деснянська правда» невелику статтю «Черниговские ремесленные цехи XVIII столетия»³⁸, зазначаючи, що «...якщо вона задовольнить критичні вимоги редакції, то можу дати ще статті про цехових ре-

VI. Персоналії

місників Києва XV–XIX ст., Кам'янець-Подільського, Правобережної України XIII, XIX ст.» На що знову одержує негативну відповідь.

Єдиним світлим променем у безрадісному житті П. Клименка в цей час було листування з литовським вченим А. Янулайтісом щодо праці про Миндовга та сама робота над цим дослідженням, яке було завершено, але, на жаль, книга так і не побачила світ.

Не маючи можливості самостійно заробити на прожиття, та рідних, які б підтримали його матеріально, у жовтні 1952 р. П. Клименко звернувся із заявою до відділу соцзабезпечення Козелецького району Чернігівської області про направлення його до будинку інвалідів. «Прошу направити мене в будинок інвалідів, непрацездатний. Нерухомого майна й сім'ї не маю. Маю 65 років від роду».

Про те, що прохання П. Клименка було вирішено позитивно, і останні роки свого життя він провів у Козелецькому будинку інвалідів, свідчить довідка адміністрації будинку від 18 січня 1958 р., надана на вимогу Козелецького відділення міліції: «...ранее бывший в доме инвалидов подопечный Клименко Филипп Васильевич умер 8 июля 1955 г.». Довідку цю розшукав В. Короткий у слідчій справі братів Карпеко (№ 49885 фп.) Із родиною Карпеко П. Клименка пов'язували дружні стосунки. У своєму архіві вчений зберігав альбом фотознімків конструкцій літака О. Карпеко та підбірку газетних вирізок до них, стосовно яких 1949 р. вів листування з Центральним будинком авіації і ППО імені М. Фрунзе³⁹. У останні роки життя П. Клименко вів лише щоденникові записи, записи-спостереження з життя жителів с. Козельця та зрідка листувався із знайомими та родичами. Особливо цінним є листування з А. Середою, до якого він звертався із проханням купити у нього старовинні меблі та килими. Останній лист датований 28 травня 1955 р. – за місяць і десять днів до смерті: «Ви зовсім одцуралися від мене і від меблів (П. Клименко вів листування з А. Середою стосовно продажу меблів та килимів – Г. В.). Я може і заслуговував на те, але меблі не заслуговували. Майже рік стояли вони в сараї і терпіли від вогкості і шашлів»⁴⁰. З листів до А. Середи видно, що терпів він велику нужду, тому намагався продати речі, які ще у нього були. і хоч у листах, у щоденнику немає ні думок про безвихідь, ні скарг на важке життя, можна уявити, як важко жилося цьому самотньому хворому чоловікові, як гнітила його неможливість реалізувати себе, бути корисним суспільству. Самотність, старість, хвороби та інші обставини, яких нам не дано знати, спричи-

нилися до рішення піти з життя добровільно. З усних свідчень людей, які його знали, відомо, що він 8 липня 1955 р. втопився у річці м. Козелець.

30 вересня 1958 р. військова колегія Верховного суду СРСР припинила справу Н. Мірзи-Авак'янц, П. Клименка, В. Камінського за відсутністю складу злочину. У висновку від 30 серпня 1958 р. колегія констатувала, що згідно з проведеним додатковим розслідуванням встановлено, що П. Клименко, Н. Мірза-Авак'янц і В. Камінський засуджені необґрунтовано⁴¹. І хоч у своїх свідченнях 1938 р. П. Клименко показував, що всі видані ним наукові праці за останні роки були вилучені як контрреволюційні і заборонені до продажу і розповсюдження, оскільки у його працях відкрито пропагувалися контрреволюційні ідеї, за повідомленнями Державної публічної бібліотеки і Інституту історії АН УРСР виявилось, що всі книги, написані арештованим, знаходяться у відкритому користуванні бібліотек. Працівники Управління державної безпеки НКВС, які так успішно «вскрыли и ликвидировали антисоветскую украинскую националистическую террористическую организацию, ставившую своей задачей свержение советской власти и установление на Украине фашистского строя»⁴², були покарані. Для того, щоб вручити П. Клименку довідку про реабілітацію, його потрібно було розшукати. Запити в адресні бюро м. Києва та смт Бобровиці Чернігівської області результатів не дали. Дійсно, серед мешканців цих населених пунктів П. Клименко значитися не міг, бо на той час його вже не було серед живих. На превеликий жаль, обставин смерті за давністю часу встановити неможливо, могили відшукати не пощастило, залишився стояти лише старий будинок – свідок складного і важко прожитого життя та збережені небайдужими людьми рукописи праць вченого.

¹ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: У 2 т. Т. I. – 2-е вид. – К., 1992. – С. 70.

² Там само. – С. 81.

³ Інститут архівознавства НБУВ, ф. 354, оп. 1, спр. 118, арк. 1.

⁴ Верба І. Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – С. 188.

⁵ Інститут архівознавства НБУВ, ф. 354, оп. 1, спр. 153, арк. 5.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 50021 фп, арк. 12.

⁷ Там само, арк. 12 зв.

⁸ Там само, арк. 135.

⁹ Там само, арк. 152–153.

¹⁰ Там само, арк. 16.

¹¹ Там само, арк. 17.

¹² Там само, арк. 27.

- ¹³ Там само, арк. 54.
¹⁴ Там само, арк. 360–362.
¹⁵ Там само, арк. 358.
¹⁶ Там само.
¹⁷ Там само, арк. 137.
¹⁸ Там само, арк. 138.
¹⁹ Там само, арк. 41.
²⁰ Там само, арк. 29.
²¹ Інститут архівознавства НБУВ, ф. 354, оп. 1, спр. 124; спр. 128.
²² Там само, спр. 181, арк. 1.
²³ Там само, спр. 170, арк. 1.
²⁴ Там само, спр. 183, арк. 1.
²⁵ Там само, спр. 170, арк. 1, 2.
²⁶ Там само, спр. 170, арк. 3.
²⁷ Там само, спр. 170, арк. 4, 5.
²⁸ Там само, спр. 185, арк. 1.
²⁹ Там само, спр. 178.
³⁰ Там само, спр. 178, арк. 2.
³¹ Там само, спр. 90.
³² Там само, спр. 175, арк. 1–2.
³³ Там само, арк. 3.
³⁴ Там само, спр. 93.
³⁵ *Полянский Ф. Я.* Очерки социально-экономической политики цехов в городах Западной Европы XIII–XV вв. / Ин-т экономики АН СССР; Отв. ред. акад. С. Г. Струмилин. – М., 1952. – 273 с.
³⁶ Інститут архівознавства НБУВ, ф. 354, оп. 1, спр. 124; спр. 77.
³⁷ Там само, спр. 85–87.
³⁸ Там само, спр. 89.
³⁹ Там само, спр. 187.
⁴⁰ Інститут рукопису НБУВ, ф. 70, № 813, арк. 1
⁴¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 50021 фп, арк. 364.
⁴² Там само.

Микола Крячок

МАЛОВІДОМИЙ АВТОГРАФ ІЗ ПУБЛІЦИСТИКИ ІВАНА ФРАНКА

У відомій «Енциклопедії українознавства» Івана Франка охарактеризовано так: «письм[енник], поруч Шевченка один з найвизначніших духовних провідників України, вчений, гром[адсько]-політ[ичний] діяч, публіцист»¹.

«Вийшов він із простих людей, але ніколи не забував того, що він «мужицька дитина» і через те повинен помагати простим людям, показувати їм стежку до світла, добра та кращого життя» – писав про нього український літературознавець Сергій Єфремов у невеличкій книжечці «Іван Франко»². Вона з'явилася друком у Петрограді під опікою «Благотворительного общества издания общепользных и дешёвых книг» у 1916 р. і мала всього 48 сторінок, коштувала дешево. Отже, була доступною не лише членам цього товариства, а й широкому загалу незаможних³. Любов письменника до простих людей автор проілюстрував такими рядками із його поезії:

«Люде, люде! Я ваш брат,
 Я для вас рад жити,
 Серця свого кров'ю рад
 Ваше горе змити»⁴.

Будучи пов'язаним своїм життям з Галичиною, І. Я. Франко багато публіцистичних праць присвятив питанням економічного розвитку цього краю, що розв'язувалися австрійським урядом не на користь українського люду, передусім селянства. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України зберігся малодосліджений автограф статті Івана Яковича. Вона є єдиною справою в його особовому фондї (№ 507). Автограф уміщено в обкладинку, оформлену машино-

писом. Справу названо так: «Рукопись статьи Ивана Франко “Земельная собственность в Галиции – П. Проекты реформ, 14 февраля 1915 г.”» А дещо нижче після зазначення обсягу справи («На 14 листах») указано її місце друку: «Статья опубликована в журнале “Украинская жизнь” № 1 за 1915 г.»⁵.

Отже, в справі, як зазначено на її обкладинці, зберігся автограф тільки другої частини («Проекты реформ») названої статті.

Інформація в заголовку справи щодо друку статті є дещо неточною. У першому номері економічного, науково-літературного і суспільно-політичного журналу «Украинская жизнь» за 1915 р., що виходив у м. Москві російською мовою, лише започатковано її друк. Повністю статтю «доктора Ивана Франко “Земельная собственность в Галиции (Из истории землевладения Галиции)”» надруковано в згаданім журналі в номерах 1, 2, 5, 6–7 за вказаний рік.

Досліджуючи мовні аспекти вказаної статті, пригадалися зауваження письменника Р. Горака, що загалом торкалися друкування творів І. Я. Франка. «Важко повірити, – наголошував він, – що ті твори І. Франка, які сьогодні складають золотий фонд української літератури, були спочатку написані аж ніяк не українською мовою. І. Я. Франко вимушений був це робити з метою доступу в видання, що виходили з друку іншими мовами»⁶. Доказовою також є думка і глибокого дослідника франкової творчої спадщини Дмитра Павличка: «Франко [...] з усіх наших літераторів найбільше українською мовою написав і досконало знав її рокотливі му-

VI. Персоналії

зикальні властивості»⁷. Інформуючи читачів, редакція на обкладинці першого номера свого часопису зазначила: «В течение 1915 г. в “Украинской жизни” будет помещен целый ряд статей, посвященных Галиции и Буковине, национально-политическим отношениям в них, характеристик культурно-просветительных организаций, характеристик украинско-галицких писателей и экономической жизни края».

І. Я. Франко розпочав свою статтю, перша частина якої мала назву «Цифры и факты», й автограф якої, очевидно, не зберігся, з поясненням щодо написання і друку її: «Настоящая статья была написана ещё в начале 1887 г. на польском языке и напечатана тогда же в польском журнале «Przegląd Społeczny» (т. III, стор. 21–35 и 5), издававшимся в продолжение 1886 и 1887 годов Болеславом Вислоухом во Львове. В то время она прошла никем не замеченной и только в июне 1913 г. я перевёл её на украинский язык и напечатал в первом томе собрания моих политических статей, писанных на польском и немецком языках в продолжение почти 30 лет, начиная с 1886 и до настоящего 1914 года, под заглавием «В наймах у сусідів». Первый том этого собрания, вмещающий 45 статей, написанных на польском языке в годах с 1886 по 1890 включительно, и одну на украинском языке в 1887 г. и перепечатанную из газеты «Діло», напечатан в продолжение – второй половины 1913 года и до октября 1914 года и до сих пор не выпущен в продажу в следствии происшедшей в это время русской оккупации Восточной Галиции и почти полного застоя книжной продукции и торговли, особенно на украинском языке, считаю не лишним передать эту статью в моем переводе на русский язык широкой русской публике, потому что она хотя устарела в отношении приведенных в ней цифр и фактов, но не устарела в отношении своего идейного построения и социологической конструкции.

Львов, 2/15 декабрь 1914»⁸

Отже, переклад статті на російську мову І. Я. Франко зробив у грудні 1914 р.

Про це, зокрема в рукописі перекладу, зазначалося так: «Писал во Львове во днях 2–14 декабря 1914. Д-р Иван Франко»⁹.

Стаття мала важливе значення. В ній, зокрема в другій частині, про автограф якої йдеться, вчений писав: «Изложенные в первой части этой статьи факты и цифры о состоянии и развитии собственности в Галиции дают на мой взгляд достаточно оснований для оценки тех проектов реформ, которые в последние годы возникли среди нашего общества», а дещо нижче він наводить «эконо-

Фрагмент автографу статті І. Франка
(ЦДАМЛМ України (ф. 507))

мический фокус, по которому стоимость крупной собственности вписывалась ниже сумм, полученных на неё займов, и посредством которого почти полтора миллиона земельного налога ежегодно взвалена на мелкую собственность, выше того, что ей следовало уплатить»¹⁰. Отже, письменник став на захист інтересів дрібного виробника.

Розглядаючи економічні твори І. Я. Франка через призму бачення 90-х рр. ХХ ст. (в т. ч. й названу статтю), доктор економічних наук, С. М. Злупко наголошував, що надзвичайно цінним моментом в економічній концепції вченого є обґрунтування співвідношення матеріального і духовного, економічного і політичного у суспільному поступі нації¹¹.

Досліджуваний автограф має пізнавальну значимість не лише через виклад світоглядних позицій автора, а й становить певний інтерес для текстологів-франкознавців. Адже почерк документа віддзеркалює важкий фізичний стан ученого в період перекладу статті на російську мову. Текст рукопису подано своєрідно, прямими літерами, без ознак, властивих скоропису, чітким добре читабельним почерком. Річ у тім, що І. Я. Франко виконував переклад після тяжкої недуги паралізова-

ною рукою. Розповідаючи з часом про свої біди, він у листі до Ульяни Кравченко від 9 січня 1916 р. зазначав: «Пишу левой рукой, видите, как каждую букву отдельно: хотя и медленно идет, но предпочитаю писать сам, нежели диктовать, что вынужден был делать несколько лет после смерти сына»¹².

Внаслідок непосильної праці і постійного нервового напруження І. Я. Франко ще в кінці квітня 1908 р. захворів розладом нервової системи. Вдалися взнаки й три арешти та сирі підвали в'язниці, в якій письменник провів майже два роки.

Він лікувався в Хорватії та санаторії Світоговських у Львові. Все ж, з роками хвороба прогресувала: пальці рук залишилися паралізованими. То ж з великими труднощами, затискуючи в руці олівцець, він дуже повільно виводив хворою рукою літери, схожі на друковані.

Цей період був чи не найтяжчим у його житті. Трапилось так, що на схилі літ письменник залишився цілком самотнім. Андрій, найстарший син, помер. Надзвичайно тяжка втрата негативно вплинула як на батька, так і на матір. Антоніна Тригубова, рідна сестра дружини І. Я. Франка, пригадувала: «Сестра не знесла цього горя, захворіла на нерви і 6/XII 1914 р. Франко віддав її до закладу божевільних у Кульпарків, де вона пробула чотири роки, так що навіть і не йшла за труною товариша свого життя – свого чоловіка»¹³. В останні роки життя батьку нічим не міг допомогти і син Петро, бо перебував в армії. Він командував сотнею в УГА. П. І. Франко, як стало відомо з нових досліджень, загинув згодом трагічно від рук енкаведистів¹⁴. Взимку 1914–1915 рр. письменник захворів на запалення легенів: кімнати у власному будинку, де він жив, опалювались погано. Доглядала його вдова Зигмундовська, яка переїхала в будинок Івана Яковича із своїми дітьми¹⁵.

У ці роки І. Я. Франко потерпав і від матеріальних нестатків. Один з номерів журналу «Украинская жизнь» зазначав «И. Франко, известный украинский ученый и писатель, в связи с событиями в Галичине очутился в очень тяжелом положении. Лишенный возможности заработка, благодаря закрытию научных украинских изданий Общества имени Шевченко во Львове, украинский писатель испытывает большую нужду»¹⁶. Журнал повідомляв також, що Літературний фонд м. Петрограда звернувся до своїх членів з проханням взяти активну участь у допомозі українському письменнику. В цей же час на Московсько-Київсько-Воронезькій залізниці проводився збір коштів за підписним листом для утворення фонду імені Івана Франка. Свідченням цього є, зокрема, список заарештованих осіб, долучений до одного з жан-

дарських повідомлень, що збереглося у фонді Департаменту поліції¹⁷. Щоб допомогти митцю матеріально і морально, вчені Львова ініціювали у 1915 р. клопотання до Шведської академії наук про присудження І. Франкові Нобелівської премії¹⁸. Проте здійснити це не судилось. 28 травня 1916 р. о 16 годині Іван Якович ступив за межі людського життя.

Повертаючись до розгляду автографа статті «Земельная собственность в Галиции», цікаво також довідатись, хто зберіг цей рідкісний документ та передав до державного сховища? Шляхи пошуку привели автора цієї публікації до справи фонду вченого, в якій відклалися облікові документи фонду. На підставі цих документів вдалось встановити: до ЦДАМЛМ України автограф І. Я. Франка потрапив із ЦДІА УРСР у м. Києві за актом № 10/4, складеним згідно з розпорядженням Архівного управління при Раді Міністрів УРСР від 28 лютого 1974 р. У довідці № 1, долученій до документів у справу фонду історичним архівом 24 лютого 1966 р., також зазначено: «При звірці облікової документації встановлено, що ф. 1398 (під цим номером зберігався фонд І. Я. Франка в цьому архіві – М. К.) надійшов у 1944 р.» Від кого потрапив цей документ в архів, тут не вказано. Закінчено довідку такими відомостями: «в 1956 р. фонд упорядкований, складений опис, до якого внесено 1 од. зб.». Отже, завдяки невідомому фондоутворювачу та архівістам зберігся досі маловідомий автограф статті вченого, який ще не раз привертатиме увагу дослідників.

Аналіз творчого доробку І. Я. Франка, що передбачив свого часу «Вірю в силу духа», є й нині на часі у поступальній ході українського народу.

¹ Енциклопедія українознавства: Т. 9. Перевидання в Україні. – Л., 2000. – С. 3525.

² *Єфремов С.* Іван Франко. – Петроград, 1916. – С. 5.

³ На обкладинці книжки зазначено, що за час видавничої діяльності «Благодійне товариство» з 1899 по 1 січ. 1916 р. видало понад 850 тис. прим. різних книжок, продало більше 450 тис. книжок та безкоштовно пороздавало до 90 тис. прим., а всього розповсюдило межі людей понад півмільйона корисних книжок. Тут же вказано адреси книжкових магазинів товариства в Петрограді, Києві, Полтаві, Харкові, Кременчуці, Катеринодарі, Охтирці.

⁴ *Єфремов С.* Іван Франко... – С. 39.

⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 507, оп. 1, спр. 1.

⁶ *Горак Роман.* Іти в одному ряду. 148 років від дня народження Івана Франка // Літературна Україна. – 2004. – 2 верес.

⁷ *Павличко Дмитро.* Заповідь пророка // Літературна Україна. – 2006. – 27 квіт.

⁸ Украинская жизнь. – М., 1915. – № 1. – С. 27.

⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 507, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

VI. Персоналії

¹⁰ Там само, арк. 1, 3.

¹¹ Злупко С. М. Іван Франко – економіст. – Л.: Слово, 1992. – С. 198.

¹² Франко І. Я. Твори в двадцяти томах. – К., 1956. – Т. XX. – С. 626.

¹³ Трегубова Антоніна. Дещо з життя Ольги Франкової // Спогади про Івана Франка. – К., 1981. – С. 152.

¹⁴ Лупій Олесь. Повернення з пекла // Літературна Україна. – 2006. – 9 лют.

¹⁵ Бас І. І., Каспрук А. А. Іван Франко. Життєвий і творчий шлях. – К., 1983. – С. 430.

¹⁶ Украинская жизнь. – М., 1914. – № 11–12. – С. 97–98.

¹⁷ Ці відомості подано за книгою: Бас І. І., Каспрук А. А. Іван Франко. Життєвий і творчий шлях. – С. 431, з посиланням на колишній ЦДАЖР СРСР, ф. 201, оп. 16, спр. 235, арк. 163.

¹⁸ Українське слово. – Л., 1915. – 18 груд.

Розділ VII

АРХІВОЗНАВСТВО ЗА КОРДОНОМ

Райнер Поллей

ЗМІСТ ТА ФОРМА АКАДЕМІЧНИХ КУРСІВ З АРХІВОЗНАВСТВА В АРХІВНІЙ ШКОЛІ МАРБУРГА

Архівна школа Марбурга (далі – АШМ) – міжнародна установа, широко відома в архівному світі, наприклад, студентка з Університету в Пекіні (Китай), яка удосконалила знання німецької мови 2003 р., стала учасником 37-го наукового курсу. З 1999 р. налагоджено співпрацю між АШМ та керівництвом Державного архіву Польщі у навчанні польських архівістів, які працюють в архіві з великими масивами колишніх німецьких документів. Завдяки цьому зв'язку в Польщі знають значно більше, ніж в інших країнах Східної Європи, про статус, організацію, завдання школи, а також умови вступу до неї та зміст і форми навчання в ній.

Заснована 1949 р. АШМ є певною мірою спадкоємцем Пруського інституту архівознавства й історичної додаткової освіти у Берліні – Дахлем (1929 р.). Це центральний навчальний заклад для німецьких архівістів, що перебувають на державній службі у федеральному архіві, архівах земель (крім Баварії), а також для архівістів місцевих і церковних архівів. Інші заклади, що надають архівну освіту, – це Архівна школа Баварії в Мюнхені, Університет прикладних знань для державних службовців (відділення архівознавства) та середній спеціальний навчальний заклад (Університет прикладних знань) у Потсдамі (відділення архівознавства, бібліотекознавства та інформації).

Архівна школа в Мюнхені, заснована 1821 р., надає внутрішню післядипломну освіту, коли земля Баварія потребує молодих спеціалістів для високих наукових посад у своєму державному архіві. Інша згадана інституція в Мюнхені надає освіту баварським земельним архівістам звичайним шляхом на університетських курсах. Коледж у Потсдамі надає освіту для вільних студентів, що цікавляться архівною, бібліотечною та інформаційною галузями, частково шляхом інтеграції різних напрямів, але він не має права навчати з метою от-

римання статусу державного службовця в державних архівах.

АШМ є навчальним закладом державної служби землі Гессен, а не університетом або коледжем з безплатним зарахуванням до вищого навчального закладу. Її студентів відбирають федеральний, земельні, місцеві уряди й адміністрації церковних архівів та направляють в Марбург. Земля Гессен забезпечує та утримує шкільну будівлю. Витрати ж на персонал, запрошених лекторів та операційні видатки здійснюються за рахунок фіксованої плати, яку вносять адміністрації за кожного студента. Тобто, молодих державних службовців посилають на навчання в Марбург. Завдяки цьому студенти, що представляють державну службу, особливо іноземні, які отримали гранти на оплату навчання та проживання від своїх урядів або академічних фондів, можуть відвідувати курс у Марбурзі. Архівна школа може надавати іноземним студентам сертифікат, але не академічні звання або ступені, хоча програма лекцій однакова для всіх студентів і не відрізняється від програми для німецьких студентів. Тому треба докласти певних зусиль для того, щоб надати право державним закладам освіти державних службовців присуджувати визнані у світі ступені бакалавра та магістра.

З 1949 р. до 1993 р. АШМ була відділенням Гесенського земельного архіву у Марбурзі і не мала власного штату. Лекції у ній читали співробітники Гесенського земельного архіву. 1 січня 1994 р. школу відокремили від земельного архіву, призначили її директора та визначили штат – чотири архівісти-науковці, бібліотекар, спеціаліст з інформаційних технологій, адміністративні працівники. З 1991 р. школа працює в окремій, прекрасно відреставрованій та розширеній будівлі з класними кімнатами, бібліотекою та службовими приміщеннями.

Навчання в АШМ базується на підході до освіти як до цілісної системи. Воно складається з до-

VII. Архівознавство за кордоном

виробничого навчання, післядипломної освіти та досліджень у галузі архівознавства. Ці три напрями не тільки підтримують і стимулюють, а й доповнюють один одного. Вони вже реалізувалися в 1949 р., особливо у період, коли школу очолював її другий директор Йоганн Папрітц (1954–1962), засновник сучасного теоретичного архівознавства. Постійне дотримання цих засад вперше стало можливим з 1994 р. після організації АШМ як окремого та незалежного закладу.

Перший директор цієї «нової епохи» АШМ, Ангеліка Менне-Гаріц, яка, на превеликий жаль, залишила її на початку 2002 р., була як поборником, так і пропагандистом вказаної вище цілісної концепції, особливо корисної для архівної науки, яка набуває чіткішого і важливішого значення. Ця мета також була головним мотивом зусиль А. Менне-Гаріц, які на початку її директорства увійшли у конфронтацію з проблематичною ситуацією, що склалась на той час. Хоча архівна наука, яка у Пруському інституті була тільки додатком до архівної історії, вже зайняла високу позицію у навчанні завдяки авторитету Йоганна Папрітца та його дуже здібних і широко відомих наступників Ерхарда Г. Франца і Фріца Вольфа, зміст і форма академічних курсів визначалися до 1990 р. викладачем спеціальних історичних дисциплін, особливо середньовічної палеографії і дипломатики, Вальтером Хайнемейером, який став професором у цій галузі в університеті Марбурга. Під впливом консервативніших підходів Пруського інституту та ще давнішого Австрійського інституту історичних досліджень у Відні він захоплювався культурою середньовічних документів, хартії (грамот) та реєстрів і був глибоко переконаний у значенні середньовічних методичних стандартів для будь-якого сторіччя. Хоча близько 20 років В. Хайнемейер також був архівістом, він недооцінював важливість сучасних документів для навчання та вірив у досвід та інстинктивні почуття при розгляді проблем з цих питань. Коли представники молодшого покоління скаржилися, що їх недостатньо інформували про описування справ міністерства праці у ХХ ст., мій дорогий і обожнюваний вчитель звичайно відповідав у насмішкливо-саркастичній манері: «Якщо ви зрозумієте на моїх лекціях розподіл праці у середньовічному монастирі, ви повинні, якщо ви майже інтелігента людина, трансформувати це знання у проблеми сучасних питань праці».

Очевидно, що А. Менне-Гаріц, поважаючи великі заслуги як В. Хайнемейера, так і багатьох інших у Німеччині, мала певні труднощі, виступаючи за точніше визначення головних напрямів на-

вчання згідно з архівною наукою, включаючи проблеми сучасних документів, особливо електронних. З іншого боку, концепція архівного навчання як цілісної системи, полегшила її зусилля.

Довиробниче навчання складається з двох напрямів. Перший забезпечує архівне навчання для студентів, які отримали університетську ступінь, звичайно доктора, або склали науковий іспит з історії чи, рідше, з права. Один рік вони стажуються в архіві і ще рік вивчають архівну справу в Марбурзі.

Другий напрям – для випускників школи рівня А (але інколи також осіб, що вже навчалися в університеті). Вони навчаються на так званих курсах для осіб з незакінченою вищою освітою у Коледжі архівознавства для прикладних знань, також відділенні Архівної школи.

Курси вищої освіти тривають три роки, розділені на 9 триместрів. Вісімнадцять місяців або 5 триместрів, які закінчуються проміжним екзаменом, студенти навчаються в Марбурзі. Один триместр проводять в одному із земельних коледжів для вивчення теорії і практики державного управління. Упродовж двох триместрів студенти проходять практику у земельному архіві і муніципальному архіві, останній триместр зарезервований для підготовки дипломної роботи та останнього іспиту. Традиційно дипломна робота стосується описання архівних фондів.

Предмети, що викладаються у Марбурзі на лекціях та семінарах, стосуються здебільшого таких напрямів: архівознавство, керування документацією, середньовічна і особливо сучасна палеографія і дипломатика, базовий курс німецької і європейської історії, адміністративна історія, історія права, економічна і соціальна історія, латинська і французька мови, державна політика, зв'язки з громадськістю, практика державного управління, інформація, документознавство. Пізніше студенти працюють як архівісти у великих архівах або керівниками у менших.

Післядипломна подальша освіта або фахове навчання (стажування), започатковане 1991 р., надає різноманітні дво-, триденні або тижневі курси архівістам, які бажають поповнити свої знання з певної теми або познайомитися з новими розробками, та тим, хто, не маючи спеціальної освіти, займається архівною роботою і потребує базових знань. Виходячи з цього, продовжувана освіта ділиться на базові курси, спеціальні курси та семінари. Курси відкриті для кожного, хто відповідає вимогам; 10 відсотків учасників прибувають із зарубіжних країн, зокрема Швейцарії, Австрії, Словенії. Спеціальні курси стосуються таких тем,

як забезпечення збереженості архівних документів, керування документацією електронних даних, структура, зміст та використання ISO 15489, архівне законодавство, зв'язки з громадськістю тощо.

Крім навчання, до діяльності АШМ входять дослідження, міжнародний обмін ідеями та публікації. З 1995 р. вона у співпраці з Німецьким національним дослідницьким фондом успішно виконує такі головні дослідницькі програми: «Критерії цінності як механізм планування для програм міграції архівів і бібліотек» (1995–1996), «Мідо-за-Онлайн як пакет програмного забезпечення для описання і автоматизованого створення інтерактивного довідкового апарату» (1996–1998), «XML/EAD–Echange-format для автоматизованого створення інтерактивного довідкового апарату у поєднанні з EAD-DTD, включаючи розроблення німецької версії EAD» (1999–2000), та PARSIFAL, разом з Федеральним архівом, управлінням Земельного архіву Баден-Вюртемберг та американськими партнерами з міжнародної системи інтернет-порталів для архівів (починаючи з 2000 р.).

Від 1991 р. й донині з ініціативи А. Менне-Гаріц на міжнародних конференціях у Марбурзі обговорювалися такі теми: обробка інформації в офісах і архівах, архівне законодавство Німеччини, баланс і перспективи архівної експертизи цінності, стандарти і раціоналізація архівної справи, принципи і перспективи описання, електронні архіви як нова парадигма, доступ до адміністративної інформації, інтерактивний довідковий апарат, засоби пошуку в інтернеті. У червні 2002 р. обговорювалося питання необхідності реформ у німецькому архівному законодавстві. Матеріали конференцій, навчальні матеріали та дослідження з архівознавства публікуються у власних серійних виданнях.

Більше уваги приділено реформі післядипломних курсів, яка здійснювалася з 2000 р. Післядипломні курси розраховані на два роки, починаючи з восьмимісячної практики у двох різних земельних або муніципальних архівах та в системі керування документацією урядової установи. Під час практики в архіві стажери одержують уявлення про ділянки роботи та обов'язки професійного архівіста, виконуючи всі види робіт. У державній установі їх мають навчити загальним адміністративним навичкам та навичкам у керуванні документацією. Після 8 місяців стажування розпочинається 12-місячне теоретичне навчання в АШМ. Ці 12 місяців діляться на три триместри. Вони включають лекції і семінари в аудиторіях, а також декілька польових досліджень у співпраці з архівними установами та установами з керування докумен-

тацією. Лекції читаються з архівознавства, теорії і практики державного управління, спеціальних дисциплін, історії та не обов'язкових фахових практичних навичок. Наголос робиться на архівознавстві та теорії й практиці державного управління.

Архівознавство розкриває такі теми: вступ в архівознавство та архівна термінологія (34 години), структурний аналіз складу справи і фонду (34 години), теорія і практика експертизи цінності (28 годин), електронні документи: види і архівне опрацювання (30 годин), організація і керування архівною роботою (30 годин), історія архівів та розвиток архівної теорії (28 годин), забезпечення збереженості (30 годин), організація збирання та доступ до інформації (15 годин).

Теорія і практика державного управління, з іншого боку, розкриває такі питання: вступ до теорії і практики державного управління (17 годин), діловодні процеси та системи керування документацією (28 годин), електронні офісні системи (30 годин), діловодні процеси у середньовічних канцеляриях та канцеляріях початку Нового часу (17 годин), організаційна практика та діловодні процеси в центральному та децентралізованому управлінні упродовж XIX і XX ст. (28 годин), теж саме у муніципальному управлінні (30 годин), бюджетне законодавство та управління персоналом у державному секторі (34 години), вступ до юридичних методів та адміністративного законодавства (34 години), правові системи для державних і приватних архівів (28 годин), вивчення прикладів в архівознавстві (30 годин), французька система управління в часи Французької революції (14 годин), архівна справа та адміністративна реформа в архівних установах (28 годин).

Велику кількість історичних дисциплін, які викладалися до введення цієї нової структури, відмінено, час на палеографію і дипломатику зведено до мінімуму.

Після трьох триместрів навчання в АШМ настає 4-тижневий етап стажування у Федеральному архіві, під час якого студенти відвідують різні федеральні міністерства для ознайомлення з системами керування документацією та на практиці здійснюють експертизу цінності й описання документів.

Останні два місяці відводяться на дипломну роботу. Її тема, як правило, тісно пов'язана з практичною проблемою архівознавства. Кожний студент повинен розробити рішення для практичної проблеми та продемонструвати здатність відобразити практичну проблему ті створити стратегію її вирішення. Це дає студентам шанс створити щось нове у проміжній ситуації, коли можливі кон-

VII. Архівознавство за кордоном

такти із досвідченими архівістами та консультації з викладачами.

Завершальний етап складається з чотирьох письмових екзаменів: один з архівного законодавства, а три традиційні з середньовічної палеографії і дипломатики стосовно архівних документів латинською, французькою і німецькою мовами. Усний екзамен упродовж однієї години присвячено архівознавству та історії державного управління.

Ця модель інтегрованого підходу до необхідних архівісту кваліфікації та фахової компетенції, яка поєднує базову освіту, післядипломну освіту

та дослідження, скалала підґрунтя входження Архівної школи Марбурга у нове тисячоліття. АШМ намагається відкрити нові перспективи та можливості для адаптації архівного навчання до світу, що змінюється. Використання пам'яті і минулого для побудови майбутнього вимагає добре обґрунтованих фахових навичок для архівістів. І студенти Марбурга розвивають професійну ідентичність та стають перед викликом відповідальності забезпечення суспільства можливістю використувувати своє власне минуле.

Переклад *Ірини Антоненко*

Татьяна Хорхордина

НАУКООБРАЗИЕ ВМЕСТО НАУКИ

Современные исследователи истории и теории отечественного архивоведения не отрицают наличие затянувшегося кризиса. Со страниц ведущих архивоведческих и исторических журналов исчезли фундаментальные статьи по методологическим и теоретическим проблемам науки об архивах, с которыми некогда выступали – К. И. Рудельсон, В. Н. Автократов, В. В. Цаплин, А. В. Елпатьевский и др. Появившиеся последние годы учебные пособия по архивоведению поражают своим невниманием к проблемам отечественной историографии, игнорированием теоретических аспектов развития науки, своей упрощенной лаконичностью¹ в научном сообществе архивистов продолжает наблюдаться удивительный разнобой в использовании казалось бы устоявшихся терминов: архив, архивный фонд, архивоведение, архивное дело, документ, исторический источник и пр. Работа творческой группы по терминологии ВНИИДАД, руководимой В. Д. Банасюкевичем, как-то угасла и о будущем словаре уже никто не говорит. Затрудняет понимание публикуемых материалов и неумное использование иностранных терминов, взятых из других областей знаний. Все меньше и меньше вспоминают об В. Н. Автократове, идеи которого о взаимодополняемости методики и методологии архивоведения и источниковедения в изучении информационных документальных ресурсов чрезвычайно плодотворны. Забыты труды и Б. С. Илизарова, глубоко разрабатывавшего проблемы архивов, как социальной памяти общества. Слабым утешением явились две – три около архивные брошюры – О. М. Медушевской, В. П. Козлова² и Е. В. Старостина³, в которых авторы ограничились постановкой ряда очень важных теоретических вопросов, оставив их на уровне дискуссий.

От некогда очень профессиональной команды ВНИИДАД, руководимой Н. И. Кузнецовой, рецензировавшей труды и статьи по зарубежному архивному делу, остались жалкие остатки. Между тем западное архивоведение, долгое время игнорировавшее теоретические вопросы архивоведения⁴, в последнее пятилетие рванулось вперед. Проф. Школы хартий Бруно Дельмас сначала в статье «Новая парадигма архивов», опубликованной в 2001 г.⁵, а затем на коллоквиуме «Архивистика – наука ли она» (Париж, 2003) подвел итоги развития французской архивистики и показал пути развития современного архивоведения. В американском архивоведении серьезно обсуждался вопрос о применении теории хаоса во всех аспектах управления документацией. Исключительно динамично развивается архивоведение в Германии. Поле для приложения сил профессиональных архивистов – огромно. Россия, как и другие индустриальные страны, входит в информационное общество, в котором информация перестает быть вспомогательным элементом общественного развития. Она становится одним из основных его ресурсов. Как научные и информационные центры архивы должны отвечать на самые разнообразные запросы общества – управленческие, хозяйственные, политические, историко-культурные и пр. Новые информационные технологии радикально меняют процесс создания документа, его форму, способы передачи, хранения, классификации, описания, поисковый аппарат, методику публикации. Наступающая эра электронных архивов, хотя и вызывает известную потерю индивидуальности, но создает условия для ускорения обработки и получения информации. Как необъятно здесь поле для разра-

ботки теоретических и практических вопросов архивоведения.

Другое направление, бурно развивающееся в современном мире рассматривает архивы вместе с библиотеками, музеями, археологическими и архитектурными памятниками, исторической экологией, как важнейшую часть историко-культурного наследия общества. Анализ наук, изучающих сохранившиеся ресурсы о прошлом, абсолютно необходим для самоидентификации личности, общества, государства, нации.

Не последнюю роль играют архивы в защите прав человека и общества. Ни одна страна, даже с развитыми демократическими традициями, не избежала преследования несогласных, не говоря уже о репрессивных режимах. И т.н. «архивы скорби» стали объектом самого пристального внимания со стороны правовых институтов общества и международных организаций. Прошлое надо знать, чтобы не повторять ошибок снова и снова.

Имеются, конечно, и другие далеко неизученные области теории и практики архивоведения. Что нужно исследователю? – Иди в архив, библиотеку, учреждение, анализируй, сравнивай факты, думай, убеждай в правоте своих взглядов, и твои заслуги признают. Есть, однако, и другой путь, путь схоластического, метафизического, беспредметного словоблудия, когда даже подготовленный читатель оказывается в таком густом тумане неясных понятий, выдернутых цитат, не к месту примененных иностранных терминов, что докопаться до смысла сказанного становится невозможно. Ниже и пойдет речь о творческих изысках В. А. Савина, который и является ярчайшим представителем этого направления. Беда в том, что он не один.

Наукообразие вместо науки

Осмысление пройденного отечественным архивоведением за последние 15 лет предполагает, что были и светлые, и яркие, и серые, и черные страницы. Иначе говоря, уже сейчас можно увидеть, от какого наследия в архивоведении нужно отказаться. Приведу только один пример, наиболее репрезентативный, с моей точки зрения. Именно в эти годы расцвел талант В. А. Савина. Опубликованные работы достаточно репрезентативны для того, чтобы составить представление о взглядах автора на теорию и историю архивного дела в России.

Правда, нужно сразу оговориться, что автор нередко предпочитает применять вместо развернутой аргументации лексические обороты вроде «можно согласиться» и «нельзя согласиться», но, в конечном счете, это можно отнести за счет особенностей авторского стиля. То же самое можно

было бы сказать и о сложном языке, который характерен для его статей последнего времени. Приведем только один пример: *«Принимая за основу утверждение, что сумма частей не равна целому, следует отметить неодинаковость проявлений сущностного свойства документационной среды, документальных массивов, комплексов и отдельно взятого документа через феноменологические модусы»*⁶.

В конце концов, каждый имеет право писать так, как пишет.

В нашу задачу входит не придирается к особенностям стиля, а объективно разобраться в существовании историко-теоретических концепций В. А. Савина, поскольку они затрагивают коренные основы отечественной науки об архивах.

Отметим, что автор и не скрывает своих намерений пересмотреть фундаментальные положения российского архивоведения. Приведем, в качестве примера, цитату, которая дает достаточно полное представление об этом: *«В диссертации впервые обозначены и рассмотрены научные проблемы, актуальные не только для архивоведения, но и для современной исторической науки в целом. Прежде всего, это относится к гипотезе феноменологии документа. Она построена на изучении изменений свойств документа с момента его возникновения до превращения в базовый информационный ресурс. Дальнейшее развитие данной гипотезы может послужить углублению понимания сущности процессов, влияющих на появление исторических источников, письменных памятников истории и культуры. Ее значение для развития архивоведения, источниковедения, памятниковедения несомненно»*. Отметим, что эта цитата является ключевой в разделе «Научная новизна диссертации»⁷.

В статье «Эпистемология Архивного фонда Российской Федерации: постановка проблемы» В. А. Савин конкретизирует свой тезис: *«Эпистемология АФ России в качестве учения о сущности отечественного документального наследия как предмета познания – научная дисциплина будущего, находящаяся в стадии становления. В данном сообщении ставится проблема получения знаний о сущности АФ РФ на фоне современных представлений об историческом процессе и роли в них архивоведческих изысканий. Автором предложено понятие феноменологии документа»*⁸.

Согласитесь, это серьезная научная заявка, которая заслуживает внимания историков, архивистов и всего научного сообщества России. Но попробуем вдуматься: что означает оборот «изуче-

ние изменений свойств документа... до его превращения в базовый информационный ресурс?»

А если документ «не изменился» до своего «превращения» – что он из себя представляет?

Во что деградируют его «свойства»?

Ответа нет.

Точно также невозможно понять и смысл рассуждений о том, что «отношение к документу как к феномену человеческой деятельности восходит к проблеме знания. Особенность знания состоит не в том, чтобы видеть или доказывать, а в том, чтобы истолковывать. Но так как задача комментария по существу никогда не может быть выполнена до конца, то и прочтение документа безгранично»⁹. Как бы для предостережения и устрашения непосвященных поставлена сноска: «Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук». Правда, цитата не закавычена, так что где начинается Савин, а где кончается Фуко – понять трудно, тем более, что следующий абзац начинается цитатой из К. Ясперса. А третья по счету фраза из того же абзаца – это уже цитата из М. В. Ларина, который, если верить Савину, вслед за Фуко и Ясперсом, тоже подтверждает верность гипотезы автора о феноменологическом свойстве документа участвовать в «возникновении нового информационного продукта».

Это все только на одной журнальной странице.

Далее следуют ссылки на обширный список существенных работ автора, а также на А. С. Лаппо-Данилевского, Гегеля, Э. Мунье, М. П. Илюшенко, А. В. Елпатьевского и, наконец, каскад цитат из Э. Гуссерля, который, оказывается, полагал, что основанная им феноменология «может быть только исследованием сущности, а не исследованием существования», то есть, согласно его интерпретации Савиным, феномен документа – это «не конструкт и не теоретическое примышление, а ясное неискаженное переживание вещи в ее первозданности»¹⁰.

Здесь не время и не место спорить о достоинствах и недостатках феноменологической модели познания Гуссерля – об этом достаточно написано у философа-герменевтика Поля Рикёра, который на себе испытал удушающую вязь бесконечного монолога своего учителя, и в учебниках по истории философской мысли для студентов-гуманитариев.

Нас привлекла суть высказываний Савина-теоретика, которая спрятана за завесой из цитат и заимствований. А понять ее можно, вдумавшись в итоговые рассуждения автора об «интенциональных модусах документа». Явно подменяя ка-

тегорию «ценности» («самоценности») документа его «пользой», В. А. Савин пишет: *«Абстрактные размышления наводят на мысль о том, что изменения свойств документа, его модусов, перехода из одного качества в другое приводят к количественным изменениям в документационной среде – она должна сокращаться. Так это происходит и на практике»*¹¹.

Эта идея положена в основу предложения развивать «новую дисциплину – феноменологию документа».

Таким образом, за рассуждениями автора о «неизбежном сокращении документационной среды» скрывается, на самом деле, элементарный перепад установок произвольного комплектования архивов во времена дьяков и княжеской казны, когда хранению подвергались только «нужные» акты, то есть, по терминологии автора, «актуализированные», пользовавшиеся спросом документы.

«Самоценность» документа тем самым приносится в жертву его «пользе», востребованности.

Будто не было и нет отечественной науки об архивах – от Н. В. Калачова и И. И. Зубарева до В. Н. Автократова, В. П. Козлова и О. М. Медушевской, которые совершенно иначе предлагали и предлагают решать сложную проблему «двое-сущности» документа.

Иначе говоря, автор, по существу, тянет нас опять к эмпиризму и субъективизму, провозглашая давно отвергнутые наукой принципы донаучного понимания сущности архивов и профессии архивиста.

И это – не случайная оговорка В. А. Савина.

В другой работе он утверждает то же самое: *«С практической точки зрения наиболее важным моментом является переход документа из оперативного в архивный, когда происходит отбор материалов на государственное хранение, а свойства ретроспективности, источника, памятника, еще не проявилось. Специалист должен их почувствовать, предугадать, определить, руководствуясь точным пониманием предмета. Пока же теория экспертизы ценности оставила за пределами своего внимания психологический, субъективный фактор процедуры отнесения документов в категорию достойных вечного хранения. Однако «благодаря размышлению кое-что изменяется в первоначальном характере содержания, каким оно дано в ощущении, созерцании и представлении, истинная природа предмета, следовательно, осознается лишь посредством некоторого изменения»*¹².

Последняя часть приведенной цитаты принадлежит Гегелю. Вы спросите: а при чем тут Гегель?

А ни при чем.

Просто Савин насильно привлек его в соавторы своей, мягко говоря, странной мысли о том, что единственным экспертом при отборе документов на хранение может быть некий всезнающий, идеальный Абсолют, а до его прихода – место остается вакантным.

Но, может быть, авторской мысли было тесно в рамках журнальных публикаций, и этим объясняются выявленные нами недоразумения?

Попробуем предположить, что вышеприведенные теоретические предпосылки, выраженные усложненным языком и поэтому недостаточно понятные непосвященным, нужны ученому, поскольку дают возможность ему совершить прорыв в науке. Чтобы увидеть, насколько это предположение соответствует истине, проанализируем багаж В. А. Савина как историка отечественного архивного дела.

Мы попытались выявить заявленную автором «научную новизну и теоретическую значимость» его взгляда на историю отечественного архивного дела в диссертационном исследовании: «Государственный Архивный фонд РСФСР: формирование, управление, организация (1918–1941)¹³, а также в монографии «Хранить нельзя уничтожить. Формирование и организация Государственного архивного фонда РСФСР-СССР. 1918–1950-е годы»¹⁴.

Методологическую основу своего исследования В. А. Савин определяет следующим образом: «Представляется, что в поисках точного исторического знания разумнее стремиться не к описанию «истории как она была», а к воссозданию целостного исторического процесса, в контексте которого только и можно достичь понимания настоящего. Для достижения этой цели правомерно использовать принципы-правила, приводимые Дж. Тошем: принцип различия между прошлым и настоящим, принцип исторического контекста и принцип понимания истории как процесса»¹⁵.

На таком теоретическом основании автор утверждает, что в его диссертации, «*впервые в отечественной историографии освещается как целостный процесс история складывания и функционирования ГАФ РСФСР за весь период его существования*»¹⁶.

Будто и не было работ А. В. Чернова, В. В. Макасова, В. Н. Автократова, В. Н. Самошенко, А. П. Пшеничного и многих других исследователей, которые, заметим, и послужили подлинным источником многих его открытий в области, касающейся истории ГАФ России. Трудно назвать

период, который бы мог сравниться по обилию историографии с периодом 1917–1941 гг.

Казалось бы, сам Бог велел Савину прежде всего отдать долг благодарности своим предшественникам.

Но нет.

Характеризуя значение своего труда, он заявляет: «*Комплексное изучение проблем ГАФ открывает совершенно новые перспективы в понимании его истории. Такое изучение может стать одним из самостоятельных научных направлений в архивоведении. в этой связи можно говорить о междисциплинарном и интегральном характере проведенного исследования...*»¹⁷.

В статье «Архивный фонд Российской Федерации как объект познания. Историографический аспект»¹⁸ В. А. Савин прямо утверждает, что его «*учение о сущности отечественного документального наследия можно рассматривать в качестве научной дисциплины (эпистемология), находящейся в стадии становления*»¹⁹.

Более того, именно с «позиций эпистемологии» он декларирует свое намерение «оценить уровень современных представлений об Архивном фонде России».

Впрочем, забыв на время об эпистемологических представлениях, то есть о теории познания, он тут же заявляет о стремлении опираться на тезис о том, что «*сегодня наступление глобализации сопровождается соответствующим изменением типа памяти, служащего коллективной идентификации социума в историческом пространстве, на иной, направленной на идентификацию индивидуума в пространстве культуры*»²⁰.

Этот невятно изложенный и далеко не бесспорный тезис служит основой для не менее странного прогноза: «*В этих условиях перспективы развития понятия «Архивный фонд» будут характеризоваться сменой парадигмы его существования и, скорее всего, определяться изучением этого культурно-информационного феномена в контексте межгосударственных общемировых научных связей*»²¹.

Далее автор связывает «идеи К. Б. Гельмана – Виноградова о документальной памяти ноосферы (ДПН) с учением В. Н. Автократова об «архивной информационной среде» и предложенном Т. И. Хорхординой архивософском понимании открытой многоуровневой информационной системы, частью которой являются архивы. Здесь у Савина все перепутано, поскольку у названных им авторов речь идет о различных виртуальных моделях реального архивно-информационного пространства (понятие АИП введено в науку В. П. Козловым).

VII. Архивознaвство за кордоном

Это никак напрямую не относится к конкретному понятию «Государственный архивный фонд Российской Федерации». Это просто другой – абстрактно-теоретический уровень толкования сущности архивов.

Напрасно Савин упрекает Т. И. Хорхордину в том, что «понятие архивософии как науки... пока не получило сколько-нибудь убедительного раскрытия в ее сочинениях». в списке приведенных им трудов оппонента нет ни одного названия, которое бы датировалось временем позднее 1998 года, а ведь за семь прошедших лет ею опубликованы две монографии, десятки статей, включая даже предисловие к трудам В. Н. Автокротова. в них концепции архивософского характера получили дальнейшее развитие (привлекались герменевтические, синергетические, историко-культурологические и другие модели исследования сущности архивов).

Говоря проще, при подготовке статьи к публикации В. А. Савин пренебрег необходимостью «освежить» арсенал критического оружия, направленный против своих предшественников и коллег по историко-архивоведческому цеху.

Впрочем, столь же лишена научной основы и его критика в адрес других авторов.

Так, А. Б. Каменского он упрекает в том, что он якобы «связывает появление архивного сознания с пониманием того, что хранящиеся в архивах документы – это исторические источники. Тем самым ставится знак равенства между архивным и источниковедческим сознанием»²².

Так пишет Савин.

Но никакого «источниковедческого сознания» Каменский не придумывал.

Он – историк, и он говорит об архивном деле в России XVIII века, когда «архивное сознание» русских людей проявилось в виде деятельности по созданию личных архивов, коллекций документов, организации работы архивных учреждений, развития архивоведческих представлений.

Зачем же оглуплять оппонента, называя «неприемлемыми» те его утверждения, которые он не высказывал?

А это, по-видимому, нужно только для того, чтобы Савин сообщил о том, что «архивное и источниковедческое сознание...неодинаковы как объекты восприятия»²³ (так в тексте, очевидно, он имеет в виду разницу между архивным документом и историческим источником). в то же время, продолжает Савин, придерживаясь собственного стиля аргументации, «утверждение А.Б. Каменского о том, что можно говорить о разных уровнях архивного сознания на определенных вре-

менных отрезках, характерных для тех или иных профессиональных и социальных групп, отдельных лиц, вполне приемлемо»²⁴.

Далее Савин переходит к изложению собственного понимания «разных ипостасей» (ранее он называл их «модусы») документов, хранящихся в «национальной копилке памяти под названием «Архивный фонд Российской Федерации»²⁵.

Его не устраивает определение АФ РФ, содержащееся в соответствующем Федеральном законе. Он предлагает опереться на «междисциплинарные основания, восходящие к общегуманитарным универсалиям человеческой деятельности, и направленность на развитие методов интерпретации понятия «Архивный фонд» страны как культурного объекта – реализованного продукта жизнедеятельности человека, служащего источником познания, о чем писал А. С. Лапто-Данилевский»²⁶.

Интересно, в каком виде автор (в данном случае – Савин) представляет себе «продукт жизнедеятельности человека»?

В последних абзацах статьи автор, наконец, формулирует суть своего новаторского подхода к изучению ГАФ РФ как «объекта познания».

Оказывается, это «и объект, и субъект междисциплинарных исследований. АФ РФ – совокупность значимых для общества, государства, различных наук источников, что выводит его на метауровень, делает участником, субъектом планетарной междисциплинарности. Коммуницируя с культурной информационной средой, Архивный фонд страны воспринимает информационные потоки, трансформирует, аккумулирует их как непрерывно меняющийся объект на метауровне существования цивилизаций»²⁷.

Это – дословная цитата, которая маскирует достаточно банальную мысль, названную автором «фундаментальным постулатом своей концепции АФ РФ»: «Прошлое, настоящее и будущее Архивного фонда представляется в виде единого целого, вмещающего взаимосвязанные части, каждая из которых имеет свое положение»²⁸.

Гора родила мышь.

В полной мере способность маскировать банальности наукообразием проявилась и в монографии В. А. Савина «Хранить нельзя уничтожить». Формирование и организация Государственного архивного фонда РСФСР-СССР. 1918–1950-е годы»²⁹.

Как представляет Савин историографию ГАФ до появления его работы в свет?

А очень просто. Оказывается, до него практически ничего не было.

Во Введении он так и пишет: *«Лишь выявление и анализ внутренних закономерностей развития ГАФ ... дает надежду на восстановление объективной картины... Достижение поставленной цели чрезвычайно осложняется тем, что историография проблемы почти отсутствует в работах В. Н. Автократова, В. И. Вяликова, И. В. Карапетянц, Ю. Ф. Кононова, В. Е. Корнеева, А. А. Кузина, И. С. Преображенской, Н. Г. Филиппова, В. В. Максакова, К. Т. (ошибка – надо К. Г., Митяева звали Константин Григорьевич. Прим. авт.) Митяева, М. Ф. Петровской, А. П. Пшеничного, В. Н. Самошенко, В. В. Сорокина, Е. В. Старостина, Т. И. Хорхординой, А. В. Чернова и других авторов содержатся лишь фрагментарные сведения об отдельных аспектах формирования ГАФ. Более основательные данные об экспертизе ценности документов сосредоточены в работах Б.А. Анфилова (автор во всех своих работах искажает инициал отчества Бориса Иоасафовича Анфилова. Другие примеры его небрежного обращения с инициалами мы представим по ходу изложения – Прим. авт.), И. С. Назина, Н. А. Орловой, Е. М. Буровой. Указанные работы сохраняют свою научную ценность, но, к сожалению, комплексный подход к проблеме формирования ГАФ в них отсутствует».*

Этот историографический пассаж вызывает недоумение.

Почему работы по экспертизе ценности документов указанных авторов содержат «более основательные данные», чем содержащиеся в фундаментальных исследованиях истории развития ГАФ на протяжении десятилетий В. В. Максакова, В. Н. Автократова, В. Н. Самошенко, А. П. Пшеничного, а также, добавим – Г. А. Дреминой, М. Н. Шобухова, М. И. Автократовой и В. И. Буганова, З. В. Крайской и Э. В. Челлини, и других?

Чем продиктован этот странный винегрет из имен авторов, которые занимались историей ГАФ в целом, и тех, кто посвятил себя какой-то специфической области архивоведения (А. А. Кузин, Н. Г. Филиппов, И. В. Карапетянц)?

Ответ, по-видимому кроется в той фразе, которую автор неосторожно оставил в тексте заключения своей монографии: *«Формирование ГАФ серьезным образом влияло на развитие сети государственных архивов, поэтому его изучение возможно проводить через призму формирования конкретных архивохранилищ, что представляет большой интерес для истории архивного дела в стране. При этом следует в число структурообразующих предметов изучения включать миграцию фондов и комплексов документов внутри ГАФ из архива в архив»*³⁰.

Дело в том, что и без такой рекомендации именно на этой основе и построены исследования, которые Савин пренебрежительно называет «фрагментарными».

Более того, после изучения его монографии невольно напрашивается вывод, что это единственный научный путь, ведущий к установлению подлинной истории формирования ГАФ России на основе фактов и документов, а не путем укладывания этой истории в прокрустово ложе умозрительной конструкции псевдо-комплексного («эпистемологического») подхода.

В самом деле, где еще существует ГАФ, если не в архивах?

И что добавляет в реальную картину формирования ГАФ вывод автора о том, что *«борьба против отчуждения от ГАФ обширных комплексов документов...проходила под знаменем централизации архивного дела, которое не удалось держать высоко над головой достаточно длительный срок»*³¹? В самом деле, непросто длительное время удерживать над головой «знамя централизации» в условиях, как пишет Савин, *«полицейско-архивной охранной системы»* и *«фетишизации локального направления работы архивистов»*, когда *«над интересами общества и отдельной личности довлело гипертрофированное государственно-партийное начало»*³².

На таком мрачном фоне особенно поражает неожиданно оптимистическая окраска итоговой оценки развития ГАФ, которая завершает его архивно-историческое исследование: *«Медленно, но очевидно государственное архивное хозяйство расщеплялось на общенациональное и ведомственное, в ходе которого ГАФ все более становился собранием наиболее древних и ценных документальных памятников общенационального масштаба»*³³.

То есть, «расщепление» оказалось благом для «государственной части» современного Архивного Фонда Российской Федерации, которую, как полагает автор, *«без большой натяжки можно назвать прежним ГАФ»*³⁴.

И, наконец, процитируем последнюю, заключительную фразу из его монографического исследования. Она содержит прогноз развития ГАФ России на годы вперед: *«Тенденция развития ГАФ, которую можно охарактеризовать как движение к структуре надгосударственного масштаба – общенациональному архиву, в изучаемый период еще недостаточно видна, более отчетливо она проявится в последующие годы»*³⁵.

На наш взгляд, авторские формулировки выводов из его «комплексного», а не «фрагментар-

ного», как у всех предшественников, исследования, достаточно репрезентативны для того, чтобы получить наглядное представление о научной глубине и методологическом новаторстве подхода Савина к исследованию «феномена ГАФ» как «предмета эпистемологического познания».

На этом можно было бы закончить анализ багажа Савина как теоретика и историка отечественного архивного дела.

Но возьмем на себя дополнительный труд составить краткий перечень явных исторических ляпов и ошибок в его исследовании.

Он пишет, что «*круг проблем, обозначенный новым для архивоведения терминологическим понятием «формирование ГАФ», появился недавно и был воспринят в профессиональной среде*»³⁶. в доказательство автор приводит название собственной работы, датированной 1991 годом³⁷.

Оставим в стороне усложненное построение фразы, из которой трудно понять, что появилось недавно – «круг проблем» или «терминологическое понятие». Отметим только, что, по крайней мере, В. Н. Автократов еще в 1984 г. в статье «Понятие «архивный фонд в советском архивоведении 1920-х годов» писал, что «**формирование ЕГАФ** создало, говоря современным науковедческим языком, «**проблемную ситуацию**» (выделено нами. – Прим. авт.). и далее: «Практический опыт, накопленный в условиях децентрализованного архивного дела и отсутствия единой научной доктрины, был противоречив и мог использоваться только частично. Западноевропейские руководства по архивному делу не получили распространения в России, а тех, кто был с ними знаком, они подчас не удовлетворяли. Особенно это было свойственно петроградским архивистам»³⁸. Странно, что эти фундаментальные положения Автократова не привлекли внимание исследователя Савина, хотя список трудов классика отечественного историко-архивоведения в его работах достаточно обширен. Именно название вышеуказанной работы отсутствует в списке использованных Савиным источников и литературы. Но это уже проблема его научной эрудиции.

Далее, полемизируя с В. А. Еремченко, Савин впервые применяет и на протяжении всего дальнейшего исследования использует словосочетание «*Формирование ГАФ... состоит из многих структурообразующих предметов*»³⁹. Не будем вдаваться в спор по существу, поскольку Савин не расширяет «суженное», по его мнению, «представление» Еремченко о формировании ГАФ, а только засоряет его, добавляя перечень «вспомогательных сторон изучения». Отметим только важный

с точки зрения оценки методологического багажа Савина аспект: в его историко-теоретических сочинениях общепринятое понятие «**системообразующие элементы**» постоянно подменяется странной лексемой «**структурообразующие предметы**». Похоже, автор не учитывает разницу между «системой» и «структурой», хотя именно исследователей формирования «структуры» ГАФ автор критикует за «фрагментарность». А он, судя по заявлению о научной цели своего исследования, претендует на то, чтобы произвести «*выявление и анализ внутренних закономерностей развития ГАФ как глобальной многоуровневой системы ретроспективной информации*» (выделено нами. Прим. Т. Х.) в сочетании с изучением влияющих на нее внешних факторов», то есть «*состояния общественной среды», социально-политической обстановки*»⁴⁰.

Похоже, с пониманием того, что такое системный анализ, у автора имеются серьезные проблемы.

Так, специальный раздел первой главы у него озаглавлен «Архивная система в условиях *эгрессивного* общества (выделено нами. – Прим. авт.). Включение в ГАФ документов современной истории». Здесь, характеризуя период «*оживления общественной жизни и относительного послабления режима*» в период НЭПа, (хотя, по непостижимой логике автора, в это же время «*партийные руководители предпочитали методы военного коммунизма*»), он заявляет, что период НЭПа «*не мог быть долгим, поскольку в это же время активно складывалась эгрессивная политическая система*» (выделено нами. – Прим. авт.), ориентированная на центральную власть. в силу своей природы такая система стремится максимально завоевать социальное и географическое пространство, подчиняя себе социальные, общественные и другие структуры и преобразовывая их по своему подобию... *Влияние эгрессивной политической системы*» (выделено нами. – Прим. авт.) распространялось и на архивную отрасль»⁴¹. Поскольку в этом абзаце заключается исходный тезис исследования Савина и он обуславливает дальнейшие рассуждения о «центробежных» и «центростремительных» тенденциях, которые, волнообразно чередуясь, определяли содержание процесса формирования ГАФ России, остановимся на понятии «*эгрессивная система*» детальнее. Тем более, что в архивоведческой литературе оно не встречалось ни разу.

Дело в том, что в монографии Савина оно употребляется явно не к месту.

На самом деле, понятие «*эгрессивная система*» используется (вслед за биологами) некоторы-

ми социологами для характеристики сложных систем с иерархическим управлением. То есть, процесс, в результате которого возникает центр, определяющий действия системы в целом, называется «эгрессивией». Впервые употребивший этот биологический термин применительно к социологии выдающийся русский мыслитель, основатель системной парадигмы познания А. А. Богданов⁴² *эгрессивной системой* назвал такую систему, в которой преимущественно реализуется указанная тенденция.

Социологи, применяющие системную парадигму, пришли к выводу, что, сравнивая две формы управления – эгрессивную и нонэгрессивную, – необходимо признать, что они **равнозначны**, то есть что нет никаких оснований утверждать, что какая-то из них имеет преимущество. А вот когда функция управления институционально опредмечивается, возникают, по терминологии Богданова, жесткие дегрессивные конструкции. Соответственно, такой процесс (процесс «окостенения»), Богданов именует дегрессией. Итак, именуя советское «общество» эгрессивным, Савин вводит в заблуждение и себя, и читателей. Все современные социумы эгрессивны, поскольку управляются из единого центра. Политический режим советского государства уже давно охарактеризован в менее звучных, но более адекватных терминах (диктатура пролетариата, авторитарная система власти, тоталитаризм, командно-административная система управления и т.п.). С ними можно соглашаться или нет, но вводить новый, неясный даже для самого автора, термин в архивоведение, – это, по меньшей мере, несерьезно.

То же самое можно сказать и об употреблении Савиным понятия «*государственный этатизм*», который для него служит характеристикой содержательной стороны «эгрессивной системы». На самом деле, «государственный этатизм» – это «масло масляное», плеоназм, поскольку «негосударственного» этатизма нет и быть не может.

Не выдерживает серьезной критики и основанная на таком шатком теоретическом фундаменте попытка пересмотра ряда принципиальных положений истории отечественного архивного дела, в частности, схема появления на свет Декрета от 1 июня 1918 г. Автор грубо исказил содержание и смысл дискуссий в ходе его принятия⁴³. Достаточно сказать, что современная наука давно опровергла повторенный Савиным миф о том, что среди участников разработки Декрета были принципиальные противники идеи централизации управления архивами. Более того, именно в создании Главного Управления Архивным Делом, в наде-

лении его заведующего «правом непосредственного доклада в Центральном Правительстве» разработчики видели гарантию реальности создания единого Государственного Архивного Фонда.

В главах 1 и 5 монографии Савина много говорится о порочности заимствования из французской архивистики секционного принципа построения ЕГАФ, о неприемлемости признания «логического» принципа, положенного в основании вопреки «историческому», и т.д. Все это опять же свидетельство того, что автор остался глух по отношению к тому новому, что составляет содержание современной истории отечественного архивного дела, основанной на введенных недавно в научный оборот архивных документах. Странно, но, цитируя выдержки из некоторых работ идеолога архивной реформы А. С. Николаева по вопросу о формировании ЕГАФ на основе централизации управления архивным делом, он явно не вдумался в их содержание. Приведем только две подлинные цитаты из лекции Николаева об Архивном фонде, которую он прочитал на Архивных курсах 4 сентября 1918 г.: «Альфа и Омега архивного дела – понимание, что такое Фонд, и неусыпное охранение этого фонда». А в лекции от 6 сентября 1918 г., касаясь Декрета от 1 июня, он отметил, что «только опираясь на него, вам (*Николаев обращается к архивистам – слушателям курсов.* – Прим. Т. Х.) удастся при розысках архивного материала добиться того, чтобы вам этот материал был бы сдан, чтобы ваше требование о сдаче такового было признано как ваше законное требование... Во главе всего архивного дела в России поставлено одно учреждение – Главное Управление Архивным Делом, на которое возложена приемка всех сдаваемых дел. Приемка эта ведется по плану, утвержденному этим же Гл. Упр. Арх. Дел.». в этом, говорит Николаев, и заключался основной смысл принципа централизации архивов, заложенного в Декрете. Так его понимали современники формирования ЕГАФ.

А дальше, продолжает Николаев, «встает вопрос, волнующий всякого архивиста..., по какому принципу должно быть построено русское архивное дело? ... Соперничающими между собой принципами являются принцип **логический** и принцип **исторический**. В основу построения единого государственного архивного фонда с его секциями и делениями ложится принцип логический – в противовес прежним архивам, сложившимся исторически. Однако лиц, отстаивающих точку зрения единого государственного архивного фонда, вовсе не страшит мысль, что исторические функции архива могут оказаться нарушен-

VII. Архивознаводство за кордоном

ными... Пока Секция – нечто реально не существующее, объединенное лишь в отношении живой рабочей силы личного состава...». Далее Николаев объясняет, что только тогда, когда «мы получим исчерпывающий список архивов и делопроизводств, только тогда, соблюдая интересы архивиста и принимая во внимание логический принцип, можно будет сделать изящное построение Секций и Отделений... Вопрос об историческом происхождении фондов играет большую роль и должен быть учтен при отнесении того или другого фонда к какому-нибудь отделению... Приведенный пример послужит для выяснения той осторожности, с которой следует приступать к перераспределению архивного фонда между Отделениями»⁴⁴ и т. д.

Иначе говоря, логический принцип относился только к организации работ по розыску и концентрации гибнущих архивов ликвидированных учреждений и ведомств в наиболее приемлемом для использования виде. Нарушать целостность исторически сложившихся фондов, то есть, отказываться от следования «Альфе и Омеге архивного дела», запрещал и дух, и смысл Декрета от 01.06.1918 г., поскольку за их сохранение в целостности и сохранности отвечало ГУАД.

Кстати, Савин повторяет распространенную ошибку, которую еще в 1987 г. отметил А. П. Пшеничный. Он писал, что А. В. Чернов, В. В. Максаков и В. И. Вяликов были не правы, утверждая в своих учебных курсах, что секционное управление единого ГАФ сохранялось до 1925 года. На самом деле, секционное управление ГАФ просуществовало не более полутора лет, поскольку уже 12 ноября 1919 года совещание при заведующем Главархивом постановило: «Признать, что секции, как административные органы управления единым Государственным архивным фондом прекращают свое существование с 1 декабря и остаются лишь для облегчения классификации архивных материалов»⁴⁵. С ликвидацией секций остались одни отделения, иными словами, бывшие ведомственные архивы.

Похоже, этот важный документ Савин, изучая источниковую базу своего фундаментального исследования по формированию ГАФ, не заметил. в то же время он безоглядно следует мифам Чернова, Максакова и Вяликова, разоблачая вред секционного деления в рамках собственной концепции чередования «центростремительных» и «центробежных» сил. Целый раздел его исследования так и озаглавлен «Упразднение секционного деления (1925–1929). Исторические архивы и архивы Октябрьской революции»⁴⁶.

При этом автор почему-то не считает нужным даже упомянуть о наличии архивистов, высказывающих иной, отличающийся от его точки зрения, взгляд на историю архивного дела.

Впрочем, недостаточная внимательность к людям – это еще одна характерная черта исследовательского стиля Савина. Это отражается даже в мелочах. Мы обещали привести список неправильных инициалов тех лиц, которые упоминаются в его монографии. Если бы речь шла об одной – двух опечатках – это можно было бы отнести за счет корректора. Но судите сами и сами попробуйте найти искажения: Б.А. Анфилов (с. 11, 190 и др.), К.Т. Митяев (с. 11), Т.Л. Войков, А. М. Воронский, А.В. Куйбышев, (С. 115), М. А. Чудакова (С. 191), В. Д. Лаппо-Данилевский (С. 214) и др.

Но дело не только в путанице с инициалами. Его исследование в целом поражает «безлюдьем», отсутствием многих имен, биографий и судеб тех, кто на деле создавал ГАФ России. Так, он ни единым словом не упоминает Д. Б. Рязанова – основателя работы по подготовке и реализации идеи ЕГАФ, заложенной в Декрете от 1 июня 1918 г. Зато неоправданно большое внимание уделяет тривиальной критике взглядов М. Н. Покровского, действительная роль которого в архивном строительстве была чрезмерно раздута. Все-таки он был всего лишь «комиссаром» архивного дела.

Но бесспорным «открытием» в его монографическом исследовании можно считать апологетику связей ВЧК-ОГПУ с архивными органами, которые якобы оказали благотворное воздействие на формирование ГАФ.

Этому посвящен специальный раздел под названием «Методы репрессивного формирования ГАФ»⁴⁷.

Вопреки русскому языку, автор под «репрессивным формированием» понимает не насильственное комплектование архивов документами, а нечто другое, гораздо более страшное. Автор начинает с того, что констатирует «В первые годы советской власти у архивистов сложились своеобразные отношения с карательными органами. С одной стороны, чекисты возами уничтожали документы, изымаемые при обысках и арестах... С другой стороны, чекисты позволяли приглашенным архивистам рыться в конфискованных бумагах и кое-что прихватывать с собой. Более того, ряд фондов, собранных инспекцией Главархива, без активного участия ВЧК не попали бы в состав ГАФ»⁴⁸.

Тут невольно вспоминаешь саркастическое замечание Аркадия Аверченко по поводу заботы Дзержинского о детях-сиротах. Действительно, надо бы сначала разобраться, кто их сделал сиротами...

По мнению Савина, суть «дела академиков» заключалась в борьбе Платонова, *«имевшего свой взгляд на организацию архивного дела страны на основе либеральных принципов»*, против *«центральных органов управления архивами и лично с М. Н. Покровским, В. И. Невским, В. В. Максаковым»*⁴⁹. Так что, следуя логике Савина, трагический разгром «Платонова и его школы» по приговору Коллегии ОГПУ пошел только на пользу централизации ГАФ. Кажется, еще никто не предлагал такую интерпретацию.

Слава Богу, ГАФ формировался благодаря честному труду и профессиональной добросовестности тех, кто работал не за страх, а за совесть непосредственно в архивохранилищах, понимая непреходящую ценность доверенных им документов.

Вот почему не просто недоумение, а искреннее возмущение вызывает тезис Савина о том, что *«стремление государственных архивных органов контролировать всю образующуюся в стране документацию (то есть, стремление к формированию ГАФ России в максимальном объеме. – Прим. авт.), обуславливалось ... материальным интересом государственных архивных учреждений в получении дополнительных средств ... от реализации макулатуры»*⁵⁰. Автор даже уточняет этот сомнительный тезис на последующих страницах: *«Если политические установки сужали круг комплектования государственных архивов, то насыщенные финансово-материальные трудности стимулировали их желание контролировать максимальное количество документов, так как в соответствии с правительственными постановлениями архивисты имели право распоряжаться средствами от продажи макулатуры»*⁵¹. и снова: *«Итак, материалы совещания и конференции (речь идет о 1931 г. – Прим. авт.) демонстрировали единодушие архивных работников в понимании снабжения макулатурой бумажной промышленности как задачи государственной важности... В качестве вклада в социалистическое строительство архивная служба в ходе макулатурных кампаний создавала поэтапную технологию уничтожения материалов – от составления перечней со сроками хранения документов до вывоза сырья из архивов»*⁵².

Так что, в конечном итоге, по мнению автора, все кончилось хорошо: *«Из макулатурных кампаний государственные архивы вышли с отлаженной системой органов (разборочные, поверочные, экспертные комиссии)»*⁵³ ... и т. д.

А ведь макулатурные кампании инициировались внеархивной номенклатурой и обязательно сопровождалась «кадровой чисткой». Иначе гово-

ря, архивисты проверялись на верность власти путем принуждения к отказу от профессионального долга. Многие были в ходе этих взаимосвязанных кампаний уничтожены, изгнаны их архивов. Но те немногие из профессионалов, кто уцелел, сумели сохранить для нас ГАФ России. Они сделали все, что было в их силах. И вот их посмертно фактически обвиняют в организации и проведении макулатурных кампаний из меркантильных соображений...

За скобками оставим посмертное и тоже совершенно незаслуженное обвинение в стремлении к «децентрализации» ГАФ Ильи Лукича Маяковского. Его идея Новой Архивной Политики (НАП), а не «архивного НЭПа», как пишет Савин, заключалась в том, чтобы подключить краеведов и другие слои энтузиастов-общественников к делу сохранения архивов на местах, поскольку они гибли в результате высокомерно-невежественного отношения к ним партийной и советской администрации. За эту попытку были репрессированы все бывшие подвижники ГУАД, составившие ядро историко-краеведческого движения. Маяковский чудом уцелел, но свои статьи в краеведческих изданиях по этому вопросу сам же и заклеил в предельно идеологизированной статье «20 лет работы ленинградских центральных архивов», датированной 1938 г. – годом перехода архивной системы в систему НКВД. Но, вопреки утверждениям Савина, он никогда и нигде не призывал к децентрализации архивного дела и не требовал «ликвидации высшего органа управления архивами страны и замены его более демократичными структурами».

Это – миф, созданный в 1930-е гг. И. А. Голубцовым и В. В. Максаковым.

И вот, спустя почти восемь десятилетий, их обвинения повторяет наш современник...

Хотелось бы закончить тем, что уфология в архивоведении – совсем не безобидное занятие. Ученый должен отвечать за то, что он пишет, не только перед современниками, но и перед памятью всех, кто работал, не жалея сил, а нередко и жизни, во имя сохранения и умножения величайшего сокровища – Архивов.

¹ Алексеева Е. В., Афанасьева Л. П., Бузова Е. М. Архивоведение. – М.: ПрофОбрИздат, 2002. – 271 с.; Леонтьева - О. Г. Архивы в современном мире. – Тверь, 2004. – 179 с.; Голиков А. Г. Архивоведение отечественной истории. – М.: МГУ, 2005.

² Теоретические основы археографии с позиций современности. Материалы дискуссии. Автор и сост. В. П. Козлов. – М.: РОИА, 2003. – 103 с.

VII. Архивознавство за кордоном

- ³ Старостин Е. В. Архивы России. Методологические аспекты архивоведческого знания. – М.: РОИА, 2002. – 47 с.
- ⁴ Норберг Э. Информационные технологии, архивное дело и история // История и архивисты: сотрудничество в сохранении и познании прошлого в интересах настоящего и будущего. – М., 1998. – С. 53–54.
- ⁵ Delmas B. Le nouveau paradigme des archives // Archival science. – 2001. – № 7. – Р. 25–37.
- ⁶ Савин В. А. Феноменология документа: постановка проблемы // ВА. – 2001. – № 1. – С. 174.
- ⁷ Он же. Государственный архивный фонд РСФСР: формирование, коммуникации, организация. Июнь 1918–1941 гг.». Автореферат на соискание уч. ст. д. и. н. – М., 2002. – С. 10.
- ⁸ Он же. Эпистемология АФ РФ: постановка проблемы // Народ и власть: исторические источники и методы исследования. Материалы XVI научной конференции. Москва, 30–31 января 2004 г. – М., 2004. – С. 319.
- ⁹ Он же. Феноменология документа: постановка проблемы. ВА. – № 1. – С. 168.
- ¹⁰ Там же. – С. 169.
- ¹¹ Там же. – С. 174
- ¹² Савин В. А. Документ-архивный документ-исторический источник-памятник истории и культуры: проблемы проявления сущностных характеристик // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. Доклады и тезисы выступлений на второй Всероссийской конференции 12–13 марта 1996 г. – М., 1997. – С. 186.
- ¹³ Он же. ГАФ РСФСР: формирование, коммуникации, организация. Июнь 1918–1941 гг. Автореферат на соискание уч. степени д. и. н. – М., 2002; Он же. ГАФ РСФСР: формирование, управление, организация (1918–1941 гг.). Автореферат на соискание уч. степени д. и. н. – М., 2004. Симптоматично, что словосочетание «коммуникации ГАФ», которое фигурировало в заголовке первого варианта названия диссертации, теперь сменило общеупотребительное понятие «управление ГАФ». Но зато и рассуждения автора по этому вопросу стали более уязвимы для критики. Видимо, понимая это, автор в целом не изменил своей страсти к искусственно усложненному языку.
- ¹⁴ Он же. «Хранит нельзя уничтожить». Формирование и организация ГАФ РСФСР-СССР. 1918–1950-е годы. – М., 2000.
- ¹⁵ Он же. [Автореферат дисс... на д. и. н.]. – М., 2004. – С. 13.
- ¹⁶ Там же. – С. 16.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Савин В. А. Архивный фонд РФ как объект познания // Отеч. архивы. – 2005. – № 2. – С. 28.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. – С. 21–22.
- ²¹ Там же. – С. 22.
- ²² Савин В. А. Архивный фонд РФ как объект познания. Историографический аспект // Отеч. архивы. – 2005. – № 2. – С. 23–24.
- ²³ Там же. – С. 24.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же. – С. 25
- ²⁷ Там же. – С. 25–26.
- ²⁸ Там же. – С. 26.
- ²⁹ Савин В. А. Указ. соч. – М., 2000.
- ³⁰ Он же. Указ. соч. – С. 184.
- ³¹ Он же. Указ. соч. – С. 182.
- ³² Там же. – С. 177, 179.
- ³³ Там же. – С. 184.
- ³⁴ Там же. – С. 10.
- ³⁵ Там же. – С. 185.
- ³⁶ Там же. – С. 10.
- ³⁷ Там же. – С. 189. Прим. 3.
- ³⁸ Автократов В. А. Понятие «архивный фонд» в советском архивоведении 1920-х годов // АЕ за 1984 г. – М., 1986. – С. 42.
- ³⁹ Савин В. А. Указ. соч. С. 10–11.
- ⁴⁰ Там же. – С. 11.
- ⁴¹ Там же. Указ. соч. – С. 17.
- ⁴² См.: Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн. – М.: Экономика, 1989.
- ⁴³ См.: Савин В. А. Указ. соч. – С. 13–14.
- ⁴⁴ Подробнее см.: Хорхордина Т. И. Российская наука об архивах. История. Теория. Люди. – М., 2003. – С. 360–453.
- ⁴⁵ ГА РФ, ф. 5325, оп. 9, д. 122, л. 9.
- ⁴⁶ Савин В. А. Указ. соч. – С. 150.
- ⁴⁷ Савин В. А. Указ. соч. Методы репрессивного формирования ГАФ. – С. 122–126.
- ⁴⁸ Он же. Указ. соч. – С. 122.
- ⁴⁹ Там же. – С. 124.
- ⁵⁰ Савин В. А. Указ. соч. – С. 31.
- ⁵¹ Там же. – С. 71.
- ⁵² Там же. – С. 91–92.
- ⁵³ Там же. – С. 99–100.

БІБЛЮГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ

Лариса Андрієвська

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ, ВИВЧЕННЯ, РЕКОНСТРУКЦІЇ
ЦЕРКОВНИХ АРХІВІВ У СУЧАСНІЙ НАУЦІ**

(Архивы Русской православной церкви: пути из прошлого в настоящее // Труды историко-архивного института. Т. 36 – М., 2005. – 381 с.)

За більш ніж тисячолітню історію існування православної церкви на східнослов'янських теренах в її архівах накопичилась значна кількість документів, що відобразили не лише історію самої церкви, а й життя суспільства в цілому. До вивчення цієї багатющої джерельної бази історики та релігійні діячі почали серйозно звертатися ще у ХІХ ст. Революційні події в Російській імперії та десятиліття радянського режиму з його примусовим атеїзмом призвели не лише до тривалої перерви у цих дослідженнях, а й до втрати значної кількості документів церковних архівів. Питання їхнього виявлення, вивчення, оприлюднення, а почасти й реконструкції цих архівів, є на сьогодні одним з актуальних завдань як світських так і духовних архівістів. Про шляхи вирішення цих важливих проблем йшлося на Першій міжнародній конференції «Архіви Російської православної церкви: шляхи з минулого в сьогодення», що проходила в Москві 20–21 листопада 2003 р.

Організаторами названої конференції виступили секція «Архіви Російської православної церкви» при Російському товаристві істориків-архівістів та Московська патріархія Російської православної церкви. Переважну більшість її учасників становили російські архівісти, серед зарубіжних представників – учені з Білорусі, України, Німеччини. Із України в її роботі взяли участь директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства д-р істор. н., проф. І. Б. Матяш, ст. наук. с. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського канд. істор. н. І. М. Преловська, директор Державного архіву м. Києва канд. істор. н. В. П. Купченко, представник Автономної республіки Крим протоієрей отець Миколай (Доненко).

У рамках конференції працювало три секції, на засіданнях яких заслухано і обговорено 47 доповідей і повідомлень з проблем сучасної та історичної церковної архівістики. Зважаючи на важ-

ливість і актуальність обговорюваної тематики було вирішено опублікувати всі матеріали конференції в окремому томі «Праць історико-архівного інституту» під назвою «Архіви Російської православної церкви: шляхи з минулого в сьогодення». Це видання здійснено влітку 2005 р. як 36 том його «Праць», до якого ввійшли доповіді учасників та рекомендації конференції. Передмову до тому написав проф. Є. В. Старостін, голова секції «Архіви Російської православної церкви» Російського товариства істориків-архівістів¹.

Видання складається з трьох розділів (за кількістю секцій, що працювали на конференції). До першого розділу «Історія архівів Російської православної церкви» включено 18 доповідей та повідомлень, в яких проаналізовано процеси формування церковних архівів, їхній інформаційно-документний склад, з'ясовано історичну долю та сучасні напрями використання документів. Грунтовний огляд історії російських церковних архівів здійснив Є. В. Старостін². Важлива для українських дослідників інформація міститься в оглядах документів архіву Львівського Успенського ставропігійного братства ХVІ–ХVІІІ ст. та архіву західноруських уніатських митрополитів, зроблених Ю. Е. Шустовою³ (Москва) та Г. Щегловим⁴ (Мінськ). Питанням конфесійної належності Софії Київської та досвіду вирішення їх у 1920-х рр. присвятила доповідь І. М. Преловська⁵. Актуальні проблеми розширення інтелектуального доступу до документної інформації архівів релігійних організацій та створення зведеного покажчика церковних фондів архівів України проаналізовано в доповіді І. Б. Матяш «Документи релігійних організацій в сучасних українських архівних довідниках і проблема створення покажчика церковних фондів»⁶.

У другий розділ «Джерелознавство історії Російської православної церкви» увійшли конкретні дослідження, що ґрунтуються на джерельній базі

VIII. Бібліографія, рецензії, повідомлення

церковних фондів регіональних, переважно російських, архівів. Із 15 доповідей цього розділу з українською тематикою пов'язані лише дві: дослідження В. П. Купченко⁷ «Документи Державного архіву м. Києва про закриття церков та гоніння на них у 1929–1939 роках» та розвідка акад. С. Б. Філімонова і протоієрея Миколая (Доненка)⁸ «Судово-слідчі справи православних священнослужителів в архіві Головного управління служби безпеки України в Криму (листопад 1920–1930 рр.)», в яких за допомогою документних джерел розкрито радянську державну політику воєнничого атеїзму, що супроводжувалась закриттям та руйнуванням храмів, масовими репресіями проти духовенства.

У третьому розділі «Історія Російської православної церкви у документах церковних архівів» книги надруковано дослідження, в яких документи церковних фондів використано науковцями як джерела для вивчення власної історії церкви, починаючи з XVII ст. У доповідях розглянуто питання секуляризації церковних і монастирських земель 1764 р., реформування церковного суду в 1870-ті рр., господарської діяльності окремих культових установ у XVIII–XIX ст., життя і діяльності окремих релігійних діячів. Документи архівів України використано С. В. Гороховим (Москва) у розвідці «Життєпис архимандрита Софронія (Смирнова). 1828–1921 рр.: (За матеріалами архівів Росії та України)», присвяченій відомому діячеві Російської православної церкви другої половини XIX – початку XX ст., який розпочав своє релігійне служіння в Святогорській пустині на Харківщині, а пізніше був настоятелем Свято-Дмитрівського монастиря в с. Рясному Охтирського повіту Харківської губернії⁹.

У рекомендаціях конференції висловлено занепокоєння її учасників з приводу недостатнього рівня вивчення та використання інформаційного потенціалу церковних архівів, через їхню розпорошеність, відсутність довідкового апарату, частого вилучення їх з наукового обігу та запропоновано розробити і реалізувати федеральну програму «Архіви РПЦ у державних архівосховищах»¹⁰.

Проведення конференції стало важливим кроком на шляху становлення такого напрямку архівної науки як церковне архівознавство. Її учасники розглянули та обговорили низку теоретичних проблем, що постали перед сучасними архівістами в галузі формування церковної архівістики, та окреслили коло практичних завдань, які потрібно розв'язати в процесі вивчення та актуалізації багатого інформаційного потенціалу документів фондів як Російської православної церкви, так

й інших релігійних течій та конфесій. І в цьому сенсі її велике значення. Втім, переважна більшість виступів стосувались конкретних питань, обмежених вузькими регіональними чи хронологічними рамками, вони домінували над кількома узагальнюючими проблемними доповідями і якоюсь мірою відходили від головного стержня конференції.

Певні сумніви викликає коректність вживання назви Російська православна церква стосовно церковних архівів часів Київської Русі, архіву митрополитів греко-католицької церкви, документів Львівського Успенського ставропігійного братства тощо. Адже ця назва остаточно утвердилась лише у XVIII ст. з появою Російської імперії, а від часів хрещення Руси-України князем Володимиром до середини XV ст. існувала Київська митрополія, номінально підпорядкована константинопольському (царгородському) патріарху. Тільки у 1448 р. в Москві без погодження з патріархом було настановлено власного митрополита і фактично утворено московську митрополію, яка, скориставшись з падіння Константинополя (1453), у 1463 р. перетворилась на патріархію. Тільки через 140 років царгородський патріарх Ієремія II затвердив акт утворення Московської патріархії, юрисдикція якої поширювалася тільки на територію Московського царства. Київська ж митрополія на етнічно українських землях продовжувала своє існування і свою власну історію. В історичній науці XIX – початку XX ст., у т. ч. і в російській, за нею закріпилась назва «Західно-Руська церква». Остаточне підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії відбулося в 1686 р.¹¹. Очевидно, що церковні архіви України ранішого періоду аж ніяк не можна іменувати архівами РПЦ, якої тоді ще не існувало. Щодо греко-католицьких церковних архівів, то, хоч вони й потрапили до Росії внаслідок низки відомих обставин 1946 р., але частиною архівного надбання РПЦ від цього не стали. Науковцям при вживанні конфесійних назв слід бути більш об'єктивними і менш політично заангажованими.

Немає сумнівів в тому, що українським архівістам за прикладом своїх російських колег необхідно звернути серйознішу увагу на численні фонди релігійних установ, що зберігаються у вітчизняних архівах, і підготувати до видання зведених покажчик церковних архівних фондів, про що говорила на конференції І. Б. Матяш¹². Останній сприятиме значному розширенню можливостей використання науковцями багатющого інформаційного потенціалу церковних архівних документів і стане потужним стимулом активізації історико-церковних досліджень.

VIII. Бібліографія, рецензії, повідомлення

¹ Див. Архивы Русской православной церкви: пути из прошлого в настоящее // Труды Историко-архивного института. Т. 36. – М., 2005. – С. 11–17.

² Там само. – С. 20–29.

³ Там само. – С. 59–64.

⁴ Там само. – С. 46–58.

⁵ Там само. – С. 92–98.

⁶ Там само. – С. 115–120.

⁷ Там само. – С. 220–228.

⁸ Там само. – С. 212–216.

⁹ Там само. – С. 279–282.

¹⁰ Там само. – С. 376–379.

¹¹ Див. *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви. Т. 1. – К., 1998. – С. 5–17.

¹² Див.: Архивы Русской православной церкви. – С. 118–119.

Олена Загорецька

III МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА, БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА Й ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Уже третій рік поспіль на базі Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв (далі – ДАКККіМ) проводяться міжнародні науково-практичні конференції з проблем теорії і практики документознавства, бібліотекознавства та науково-інформаційної діяльності. Чергова така конференція під назвою «Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики», організована кафедрою документальних комунікацій ДАКККіМ, відбулася у Києві 16–18 травня 2006 р. Основна увага організаторів і учасників конференції була зосереджена на вирішенні актуальних проблем наукового, технологічного і кадрового забезпечення документально-інформаційної сфери.

Почесне право відкриття конференції 16 травня було надано видатним діячам науки, культури, державним посадовим особам, а саме – заступнику керівника апарату Верховної Ради України, академіку Академії мистецтв України, професору Ю. П. Богуцькому; першому заступнику міністра культури і туризму України В. В. Корнієнку; заступнику міністра освіти і науки України, члену-кореспонденту Академії педагогічних наук, професору М. Ф. Степку; ректору ДАКККіМ, доктору філософії, професору В. Г. Чернецю.

На пленарному засіданні у перший день конференції виступали: голова Держкомархіву України, доктор історичних наук, професор Г. В. Боряк з доповіддю «Архівні документи у системі культурних цінностей: невизнаний статус і вразливість збереженості»; директор Інституту рукопису НБУВ, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Л. А. Дубровіна із доповіддю «Кодикологічні дослідження в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку»; заступник директора Інституту інноваційних технологій МОН України, доктор педагогічних наук, професор К. М. Левківський з доповіддю «Перспективні тенденції розвитку вищої освіти в контексті Болонського процесу»; завідувач кафедри докумен-

тальних комунікацій ДАКККіМ, доктор історичних наук, професор М. С. Слободяник з доповіддю «Проблеми розвитку документознавства і бібліотекознавства в Україні»; директор Державного архіву м. Києва, кандидат історичних наук В. П. Купченко з доповіддю «Перспективні тенденції розвитку архівної справи в Києві»; проректор Європейського університету, кандидат історичних наук Ю. І. Палеха з доповіддю «Культура діловодства як напрям наукової і практичної діяльності» та багато інших вчених. Слід також відзначити повідомлення на пленарному засіданні представників кількох сучасних українських видавництв. Так, генеральний директор наукового видавництва «Індустрія інтелекту» В. М. Любаров подав на обговорення матеріал, що стосується електронних інформаційних ресурсів для науки і освіти з точки зору удосконалення системи інформаційно-бібліотечного обслуговування, а головний редактор журналу «Секретар-референт» І. А. Іванченко проінформувала учасників конференції про роль цього популярного українського професійного щомісячного видання у системі комунікацій документознавців.

17 травня робота конференції зосереджувалася у шести секціях:

1) Теоретичні проблеми документознавства (наукові керівники – д. і. н. С. Г. Кулешов, к. і. н. Я. О. Чепуренко);

2) Наукове забезпечення інформаційно-бібліотечної діяльності (наукові керівники – д. і. н. М. С. Слободяник, к. і. н. О. Б. Виноградова);

3) Інформаційні системи і технології (наукові керівники – д. т. н. О. М. Алещенко, к. т. н. Л. Й. Костенко);

4) Підготовка спеціалістів у контексті Болонського процесу (наукові керівники – д. п. н. К. М. Левківський, к. п. н. Г. В. Власова);

5) Інформаційні ресурси Національного архівного фонду України (наукові керівники – к. і. н. Н. М. Христова, к. і. н. В. П. Купченко);

VIII. Бібліографія, рецензії, повідомлення

6) Електронні бібліотеки і мультимедійні колекції у бібліотечній, музейній і архівній справі (наукові керівники – к. п. н. В. К. Скарнар, О. В. Баркова).

Загалом впродовж трьох днів було заслухано понад 100 доповідей і повідомлень учасників конференції – представників архівних і бібліотечних установ, академічних і галузевих інститутів, вищих навчальних закладів, а також комерційних структур України та Росії.

Теоретичним проблемам документознавства присвячено доповіді І. Є. Антоненко, О. М. Загорєцької, І. В. Добрелі, С. В. Литвинської, І. О. Петрової, М. С. Слободяника, Я. Є. Сошинської, Я. О. Чепуренко. Питання наукового забезпечення інформаційно-бібліотечної діяльності висвітлено у доповідях і повідомленнях Н. Г. Ашаренкової, О. В. Воскобойнікової-Гузєвої, В. О. Ільганаєвої, І. М. Казарінової, Чжао Лін та ін. З доповідями про інформаційні системи і технології виступили В. О. Копанєва, Л. Й. Костенко, С. Х. Ляпін, Т. В. Симоненко, Т. А. Шерепа та ін. Проблеми створення та функціонування електронних бібліотек і мультимедійних колекцій було порушено у доповідях О. В. Баркової, Н. Й. Дзюби, К. Л. Кобцева, О. С. Олійника, В. К. Скарнар та ін. Темі інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України було присвячено доповіді Г. В. Боряка, Л. А. Дубровіної, О. Б. Пашенко, О. Г. Саприкіної, Н. М. Христової та ін. Проблеми підготовки спеціалістів у контексті Болонського процесу розглянуто у доповідях О. Б. Виноградової, Г. І. Ковальчук, С. Г. Кулешова, Л. І. Титової, Я. О. Чепуренко та ін.

Віра Солодова, Юрій Слюсар

ІІІ МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «МУЗЕЙ. ІСТОРІЯ. ОДЕСА»

27–28 квітня 2006 р. в Одесі відбулася ІІІ Міжнародна науково-практична конференція «Музей. Історія. Одеса», присвячена 50-річчю з дня відкриття Одеського історико-краєзнавчого музею, який і виступив її організатором при підтримці Управління культури і туризму Одеської обласної державної адміністрації і Всеукраїнського центру болгарської культури. Конференція проводилася під егідою Міністерства культури і туризму України та Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. В ході підготовки конференції було подано інформація в Інтернеті на сайтах: www.museum.ru, www.ukrmuseum.info, www.histori.odessa.ua. Журнали «Музеї України» (Україна) та «Мир музея»

(Росія) опублікували умови проведення конференції. Про роботу конференції повідомляли місцеві телекомпанії і газета «Одеський вісник». Програма передбачала пленарні засідання та роботу п'яти секцій: «Музейні заклади. Історія та сучасність», «Музейна педагогіка», «Історія та культура регіонів. Видатні особистості», «Музейні зібрання» та «Історичне краєзнавство. Охорона історико-культурної спадщини». На них виступили 59 доповідачів: історики, культурологи, мистецтвознавці, краєзнавці, співробітники музеїв, архівів, бібліотек, викладачі вузів з різних міст України, Росії та Білорусії.

Крім пленарних і секційних засідань було проведено три засідання «круглого столу». Одне з них присвятили проблемам збереження та використання цифрової спадщини. Воно відбулося 17 травня на базі Київського музею російського мистецтва, де, зокрема, презентувався проект «Електронний музей» й демонструвалися інформаційні системи та технології для музеїв, бібліотек і архівів. Учасники конференції ознайомилися з технологічними можливостями автоматизованої музейної системи КАМІС, інформаційною системою VT-Collection, призначеною для створення електронних тематичних колекцій з пошуком, навігацією і відокремленим презентаційним модулем, а також технологіями АБІС, ІРБІС і MAPK-SQL для бібліотек і музеїв. Темі двох інших «круглих столів», що проводилися в останній день конференції, були присвячені проблемам удосконалення безперервної професійної освіти та обговоренню журналу «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія в системі професійних комунікацій».

Слід відзначити той важливий факт, що заздалегідь на основі заявлених тем та поданих тез доповідей і повідомлень було підготовлено й видано за кілька днів до початку ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики» збірник її матеріалів. Усі бажаючі могли ознайомитися зі змістом виступів і підготувати свої запитання доповідачам. Завдяки цьому робота конференції була цікавою, ефективною та результативною.

Упродовж двох днів засідання проходили в Одеському історико-краєзнавчому музеї та Всеукраїн-

VIII. Бібліографія, рецензії, повідомлення

ському центрі болгарської культури, що символізувало культурну особливість регіону, свідчило про спільні зусилля музейних працівників і представників національно-культурних товариств у справі збереження, вивчення та примноження традицій його населення.

Конференцію відкрила директор Одеського історико-краєзнавчого музею В. Солодова. На відкритті конференції були присутні представники обласної адміністрації, громадських організацій, працівники культури, студенти та викладачі вузів міста, краєзнавці.

Роботою пленарного засідання керували д. і. н. В. Чумак та д. і. н., проф. А. Добролюбський (Одеса). З вітаннями до учасників конференції звернулася Л. Нестеренко – начальник відділу аналізу прогнозування музейної справи Міністерства культури і туризму України, яка вказала, що основними рушійними силами розвитку вітчизняної музейної справи є професіоналізм і подвижництво музейних працівників, їхнє прагнення до новаторства, при опорі на традиції. Ю. Кузнецов, начальник управління культури і туризму Одеської обласної державної адміністрації, відзначив значний внесок музейних працівників Одеси та області в культурне життя регіону.

Доцент Е. Плесьська (Одеса) виступила з доповіддю «Роль музеїв в умовах сучасної цивілізації», д. і. н., проф. І. Матяш (Київ) – «Проблеми становлення архівознавства як науки на сучасному етапі», В. Солодова – «Основні нормативні документи, що визначали діяльність одеських музеїв у 1825–2003 рр.», Ю. Слюсар – «Музей “Степова Україна” з минулого у майбутнє» (Одеса).

У доповіді С. Остапової (Одеса) було розкрито особливості сучасної державної політики в галузі історико-культурної спадщини. Вони полягають у тому, що державні діячі йдуть назустріч духовним запитам громадськості, що відкриває унікальну можливість гармонізувати на основі збереження та дослідження культурних цінностей відносини в суспільстві, надавши їм динамічно-прогресивного характеру. Ю. Лаптев (Сімферополь), д. мистецтвознавства, доцент М. Юр (Київ), д. ф. н. З. Лучшева та О. Денисова (Санкт-Петербург) у доповідях розглянули питання становлення та розвитку музейних закладів у сучасній Україні та Росії і дійшли висновку, що успіхи багато в чому визначаються багатством їхніх фондів, як результату збиральницької діяльності, а також досвідом наукового проектування експозицій.

На секції «Музейні заклади. Історія та сучасність» (голова – Ю. Слюсар) у повідомленнях висвітлено розвиток мережі музейних закладів у ре-

гіонах України (О. Булига – м. Рівне, О. Щербань – Полтавська обл.), столицях держав, в обласних та районних центрах (Ю. Костіна – м. Москва, Л. Самойленко – м. Київ, С. Дяченко – м. Херсон, С. Аргатюк – м. Овідіополь Одеської обл.) і було підтверджено значущість соціальної особистості для створення музею та роль останнього для формування інтелектуального середовища населеного пункту, території, становлення культурних традицій їхніх мешканців. Секція рішуче висловилася за цілісність музейних колекцій та зібрань у цілому, за державну політику захисту музейних закладів, що мають і які не мають статусу юридичної особи, від свавілля некомпетентних адміністраторів, за велику потребу в матеріалах музеїв всіх видів та різного статусу для краєзнавчих досліджень, підготовки друкованих наукових та науково-популярних праць – зокрема, 3-го переробленого видання «Історія міст і сіл України». На думку учасників секції, експозиції музеїв повинні відображати всі періоди розвитку міста, регіону, країни, в т. ч. радянський та сучасний. Для висвітлення останніх прийнятний виставковий варіант експозиції.

Учасники секції «Музейна педагогіка» (голова – д. і. н., доцент Т. Гончарук) обговорили питання комунікативних властивостей історичної реліквії та її використання у загальноосвітньому процесі (д. пед. н. А. Караманов – м. Львів, І. Гаврилова – м. Миколаїв, Т. Деничкова – м. Білгород-Дністровський Одеської обл., С. Ложко – м. Харків), значення музейних експозицій для організації навчального процесу (Т. Гончарук, доцент І. Дружкова – м. Одеса), специфіки сприйняття музейних предметів дітьми (З. Шинчук – м. Одеса). Вони висловилися за узагальнення досвіду педагогічних занять у музеях, розробку спеціальних навчальних програм, методичних посібників та довідників про музеї міста, регіону для вчителів шкіл та викладачів вузів, створення координаційного центру музейної педагогіки при Міністерстві культури і туризму України.

Головну увагу на секції «Музейні зібрання» (голова – І. Озерянська), було звернуто на розгляд різноманітності та унікальності музейних зібрань (Л. Голубець – м. Львів, Г. Сивохін – м. Мінськ, Білорусь, О. Котова – м. Одеса), роль особистості у створенні колекцій історичних реліквій (І. Корпусова – м. Одеса), на значення колекцій артефактів для відображення діяльності історичної особи (Р. Атанасова – м. Ізмаїл Одеської області) та розвитку науки – історії, мистецтвознавства (Д. Хаμουла – м. Одеса).

На засіданнях секцій «Історія та культура регіонів. Видатні особистості» (голова – д. і. н. І. Са-

VIII. Бібліографія, рецензії, повідомлення

пожников) та «Історичне краєзнавство. Охорона історико-культурної спадщини» (голова – д. і. н., доц. О. Музичко) науковці показали органічну цілісність історико-культурної традиції регіону як результату багатовікових діянь населення та неординарних його представників, відображених у пам'ятках старовини (д. і. н. Т. Подкупко, Т. Єніна, Ю. Письмак, В. Тіосса, О. Третяк, І. Сидун, Т. Максимюк, О. Тарасенко – м. Одеса, К. Дубенко, Л. Ташлай, В. Дорошенко, І. Піскурьова – м. Миколаїв, В. Куємжі – м. Болград Одеської обл.).

Напруження полеміки щодо вживання термінів «історія регіонів» та «історичне краєзнавство» (І. Сапожников, О. Музичко – м. Одеса) було зняте виступом, який розкрив значення науково-просвітницької діяльності, побудованої на базі краєвих досліджень, для формування особистості пересічного громадянина – аматора старовини, зберігача та продовжувача традицій народу, малої батьківщини, всієї Вітчизни (В. Сирота – м. Одеса).

Програмою конференції були запропоновані різні культурні заходи. Її учасники познайомилися з експозицією Одеського історико-краєзнавчого музею, з експонатами відродженого музею «Степова Україна» – реліквіями 20–30-х рр. ХХ ст. та матеріалами, зібраними під час історико-етнографічних експедицій наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., а також з пам'ятками історичного міста України Білгород-Дністровського.

Учасники конференції висловили низку практичних побажань на адресу її організаторів та прийняли резолюцію, звернену до державних діячів, місцевої влади, музейних працівників та краєзнавчої громадськості України і країн близького зарубіжжя, відзначили її міжнародний статус, традиційно високий науково-методичний рівень зацікавленого, дружнього обговорення запропонованих тем, і вважали за необхідне для подальшого розвитку музейної та краєзнавчої справи в Одеському регіоні і в цілому по Україні, для поліпшен-

ня умов роботи музейних працівників, просити державні органи України:

1. Розробити та забезпечити практичне виконання нових нормативних документів, що регулюють музейну діяльність, зокрема:

– Положення про єдиний Державний каталог Музейного фонду України;

– Положення про недержавні музеї (на громадських засадах, приватні, церковні і т. д.);

– Положення про комерційну діяльність музеїв (платні послуги, магазини, кафе і т. п.);

– Положення про музейну асоціацію (від держави до області);

– Інструкцію з обліку та зберігання експонатів у музеях України;

– Єдині нормативи та методику оцінки музейних експонатів, у тому числі і документів;

– Положення про галузевий центральний (регіональний) методичний центр;

– Нормативний акт про заохочення громадян та юридичних осіб, зайнятих добродійністю у музейній галузі (пільгове оподаткування);

– Положення про єдину Національну службу охорони об'єктів історико-культурної спадщини;

– Положення про проведення незалежних всеукраїнських музейних конкурсів на кращу концепцію, експозицію, сайт, публікацію і т. д.;

2. На підставі прийнятих державних актів виробити нову політику підтримки науково-просвітницьких установ, збереження їхніх фондів і експозицій, стимулювання творчої ініціативи працівників вітчизняної науки і культури, освіти, враховуючи й зарубіжний досвід.

Співробітникам науково-просвітницьких та науково-дослідних установ, вищих і середніх учбових закладів одеського регіону, всієї України, ближнього зарубіжжя необхідно об'єднати зусилля для краєзнавчих досліджень, пам'ятко-охоронної та збиральницької діяльності як основи культурного розвитку країн Східної Європи, їхньої успішної інтеграції в європейське співтовариство.

Михаил Шумейко

100-ЛЕТІЕ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ Н. Н. УЛАЩИКА (1906–1986)

23–25 февраля 2006 г. на историческом факультете Белорусского государственного университета (г. Минск) прошла международная научная конференция «Источниковедение, археография, архивоведение в ХХ–ХХІ вв. в Беларуси. К 100-летию со дня рождения Н. Н. Улащика», организованная факультетом совместно с Белорусским НИИ документоведения и архивного дела. На конферен-

цию были приглашены историки, филологи, литературоведы, архивисты, музейные и библиотечные работники, преподаватели вузов Беларуси, России, Украины, родственники ученого.

Неделей раньше, 14 февраля, в читальном зале отдела редких книг и рукописей Центральной научной библиотеки им. Я. Коласа Национальной АН Беларуси состоялась презентация выставки

VIII. Бібліографія, рецензії, повідомлення

«Руплівы даследчык беларускай мінуўшчыны», посвященной 100-летию со дня рождения Н. Н. Улащика, на которой были представлены биографические материалы, рукописи основных монографий, статей, образцы эпистолярного наследия ученого. На следующий день в Москве прошел вечер памяти Н. Н. Улащика, организованный по инициативе белорусского землячества в Москве (руководители В. В. Глод и А. К. Кавко).

Известный историк, источниковед, археограф, этнограф, Николай Николаевич Улащик родился 14 февраля 1906 г. в д. Вицковщина Минского уезда (сейчас Дзержинский р-н Минской обл.). В 1929 г. окончил социально-историческое отделение педагогического факультета Белгосуниверситета, работал в Белорусской государственной библиотеке, участвовал в национально-культурном, краеведческом движении. в 1930 г. был арестован по сфабрикованному делу о «Союзе освобождения Белоруссии», выслан на 5 лет в г. Нолинск Вятской губ. Затем были повторные аресты в 1941, 1950 гг.

В историческую науку Н. Н. Улащик пришел уже зрелым человеком, защитив в 1955 г. кандидатскую, а в 1964 – докторскую диссертации. Занимался изучением аграрной истории Беларуси и Литвы XIX в., готовил к изданию белорусско-литовские летописи, документы по истории крестьянства. с 1950-х гг. работал в составе созданной в Институте истории СССР АН СССР по инициативе академика М. Н. Тихомирова группы по изданию Полного собрания русских летописей.

Труды Н. Н. Улащика «Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода» (1973), «Введение в изучение белорусско-литовского летописания» (1985), подготовленные им к изданию «Хроника Быховца» (1966), 32-й (1975) и 35-й (1980) тома Полного собрания русских летописей и др. широко известны среди историков, архивистов, филологов, Беларуси, Литвы, Польши, России, Украины, других стран Европы и мира. Ученый пользовался заслуженным авторитетом не только среди своих коллег-историков, но и среди архивистов. Он прекрасно знал состав исторических архивов Беларуси, Литвы, Польши, России, Украины; предпринимал все, доступные ему меры, для обеспечения сохранности хранившихся там документов. Известно, например, его письмо 1966 г. в адрес руководства архивной службы Беларуси, в котором он высказывает тревогу и озабоченность в связи с имевшими место фактами уничтожения церковных и костельных архивов в западных областях республики, предлагает конкретные меры по предотвращению подобных негативных явлений.

Родившись в Беларуси, Н. Н. Улащик всю сознательную жизнь провел в России, которая стала для него второй родиной. Умер он 14 ноября 1986 г., был похоронен на Митинском кладбище в Москве. Весной следующего года его прах согласно завещанию был перенесен в Белоруссию и перезахоронен на Чижовском кладбище в Минске.

Свой личный архив ученый еще при жизни начал передавать в отдел редких книг и рукописей Центральной научной библиотеки им. Я. Коласа Национальной АН Беларуси. На его основе научные сотрудники БелНИИДАДа и БГАМЛИ В. В. Скалабан и Я. М. Киселева подготовили к изданию три книги ученого, не увидевшие свет при его жизни: «Працы па археаграфіі і крыніцазнаўству гісторыі Беларусі» (1999); «Краязнаўства: Нататкі пра бадзянні ў 1924–1929 гг.: з рукапіснай спадчыны»¹ (1999); «Мемуары і дзённікі як крыніцы па гісторыі Беларусі: з рукапіснай спадчыны» (2000). в 2003 году в Москве увидел свет историко-этнографический очерк Н. Н. Улащика «Деревня Вицковщина 1880–1917 гг.» (ответственный редактор и автор предисловия А. К. Кавко)². Широко публикуется эпистолярное наследие ученого, в том числе в журнале «Исторический архив» (2005, № 6; 2006, № 1), литературно-научном альманахе «Скарыніч» (Москва, 2006. Вып. 6)³, «Беларускім гістарычным аглядзе» (1996, Т. 3, Сш. 1), материалах научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения ученого⁴, избранных трудах Н. Н. Улащика⁵ и др.

Конференция начала свою работу 24 февраля. Перед ее открытием был показан видеофильм, запечатлевший встречу Н. Н. Улащика с молодежью, состоявшуюся в 1986 г. на студии Белорусского телевидения. Демонстрировались также документальная и книжная выставки, подготовленные сотрудниками Национального архива Республики Беларусь (НАРБ) и института БГУ.

Обращаясь с приветственным словом к участникам конференции, председатель Белкомархива В. И. Адамушко отметил выдающуюся роль, которую сыграл ученый в историографии, источниковедении, археографии Беларуси, а также его вклад в дело сохранения культурных памятников белорусского происхождения, включая и письменные. Далее выступавший познакомил собравшихся с основными направлениями и итогами деятельности учреждений архивной отрасли республики за последние полтора десятка лет в деле публикации исторических источников, отметив при этом, что несмотря на значительные результаты, достигнутые в этом направлении, имеются, тем не менее, определенные проблемы в сфере археографии.

VIII. Бібліографія, рецензії, повідомлення

На пленарном засіданні с докладами виступили: декан історического факультета С. Н. Ходін «Традиції і перспективи розвитку історического в БГУ», зав. відделом Інститута літератури ім. Я. Купалы Національної АН Білорусі В. А. Чемерицкий «Летописесведческоє насле́дие Николая Улаши́ка і проблема підготовки нового издания білорусских летописей», гл. научный сотрудник Інститута славяноведения РАН (г. Москва) А. Л. Хорошкевич «Ответственность историка перед обществом. Пример Н. Н. Улаши́ка», зам. директора Всероссийского НИИ документоведения и архивного дела Н. И. Хими́на «О подготовке «Летописи» истории архивного дела Российской Федерации (1990–2004 гг.)», зав. відделом Российской национальной библиотеки (г. С-Петербург) Н. В. Николаев «Камеральная археография і памятники книжной культуры Білоруси: достижения, проблемы і перспективы».

По завершенні пленарного засідання група учасників конференції во главе с деканом факультета вьехала на Чижовское кладбище і возложила цветы на могилу Н. Н. Улаши́ка.

После перерыва конференция продолжила работу. На ее четырех секциях (Вклад Н. Н. Улаши́ка в историографию истории Білоруси, істочниковедение, археографию; Актуальные проблемы развития істочниковедения і историографии; Теоретические і методические проблемы архивоведения і археографии; Проблемы профессиональной подготовки историков і архивистов. Пропаганда исторических знаний) было заслушано і обсу́ждено свыше 80 научных сообщений. Оживленные дискуссии велись на «мемориальной» (руководители: зав. відделом НАРБ В. В. Скалабан і профессор БГПУ ім. М. Танка Э. Г. Иоффе) і «архивно-археографической» (руководители: зам. директора БелНИИДАД В. В. Федосов і вед. научный сотрудник ВНИИДАД В. Д. Банасюкевич) секциях. На первой особый интерес вызвали выступления руководителей секции, а также сообщения лично знавших Н. Н. Улаши́ка і работавших с ним зав. відделом Інститута этнографии, искусствоведения і фольклора ім. К. Крапивы Национальной АН Білоруси А. С. Лиса – о Н. Н. Улаши́ке как мастере слова, А. Л. Хорошкевич – о совместной работе с Улаши́ком в Інституте истории СССР АН СССР. Три выступления (зав. сектором отдела редких книг і рукописей ЦНБ ім. Я. Коласа Национальной АН Білоруси Т. И. Жук, аспирантки БГУ О. С. Ивановой і зав. відделом НАРБ А. М. Запартыко) были посвящены характеристике документов личного архива ученого. На второй были подняты теоретические проблемы архивоведения і археографии в выступлениях В. Д. Банасюкевича (Проблемы кодификации научно-методической базы архивного дела России), В. В. Федосова (О некоторых вопросах теории архивоведения (объект і предмет архивоведения), научного сотрудника БелНИИДАД Ю. В. Нестеровича (Об определении социокультурного («общественного») статуса археографии), аспирантки БГУ Т. Д. Гернович (Правовые і терминологические аспекты архивной реституции).

Учасники «педагогической» секции (руководитель – проректор по научной работе Брянского госуниверситета ім. И. Г. Петровского, профессор С. И. Михальченко) с интересом выслушали сообщение доцента Российской госуниверситета ім. И. Канта (г. Калининград) С. П. Гальцовой – об архивно-музейной подготовке студентов университета, выступления зав. відделом Национального исторического архива Білоруссии Т. С. Михеенок – о современных требованиях, предъявляемых к знаниям архивиста, доцента истфака БГУ Ю. А. Блажкова – о методике преподавания істочниковедения на факультете, зав. кафедрой истфака О. А. Яновского – о путях і формах сохранения исторического наследия в БГУ в 1920–1930-е гг. і др.

25 февраля на пленарном засіданні были подведены итоги работы конференции. Принято решение опубликовать ее материалы. В этот же день группа учасников конференции вьехала на родину Н. Н. Улаши́ка, в Дзержинский район, где встрети́лась с преподавателями истории средних школ района, работниками районных библиотеки і музея, учениками і педагогами средней школы соседней с Вицковщиной д. Гричино.

Работа конференции освещалась в республиканских СМИ; накануне ее открытия были также опубликованы подготовленные НАРБ совместно с Национальной библиотекой Білоруси 2-е издание библиографического указателя «Мікала́й Мікалаевич Улашчык», статьи об ученом в «Біларускам гістарычным часопісе» (2006, № 2), республиканской і районной газетах «Наша слова» (2006, 8 лютага), «Сцяг Кастрычніка» (2006, 21 лютага).

Работа конференции освещалась в республиканских СМИ; накануне ее открытия были также опубликованы подготовленные НАРБ совместно с Национальной библиотекой Білоруси 2-е издание библиографического указателя «Мікала́й Мікалаевич Улашчык», статьи об ученом в «Біларускам гістарычным часопісе» (2006, № 2), республиканской і районной газетах «Наша слова» (2006, 8 лютага), «Сцяг Кастрычніка» (2006, 21 лютага).

¹ Фрагменты этой работы Н. Н. Улаши́ка, описывающие его посещение Киева в 1927 і 1928 гг., а также отрывок из показаний Н. Н. Улаши́ка на следствии в ГПУ переведены на украинский язык И. Б. Матяш і опубликованы в журнале «Київська старовина» (2001, № 2, С. 170–175).

² В приложении к очерку публикуется ряд воспоминаний об ученом, в том числе і профессора Киево-Могилянской академии, доктора исторических наук Ю. А. Мыщыка.

³ Здесь, кстати, в числе прочих публикуются 11 писем известного украинского историка, доктора исторических на-

VIII. Бібліографія, рецензії, повідомлення

ук Н. П. Ковальського к Н. Н. Улащику (публ. підгот. Ю. А. Мыцьк).

⁴ Русь–Литва–Беларусь: Проблемы национального самосознания в историографии и культурологии. По материалам

междунар. науч. конф., посвященной 90-летию со дня рождения Н. Н. Улащика (Москва, 31 января 1996 г.). – Москва, 1997. – С. 245–286.

⁵ Миколай Улащык. Выбранае. – Мінск, 2001. – С. 477–523.

Вадим Хмарський

ПЕРШІ ВИПУСКИ «ВІСНИКА ОДЕСЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ»

Упродовж 2005 р. краєзнавче життя Одеси відзначене появою двох збірок «Вісника Одеського історико-краєзнавчого музею»¹. Установа, що його підготувала і видала, є помітною інституцією у культурі міста і належить до його надбань другої половини ХХ ст. Музей відкрито у травні 1956 р. згідно з наказом Міністерства культури УРСР на базі Державного музею оборони Одеси та Одеського обласного краєзнавчого музею. Складовою частиною його фондів стали документи, друковані видання, предмети ужиткового і образотворчого мистецтва, нумізматичні колекції, зброя XVII–XIX ст., що колись входили до зібрань Одеського товариства історії і старожитностей, Музею книги, Музею «Стара Одеса» тощо.

У травні 2005 р. до 50-річчя від дня заснування ОІКМ вийшов перший випуск «Вісника Одеського історико-краєзнавчого музею». Задум його створення виник незабаром після відкриття нової постійної експозиції в 1994 р. До його практичної реалізації підходили у міру того, як колектив музею накопичував досвід роботи, знаходив однодумців і друзів, знайомився з творчими успіхами колег. Нарешті вирішили видавати свій періодичний орган, який би міг зацікавити як вченого, який досліджує прояви історичних закономірностей на місцевих матеріалах, так і краєзнавця або літератора, які невтомно шукають сліди перебування в своєму місті і краї героя, творця експозиції, які вирішують непросте завдання складання образу часу з матеріальних свідоцтв, що збереглися, викладача, що прагне зробити свій предмет змістовнішим і привабливішим для слухачів – тих, кому необхідний музей.

Назву збірки статей обрано не випадково. Адже у 1924–1930 рр. видавався «Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук», в якому публікувалися праці археологів, істориків, етнографів, краєзнавців². Тому, певною мірою, сучасне видання можна вважати продовжувачем справи, розпочатої у «золоте десятиліття» краєзнавства у нашій країні.

І ось ми тримаємо у руках два нові випуски широкоформатного з м'якою ошатно оформленою обкладинкою видання – «Вісника Одеського історико-краєзнавчого музею». Відзначимо високу

якість продукції, притаманну одеському видавництву «Астропринт», з-під верстата якого виходять солідні, зокрема, університетські книги. На обох збірках подано зображення Преображенського собору з пам'ятником М. С. Воронцову з гравюри Ю. Берндта, виданої у Німеччині наприкінці 70-х рр. XIX ст. (принагідно зауважимо, що музей причетний до видання якісного зібрання гравюр – саме звідти, очевидно, зображення і запозичено)³. Зазначимо, що і за змістом обидва випуски дечим схожі, проте є в них і відмінне.

До першого випуску (99 сторінок разом із «Змістом») включено статті тільки співробітників музею (18). У 20 публікаціях вони розкрили історію і сучасний стан музейної справи і краєзнавчого руху на Одещині, значення музейних зібрань у вивченні історії регіону, збагаченні і розвитку вітчизняної культури, місце експозиції в системі народної освіти і просвіти, вихованні патріотичних почуттів. Крім статей суто музеєзнавчої проблематики у ньому можна виділити дослідження з палеографії, етнографії, джерелознавства, архівістики, некропознавства, біографістики.

У другому випуску (107 сторінок загалом), який вийшов у грудні 2005 р., коло авторів кількісно майже не змінилось (17). Проте в ньому з'явилася низка авторів – істориків, краєзнавців – з-поза меж музею. Другий випуск, названий також ювілейним, має суттєву позитивну відмінність від попереднього – його чіткіше структуровано і в ньому виділено п'ять розділів: «До історії півдня України», «З музейних колекцій», «До 60-річчя Великої Перемоги», «Рецензії», «Хроніка та публікації». Відбулася деяка зміна і в тематичному характері збірки – музеєзнавства стало дещо менше. Проте це не вплинуло на загальну спрямованість видання, а, навпаки, розширило його обрії, оскільки воно передбачає не лише зосередження уваги на власному зібранні чи історії, а й залучення досліджень, які або фрагментарно використовують речові, зображальні, писемні джерела музею для ширших студій, або надають контекст чи тло, на якому творилася історія установи чи її фондоутворювачів.

Зміст обох випусків «Вісника» вказує перспективність долі цього видання. Слід лише дорікну-

VIII. Бібліографія, рецензії, повідомлення

ти редколегії за відсутність нумерації випусків. Адже саме вона мала переконати громадськість у серйозності намірів його творців. Видання виходить двома мовами (українською і російською) і як позитив відзначимо чотириразове збільшення у другому випуску кількості публікацій державною мовою, що реальніше відбиває обсяг її функціонування серед наукового і просвітницького загалу міста.

Сподіваємось, що надалі науково-методичне значення «Вісника» зросте, але збережеться щирість спілкування, сполучною ланкою якого ста-

нуть історичні реліквії, пам'ятки культури – свідоцтва епох, що минули, але залишаються для нас загадкою – тим і приваблюють.

¹ Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – О.: Астропринт, 2005. – 99 с.; Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Грудень 2005 р. Спецвипуск до 50-річчя з дня заснування музею. – О.: Астропринт, 2005. – 104 с.

² Див.: Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук, 1924–1930: Систематичний розпис змісту / Упоряд. Л. О. Жирнова; авт. вступ. ст. Зленко Г. Д. – О.: Друк, 1999. – 40 с.

³ Одеса в произведениях графики XIX века / Составит. В. В. Солодова. – О., 1997. – С. 121.

Розділ ІХ

ЮВІЛЕЇ

Олександр Маєрін

ПАВЛУ СТЕПАНОВИЧУ СОХАНЮ – 80

2006 р. є двічі ювілейним як для П. С. Соханя, його колег та друзів, так і для наукової установи, заснованої під його керівництвом. У квітні цього року колектив Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України відзначив 15-річчя своєї установи, а 18 листопада виповнюється 80 років від дня народження його директора – відомого українського вченого Павла Степановича Соханя.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України П. С. Сохань очолює з 1991 р. Він є автором понад 400 праць у галузі всесвітньої історії, археографії та джерелознавства. Його наукові і вчені звання, посади: професор (1981), член-кореспондент НАН України (1985), академік Міжнародної слов'янської академії наук (1997), заслужений діяч науки і техніки України (1997), почесний член Болгарського філологічного товариства (1986), президент Товариства «Україна-Болгарія» (з 1991 р.), дійсний член НТШ ім. Шевченка у Львові (з 1995 р.). Учасник бойових дій Другої світової війни, нагороджений орденом Вітчизняної війни та іншими нагородами.

Павло Степанович народився 1926 р. у с. Новоіванівка Білопільського району Сумської області. На роки його дитинства і молодості випали важкі випробовування: втрата рідних у страшні роки голодомору, участь у Другій світовій війні, нелегка післявоєнна служба на Далекому Сході аж до грудня 1951 р. Ціною важкої праці, під час служби в армії, він здобув середню освіту та заочно закінчив три курси історичного факультету Владивостоцького педагогічного інституту. Уже в Україні, в Харківському педагогічному інституті, П. С. Сохань з відзнакою завершив навчання і розпочав викладацьку роботу, займаючись, водночас й науковими дослідженнями.

Після вступу до аспірантури Інституту історії АН УРСР, Павло Степанович перейшов до науко-

вої діяльності. Від того часу він утверджується як фахівець з історії міжнародних зв'язків України, країн Південно-Східної Європи, передусім Болгарії. За визначний внесок у розвиток вітчизняної болгаристики та активну громадсько-політичну діяльність П. С. Соханя відзначено орденом «Знак пошани» (1986), Премією Президії АН УРСР ім. Д. Мануїльського (1976), Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976), Державною Премією УРСР у галузі науки і техніки (1980), болгарським орденом Кирила і Мефодія 1-го ступеня (1973) та п'ятьма болгарськими медалями. Для стилю наукової роботи П. С. Соханя характерним є, насамперед, увага до першоджерел, введення в науковий обіг оригінальних документів. Крім того, Павлу Степановичу властива щира повага до подвижницької праці дослідників-архівістів, джерелознавців. Тому закономірним є те, що, коли у жовтні 1987 р. Президія АН України своєю ухвалою відновила діяльність Археографічної комісії, її очолив саме він.

Під час засідань з розробки концепції діяльності Археографічної комісії під головуванням П. С. Соханя враховувались, насамперед, нагальні проблеми збирання, вивчення, наукового опрацювання й публікації писемних пам'яток з історії та культури українського народу, творчої спадщини видатних політичних і культурних діячів минулого та різноманітних писемних джерел, які стосувалися багатьох знаменних подій, що відбувалися в багатовіковій історії нашого народу¹.

Особливого значення археографічні та джерелознавчі дослідження набули з утворенням незалежної української держави. Зважаючи на потреби часу, на базі відновленої Археографічної комісії АН УРСР, відповідно до Постанови Президії АН УРСР № 213 від 10 липня 1990 р., у квітні 1991 р. створено Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

ІХ. Ювілеї

На нього покладено завдання систематичного і цілеспрямованого виявлення, опрацювання і публікації документів і пам'яток писемної історико-культурної спадщини, координації археографічної діяльності інших наукових, освітніх, культурологічних установ в Україні, розробку теоретико-методичних проблем сучасної археографії та джерелознавства. П. С. Соханю вдалося згуртувати висококваліфікованих дослідників, відданих благородній справі збереження і обнародування писемної історико-культурної спадщини українського народу².

Великим внеском Павла Степановича у розвиток вітчизняної археографії та джерелознавства слід вважати створення регіональних осередків, які крім Львівського відділення на чолі з Я. Дашкевичем, є в Харкові, Чернігові, Запоріжжі, Херсоні. Їх очолюють відомі в Україні фахівці: В. Кравченко, О. Коваленко, А. Бойко, Є. Сінкевич та ін. Інститут працює з творчими групами в Полтаві, Сімферополі, Острозі, Луцьку, які діють на громадських засадах.

Найважливішим показником ефективності роботи очолюваної П. С. Соханем інституції є видавнича діяльність. За 15 років інститутом безпосередньо та у співробітництві з іншими установами підготовлено і видано понад 400 різнопланових видань. У більшості із них Павло Степанович є го-

ловою редакційної колегії, автором передмов та коментарів. Пріоритетне значення в діяльності інституту і надалі матиме публікація всієї наукової спадщини академіка М. Грушевського, яка складатиме 50–60 томів (на сьогодні видано 6 томів), а також спадщини Д. Багалія, М. Драгоманова і Д. Яворницького (видано 3 томи). До першочергових, пріоритетних завдань входить також підготовка до друку та публікація основного масиву джерел з історії українського козацтва XVII–XVIII ст. і, насамперед, «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» (видано 4 томи) та корпусу універсалів і листів українських гетьманів – «Українського дипломарія» (видано 3 томи).

Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського став справою життя Павла Степановича Соханя, масштабні наукові проекти установи є і його творчими планами на майбутнє.

¹ *Сохань Павло*. Вступне слово // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи». Київ, 16–18 грудня 1992 р. – К., 1992.

² *Він же*. Українська археографія та джерелознавство: здобутки, проблеми, перспективи // Пам'ять століть. – 2001. – № 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрієвська Лариса – ст. науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ)

Антоненко Ірина – к. і. н., заступник директора УНДІАСД з наукової роботи (м. Київ)

Винниченко Ігор – к. геогр. н., директор Інституту досліджень діаспори (м. Київ)

Виноградова Олена – к. і. н., доцент, директор Державної історичної бібліотеки України (м. Київ)

Вовченко Вікторія – ст. викладач Київського економічного інституту менеджменту (м. Київ)

Волкотруб Ганна – к. і. н., учений секретар УНДІАСД (м. Київ)

Горовий Валерій – к. філос. н., керівник Служби інформаційно-аналітичного забезпечення органів вищої влади, заст. Генерального директора НБУВ (м. Київ)

Дорохіна Тамара – пошукувач УНДІАСД (м. Київ)

Загорецька Олена, к. і. н., провідний науковий співробітник відділу документознавства УНДІАСД (м. Київ)

Корнієнко Валентина – молодший науковий співробітник відділу бібліотекознавства НБУВ (м. Київ)

Коротков Сергій – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ)

Косенко Олена – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Крячок Микола – архівіст, Заслужений працівник культури України (м. Київ)

Кулешов Сергій – д. і. н., професор, завідувач відділу документознавства УНДІАСД (м. Київ)

Маврін Олександр – заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ)

Максимчук Євген – пошукувач УНДІАСД (м. Київ)

Марченко Оксана – завідувач сектора науково-бібліографічного відділу Державної історичної бібліотеки України (м. Київ)

Марченко Петро – к. т. н., старший науковий співробітник відділу фізико-хімічних і біологічних досліджень УНДІАСД (м. Київ)

Матяш Ірина – д. і. н., професор, директор УНДІАСД (м. Київ)

Палеха Юрій – к. і. н., доцент, проректор Європейського університету (м. Київ)

Поллей Райнер – доктор, професор, заступник керівника Архівної школи Марбурга (м. Марбург, ФРН)

Привалко Тетяна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Пристайко Валерій – пошукувач УНДІАСД (м. Київ)

Пуцко Василь – заступник директора Калузького обласного художнього музею з наукової роботи, заслужений працівник культури РФ (м. Калуга, РФ)

Слюсар Юрій – заступник директора Одеського історико-краєзнавчого музею (м. Одеса)

Солодова Віра – директор Одеського історико-краєзнавчого музею (м. Одеса)

Ткаченко Вікторія – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Філіпов Олексій – журналіст (м. Ужгород)

Хмарський Валерій – д. і. н., доцент, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (м. Одеса)

Хорхордіна Тетяна, д. і. н., професор Історико-архівного інституту Російського гуманітарного університету (м. Москва, РФ)

Шумейко Михайло – к. і. н., доцент кафедри джерелознавства Білоруського державного університету (м. Мінськ, Білорусія)

Наукове видання

СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Том чотирнадцятий

Художнє оформлення обкладинки
А. С. Заєць, Н. В. Михайличенко
Редактор *А. М. Катренко*
Технічний редактор *М. А. Притикіна*
Верстка *Л. М. Федорова*
Бібліографічна редакція *Р. В. Романовський*

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації
04.07.1996 р. Серія КВ № 2110

Підписано до друку 16.06.2006 р. Формат 60x84/8
Умовн. друк. арк. 15,34 Умовн. фарбо-відб. 15,59 Обл.-вид. друк. арк. 16,2
Наклад 250 прим. Зам. №

Видання надруковано у Видавництві Європейського університету
з оригінал-макета, підготовленого в УНДІАСД
03179, Україна, Київ 179, вул. М. Ушакова, 8 а

Реєстраційне свідоцтво ДК № 603 від 19.09.2001